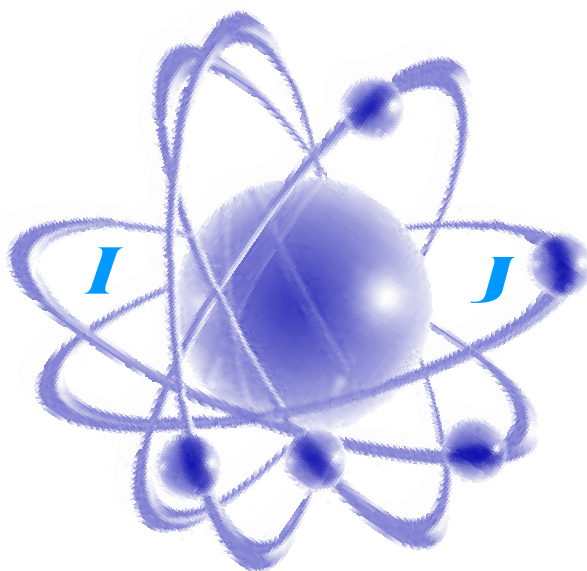

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN
VA
JAMIYAT

2017 (№2)

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ XALÍQ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**№2
2017**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Bas redaktor: Q.Orazımbetov - NMPI rektori

Basılım ushın juwaplı redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayimbetov M. — Filologiya ilimleriniń doktorı
Ayimbetov N. — Ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — ÓZRIA akademigi, filosofiya ilimleriniń doktorı, professor
Xamidov X. - ÓZRIA akademigi, filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Xojaniyazov E. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ísmaylov Q. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — Fizika-matematika ilimleriniń kandidati
Járimbetov Q. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — Biologiya ilimleriniń kandidati, docent
Jumamuratov A. — Awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — Texnika ilimleriniń doktorı

Qodirov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Qochanov B. — Tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — Filologiya ilimleriniń kandidati, professor
Qudaybergenov K. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — Biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — Biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — Pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazılov A. — Pedagogika ilimleriniń kandidati, docent
Paxratdinov Á. — Filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Sarıbaev M. — Tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — Texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — Geografiya ilimleriniń doktorı
Utebaev T. - Pedagogika ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — Fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturanı qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva,
A.Qosbergenova

Redaktorlar: f.i.k. E.Xojaniyazov, R.Rzaeva.
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

*Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jılı 14-fevralda
01-043-sanlı guwahq berilgen.*

*Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.*

МУЛЬТИЭЛЕМЕНТНЫЙ ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫЙ НЕЙТРОННО-АКТИВАЦИОННЫЙ АНАЛИЗ ПОЧВ И ДРУГИХ ОБЪЕКТОВ ПО СРЕДНЕ И ДОЛГОЖИВУЩИМ РАДИОНУКЛИДАМ

Б.А.Ибрагимов – кандидат технических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: параметр, ҳисоблаш, кимёвий элемент, тупрок, дисперсия, таҳлил, таркиб, нейтронли фаол таҳлил, таркалиш, услуб.

Ключевые слова: параметр, расчёт, химический элемент, почва, дисперсия, анализ, состав, нейтронно-активационный анализ, распределение, методика.

Key words: option, calculation, chemical element, soil, dispersion, analysis, composition, neutron-activation analysis, distribution, methods.

В отличие от работ [1] здесь из схемы инструментального нейтронно-активационного анализа (ИНАА) исключены трёхкратное облучение трёх навесок одной пробы, что повысило производительность анализа в 1,5 раза.

К среднеживущим радионуклидам нами отнесены ^{57}Ni , ^{76}As , ^{82}Br , ^{140}La , ^{153}Sm , ^{187}W , ^{198}Au , ^{239}Np и другие, периоды полураспада которых находятся в интервале от 25 часов до 3 дней. К долгоживущим мы отнесли все радионуклиды период полураспада которых превышает 3 дня (^{46}Sc , ^{51}Cr , ^{59}Fe , ^{60}Co , ^{65}Zn , ^{75}Se , ^{86}Rb , ^{85}Sr , $^{110\text{m}}\text{Ag}$, ^{124}Sb , ^{134}Cs , ^{131}Ba , ^{141}Ce , ^{152}Eu , ^{160}Tb , ^{162}Yb , ^{177}Lu , ^{181}Hf , ^{182}Ta , ^{233}Pa и т.д.). Идентификацию и определение по вышеуказанным радионуклидам проводили на γ -спектрометре, соединённом к персональному компьютеру, работающему в режиме «online».

Пробы весом 100-150 мг облучали в канале реактора в течение 5 часов потоком нейтронов $5 \cdot 10^{13}$ нейт/см²·сек. При идентификации и определении содержания химических элементов по их среднеживущим радионуклидам время «охлаждения» составило 7-9 дней, а для долгоживущих радионуклидов - 30 дней. В отдельных случаях, особенно при переходе к анализу с одного объекта на другой и в зависимости от места отбора пробы, мы проводили повторное измерение наведённой активности облученных проб через 60 дней, с целью уточнения надёжности определения содержания и проверки отсутствия других, мешающих анализу данного элемента радионуклидов.

Расчёт содержаний определяемых элементов проводился относительным методом с помощью специально разработанной компьютерной программы, а реальный предел обнаружения подсчитывали по известной формуле: $C_{\min} = \sqrt{I_f} \cdot C_s / I_A$, где $C_{\min}$ и C_s - предел обнаружения и содержание элемента в пробе, соответственно; I_A и I_f - полезный сигнал аналитического фотопика и фон под данным фотопиком, соответственно.

Результаты расчёта пределов обнаружения приводятся в табл. 1. Из таблицы видно, что достигнутые пределы обнаружения на порядок и больше превосходят реальное содержание определяемых элементов в почвах, растениях и других объектах природного происхождения. Поэтому можно считать, что усовершенствованная нами методика мультиэлементного ИНАА вполне пригодна для решения агро-эколого-геохимических задач и может быть широко использована для практических целей.

Сравнение полученных нами значений пределов обнаружения с литературными данными показывает, что результаты нашей методики в некоторых случаях значительно ниже, а в некоторых случаях выше (табл. 1). Такие колебания пределов обнаружения отдельных элементов, скорее всего объясняются уменьшением времени активации. В первую очередь, такая вариация пределов обнаружения связана с отношением $3\sqrt{I_f} / I_A$ и, определяется статистическими колебаниями.

Таблица 1.

Нейтронно-активационные параметры определения отдельных химических элементов в почвах и других природных объектах, мг/кг.

	Элемент	Аналитический радионуклид	Аналитический фотопик, кэВ (%)	Предел обнаружения	Литературные данные	режим
1	Na %	^{24}Na	2752,0(100)	0,02	0,3	I, II
2	Mg %	^{27}Mg	11014,4(30)	0,08	-	I
3	Al %	^{28}Al	1778,8(100)	0,3	0,8	I
4	Cl %	^{38}Cl	1642,4(60)	0,06	0,02	I
5	K %	^{42}K	1524,7(100)	0,02	0,03	I, II
6	Ca %	^{49}Ca	2573,4(ПОВ)	0,08	0,15	I
7	Sc	^{46}Sc	889,3(100)	0,05	0,1	

8	V	⁵² V	1434,4(100)	9,5	0,06	I
9	Cr	⁵¹ Cr	320,1(100)	0,4	0,03	II, III
10	Mn	⁵⁶ Mn	846,7(100)	0,11	0,12	
11	Fe %	⁵⁹ Fe	1099,2(50)	0,08	0,03	II, III
12	Co	⁶⁰ Co	1173,2(100)	0,9	0,4	II, III
13	Ni	⁵⁷ Ni	1377,6(77,9)			II, III
14	Cu	⁶⁴ Cu	511,0	2,6	10,0	I, II
15	Zn	⁶⁵ Zn	1115,5(50,8)	1,5	0,1	II, III
16	As	⁷⁶ As	559,1(45)	0,06	0,2	II
17	Se	⁷⁵ Se	264,6(59,6)	0,025	-	III
18	Br	⁸² Br	777,0(83,5)	1,4	1,0	II
19	Rb	⁸⁶ Rb	1076,6(8,76)	1,4	1,7	II, III
20	Sr	⁸⁵ Sr	514,0(99,3)	2,0	-	II, III
21	Ag	^{110m} Ag	657,8(94,5)	-	-	II, III
22	In	^{116m} In	12293,5(84,4)	0,22	-	I
23	Sb	¹²⁴ Sb	1691,0(47,3)	0,003	5,0	II, III
24	Cs	¹³⁴ Cs	795,8(85,4)	0,5	1,0	II, III
25	Ba	¹³¹ Ba	496,3(47,2)	1,1	0,3	II, III
26	La	¹⁴⁰ La	1596,5(95,4)	0,4	2,0	II
27	Ce	¹⁴¹ Ce	145,4(48,5)	1,1	0,5	II
28	Sm	¹⁵³ Sm	103,2(28,3)	0,05	8,0	II
29	Eu	¹⁵² Eu	1408,0(21)	0,1	0,01	II, III
30	Tb	¹⁶⁰ Tb	298,6(26,6)	0,04	-	
31	Yb	¹⁶⁹ Yb	176,6(34,9)	0,42	-	II, III
32	Lu	¹⁷⁷ Lu	208,4(11,7)	0,37	0,1	II, III
33	Hf	¹⁸¹ Hf	482,2(80,6)	0,15	0,1	II, III
34	Ta	¹⁸² Ta	67,8(44,5)	0,03	0,2	II, III
35	W	¹⁸⁷ W	685,7(26,4)	0,15	0,4	II
36	Au	¹⁹⁸ Au	411,8(95,5)	0,0028	0,02	II
37	Th	²³³ Pa	311,9(38,9)	0,13	0,3	II, III
38	U	²³⁹ Np	228,2(10,8) 277,6(14,2)	0,040	0,5	II

I - $t_{обл}=20-30$ сек; $t_{охл}=4-5$ мин (горизонтальный канал реактора) или $t_{обл}=до 10$ сек; $t_{охл}=4-5$ мин (9 канал); II – $t_{обл}=5$ час; $t_{охл}=7-9$ дн.; III - $t_{обл}=5$ час; $t_{охл}=30$ дн.

Положительным аспектом является то, что несмотря на отсутствие дополнительного облучения и анализа второй навески пробы и сокращение времени облучения в 2 и более раз, благодаря применению более совершенного спектрометрического оборудования и улучшению обработки спектрометрических данных, за счет применения персонального компьютера, мы достигли достаточно приемлемых значений параметров анализа природных объектов и увеличили производительность метода. Успехом мы считаем впервые разработанные методики одновременного определения In, Mg, Ni, Ca, Ag, Tb, Yb в почвах и установление по ним закономерностей

распределения этих элементов в агроландшафтах республики.

Достигнутые параметры мультиэлементного ИНАА почв, растений и их органов, аэрозолей, природных вод, горных пород, местных и минеральных удобрений могут быть использованы для решения задач агрохимии, геохимии, исследования физиологии и биохимии отдельных элементов, и, в других отраслях науки и производства. По надёжности получаемых результатов и производительности (при определении одного элемента, за рабочий день можно проанализировать 500-550 проб), данный метод значительно превосходит другие методы анализа. Поэтому ИНАА использован нами для изучения закономерностей распределения широкого спектра химических элементов в почвах с целью агро-эколого-геохимической оценки современного состояния почв Республики Каракалпакстан.

Литература

1. Хаматов Ш. Нейтронно-активационный анализ геохимических объектов при поисках золоторудных месторождений и оценке биогеохимической ситуации в Среднеазиатском регионе. Дисс. на соискание уч. степени д.т.н. – М.: 1991. -С.485.
2. Каракузиев Р.Т., Кист А.А., Каракузиев Е.У., Хаматов Ш., Имамалиев А.И. «Влияние γ -радиации в сочетании с сернокислым цинком на семена хлопчатника».- Радиобиология, т. XXVIII, вып. 1, 1988. -С.83-91.

РЕЗЮМЕ

Маколада кичик нейтронли фаол таҳлил услуги билан тупрок, ўсимлик, сув, аэрозоль, минерал ўғит ва ҳоказолар таркибидagi кимёвий элементларнинг агрогеокимёвий ҳолатини ўрганиш ва In, Mg, Ni, Ca, Ag, Tb, Yb элементларининг таркалиш қонуниятлари ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

В статье методом мультиэлементного нейтронно-активационного анализа изучается агрохимическое состояние состава химических элементов почвы, растений, воды, аэрозолей, минеральных удобрений и других объектов, рассматриваются законы распределения элементов In, Mg, Ni, Ca, Ag, Tb, Yb.

SUMMARY

The article deals with the method of the neutron activation analysis of agrochemical condition of the structure of chemical elements of soil, water, plants, aerosol, mineral fertilizer and other objects and the author also studies the laws of disperse of elements In, Mg, Ni, Ca, Ag, Tb, Yb.

УДК 621.382.2

ВЛИЯНИЕ БАРИЧЕСКИХ ОБРАБОТОК НА СВОЙСТВА СТРУКТУР Al - SiO₂ - n-Si<Ni>

К.А.Исмаилов – доктор физико - математических наук, профессор

Б.К.Исмаилов – ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

М.А.Жалелов – кандидат физико - математических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: кремний, никел, микроэлектроника, релаксация, диод, фотоўтказгич, деффектли структура.

Ключевые слова: кремний, никель, микроэлектроника, релаксация, диод, фотопроводимость, дефектные структуры.

Key words: silicon, nickel, microelectronics, relaxation, diode, photoconductivity, imperfect structures.

Основу современной микроэлектроники составляют многослойные полупроводниковые приборы и интегральные микросхемы. Составной частью всех полупроводниковых приборов является комбинация чередующихся слоёв полупроводник - диэлектрик. В таких приборах как полевые транзисторы, поверхностно барьерные варикапы, элементы памяти, приборы с зарядовой связью контакт полупроводник - диэлектрик является основной рабочей областью. В настоящее время структуры типа металл- окисел-полупроводник (МОП) на основе кремния широко используются в изготовлении полупроводниковых приборов и микроэлектронных интегральных схем. При этом следует особо отметить, что раздел полупроводник - окисел может оказывать существенное влияние на параметры полупроводниковых приборов и структурных элементов [1:256, 2:224]. Авторами работ [3, 4, 5, 6, 7] были исследованы влияние на параметры границ раздела таких воздействий как термическая, так и радиационная. Кроме этого отметим, что результаты по влиянию барических воздействий противоречивы и не достаточны с точки зрения физики [8, 9, 10, 11]. Так, в [8:166] наблюдаемые при воздействии давления, изменения релаксационных характеристик связывается с образованием дефектных центров в слоях диэлектрика, а в [9:88] аналогичные изменения объясняются образованием структурных дефектов в полупроводнике.

В данной научной статье исследовано влияние всестороннего гидростатического сжатия на плотность электронных состояний, локализованных на межфазной границе раздела Si-SiO₂.

Исследуемые структуры изготавливались на основе кристаллического кремния типа КЭФ - 5 с кристаллографической ориентацией (100), как наиболее часто используемого в микроэлектронике. Легирование кремния Ni, было выполнено диффузионным способом, по методике описанной в работе [12:83]. Выбор примеси Ni обусловлен его влиянием на распределение плотности поверхностных состояний по ширине запрещённой зоны кремния [13:363]. Слой SiO₂ (толщиной 2000-3000Å) выращивался при помощи термического окисления пластин кремния (T=900 °C, t=40 минут) в хлоросодержащей среде. Структуры МОП изготавливались при помощи вакуумного осаждения алюминия на поверхность диоксида кремния. Диаметр управляющих электродов - 3 мм. Изготовленные структуры подвергались всестороннему сжатию до давлений 2-8 кБар (шаг - 2 кБар с выдержкой в каждом интервале по 20 минут) на установке «Гидростат» ЛГ-16 [14:112].

Для идентификации энергетических уровней никеля в кремнии использовалась методика идентификации, описанная в [15:1348], для чего изготавливались диоды Шоттки типа Au-n-Si<Ni>, путём химического удаления слоя SiO₂ и вакуумного осаждения Au.

Запишем условие электронейтральности структуры МДП:

$$kqNx + Q_p + Q_{ss} = Q_{cs} \quad (1)$$

где k - площадь омического контакта, q - заряд электрона, N = Nm - концентрация мелкой легирующей примеси, x - ширина области пространственного заряда (ОПЗ), Q_p - заряд инверсионного слоя, Q_{ss} - заряд поверхностных состояний, Q_{cs} - заряд на затворе структуры МДП.

Продифференцировав правую и левую часть уравнения (1) по времени t, получим выражение описывающее изменение заряда во времени:

$$kqN \frac{dx}{dt} + \frac{dQ_p}{dt} + \frac{dQ_{ss}}{dt} = \frac{dQ_{cs}}{dt} \quad (2)$$

Так как в процессе релаксации заряд на металлическом электроде не изменяется

$\left(\frac{dQ_{cs}}{dt} = 0 \right)$, то выражение (2) будет выглядеть

так:

$$kqN \frac{dx}{dt} + \frac{dQ_p}{dt} + \frac{dQ_{ss}}{dt} = 0 \quad (3)$$

Изменение заряда инверсионного слоя можно записать в виде: $\frac{dQ_p}{dt} = Aqkx$, где A - скорость

генерации носителей заряда в объёме полупроводника, а изменение заряда поверхностных со-

стояний $\frac{dQ_{ss}}{dt} = Sqk$, где S - скорость поверх-

ностной генерации носителей заряда. С учётом этих обозначений уравнение (3) примет вид:

$$kqN \frac{dx}{dt} + Aqkx + Sqk = 0 \quad (4)$$

или, после упрощений:

$$-\frac{dx}{dt} = \frac{A}{N}x + \frac{S}{N} \quad (5)$$

Это уравнение представляет собой дифференциальное уравнение первого порядка. Решив его относительно x, получим:

$$x = C \exp\left(-\frac{A}{N}t\right) - \frac{S}{A}, \quad (6)$$

где C - постоянная интегрирования. Для её определения воспользуемся начальным условием $x(t=0) = x_0$ - значение ширины ОПЗ в начале процесса релаксации. Тогда решение (6) примет вид:

$$x = \left(x_0 + \frac{S}{A}\right) \exp\left(-\frac{A}{N}t\right) - \frac{S}{A} \quad (7)$$

Полученную расчётную временную зависимость ширины ОПЗ можно использовать для определения величин скорости поверхностной и объёмной генерации носителей заряда при сравнении её с экспериментальной зависимостью. Используя общепринятую модель структуры МДП, можно показать, что временная зависимость измеряемой ёмкости (без учёта влияния формирующегося заряда инверсионного слоя) имеет следующий вид:

$$C(t) = \frac{\varepsilon \varepsilon_0 K C_D}{K + x(t) C_D} \quad (8)$$

здесь: K - площадь управляющего электрода, C_D - ёмкость слоя диэлектрика, ε - диэлектрическая проницаемость полупроводника, ε_0 - электрическая постоянная.

Величина C_D - определяется по высокочастотной вольтфарадной характеристике, величину $C(t)$ можно найти для каждого момента времени t из экспериментальной релаксационной характеристики структуры МДП.

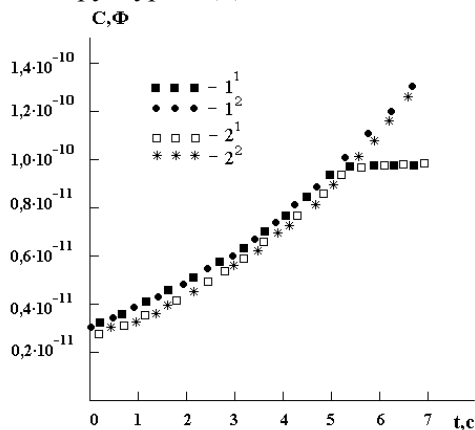

Рис.1. Экспериментальные ($1^1, 2^1$) и теоретические ($1^2, 2^2$) зависимости релаксации ёмкости исследуемых структур (1^1 и 1^2 - контрольные, $2^1, 2^2$ - подвергнутые давлению).

На рисунке 1 приведены экспериментальная (1^1), измеренная на частоте 250 кГц, при температуре $-15^\circ C$ и теоретическая (1^2) зависимости

Литература

1. Першенков В.С., Попов В.Д., Шальнов А.В. Поверхностные радиационные эффекты в ИМС. - Москва: Энергоатомиздат, 1988. - С. 256.
2. Чистов Ю.С., Сыдоров В.Ф. Физика МДП-структур. - Воронеж: Издательство ВГУ, 1989. - С. 224.
3. Барабан А.П., Булавинов В.В., Конов П.П. Электроника слоев SiO_2 на кремнии. - Ленинград: ЛГУ. 1988, -С. 302.
4. Меньшикова Т.Г. и др. Влияние ионизирующего излучения на планарно-неоднородные МДП структуры. Электроника и информатика. Материалы международной научно-технической конференции. -Москва: 2005. ч.1, -С.139.

$C(t)$ для одного из контрольных образцов Al-n-Si<Ni>- SiO_2 -Al, полученные после переключения напряжения $U_1 \rightarrow U_2$ ($U_1=7$ В, $U_2=14$ В). Величины скорости объёмной (A) и поверхностной (S) генерации найдены при помощи соотношений (7, 8) методом оптимального подбора: $A = 9 \cdot 10^{13} c^{-1} \cdot cm^{-3}$, $S = 4 \cdot 10^9 c^{-1} \cdot cm^{-2}$. При указанных значениях A и S , расчётная зависимость релаксации ёмкости хорошо совпадает с экспериментальной зависимостью. Отклонение расчётной зависимости от экспериментальной, в конце процесса релаксации, обусловлено влиянием растущего слоя инверсионного заряда и увеличением вероятности обратного захвата генерированных носителей заряда. Зависимости (2^1) и (2^2), измеренные при аналогичных условиях, соответствуют образцу, подвергнутому всестороннему гидростатическому сжатию до давлений 8 кБар. Из приведенных зависимостей видно, что расчётная (2^2) и экспериментальная (2^1) зависимости хорошо совпадают при значениях $A = (8-9) \cdot 10^{13} c^{-1} \cdot cm^{-3}$, $S = (1-2) \cdot 10^9 c^{-1} \cdot cm^{-2}$. На наш взгляд это указывает на то, что при указанных величинах давления, концентрация и энергетическое распределение примесных центров обусловленных Ni, практически не изменяется, а уменьшение скорости поверхностной генерации обусловлено изменением плотности поверхностных состояний. Для подтверждения этого предположения со структур, подвергнутых воздействию давления, химическим способом (обработка в парах плавиковой кислоты) удалялся слой SiO_2 и при помощи вакуумного осаждения Au (без подогрева подложки) изготавливались диоды Шоттки типа Au-n-Si<Ni>. Далее, при помощи метода изотермической релаксации ёмкости [14:112], идентифицировалась примесь Ni и определялась её концентрация. Таким образом, анализ полученных результатов показал следующее. Во всех диодах Шоттки, как в контрольных, так и в изоготовленных на пластинах подвергавшихся давлению, энергетическое положение примеси никеля ($E_c - 0,4 \pm 0,03$ эВ и $E_v + 0,2 \pm 0,03$ эВ) и её концентрация ($n = (3-5) \cdot 10^{12} cm^{-3}$) практически не изменялись (разброс этих значений для различных диодов составлял 5-7%), что лежит в пределах ошибки эксперимента.

На основании приведённых результатов можно сделать, что барическая обработка структур Al-n-Si<Ni>- SiO_2 -Al при помощи всестороннего сжатия, приводит к перестройке структуры переходного слоя Si-SiO₂, следствием которой является уменьшение интегральной плотности электрических активных поверхностных состояний. При этом указанная величина давления не оказывает заметного влияния на свойства объёмных генерационных центров.

5. Левин М.Р., Татаринцев А.В., Иванков Ю.В. Моделирование воздействия ионизирующих излучений на МДП структуру. // Конденсированные среды и межфазные границы. 2002, т. 4, № 3, -С.195-202.
6. Меньшикова Т.Г., Бормонтов А.Е., Ганжа В.В. Влияние флуктуаций встроенного заряда на электрофизические характеристики МДП структур. // Вестник ВГУ, Серия: Физика. Математика, 2005, № 1.
7. Дмитриев С.Г., Маркин Ю.В. Проявление процесса деактивации подвижного заряда в SiO₂ при спектроскопии границы раздела кремний-окисел. // ФТП, 1998. т. 32, в. 12. -С. 37-44.
8. Vlasov S.I., Ovsyannikov A.V., Ismailov B.K., Kuchkarov B.H. Effect of pressure on the properties of Al-SiO₂-n-Si<Ni> structures.- Semiconductor Physics, Quantum electronics and Optoelectronics. 2012. v. 5. № 2. p.166-169.
9. Власов С.И., Исмаилов Б.К., Кучкаров Б.Х. Влияние температуры оплавления стекла на параметры границы раздела Si-стекло. Материалы международной научно-технической конференции. Фундаментальные и прикладные проблемы физики. Часть 1. –Саранск: 28-30 мая 2012, -С.88-90.
10. Власов С.И., Овсянников А.В., Исмаилов Б.К., Кучкаров Б.Х. Влияние ультразвуковой обработки на скорость формирования заряда инверсионного слоя в структурах металл-стекло-полупроводник. Материалы международной научно-практической конференции Структурная релаксация в твердых телах. –Винница: 29-31 мая. 2012, -С. 234-236.
11. Власов С.И., Кучкаров Б.Х., Исмаилов Б.К. Влияние ультразвукового воздействия на свойства структур металл-стекло-полупроводник. // Вестник НУУЗ. 2013, № 2. -С.16-18 .
12. Власов С.И., Эргашева М.А., Адылов Т.П. Влияние давления на свойства границы раздела Si - стекло. // Письма в ЖТФ. 2005, т. 31, в. 10, -С. 83-87.
13. Vlasov S.I., Saparov F.A., Ismailov K.A. "Effect of pressure on the characteristics of Schottky barrier diodes made of overcompensated semiconductor. -Semiconductor Physics, Quantum electronics and Optoelectronics. 2010, v. 13. № 4. p. 363-365.
14. Зайнабидинов С.З., Власов С.И., Насиров А.А. Неравновесные процессы на границе раздела полупроводник-диэлектрик. –Ташкент: Университет. 1995. –С 112.
15. Зайнабидинов С.З., Власов С.И., Каримов И.Н. Влияние никеля и - Г облучения на плотность поверхностных состояний. // ФТП, 1986. т. 20, в.7, -С.1348.

РЕЗИОМЕ

Мақолада Si-SiO₂ фазолараро чегарада локализация килинган электрон ҳаллар зичлиги гидростатик сиқилишларнинг ҳар томонлама таъсири ўрганилган.

РЕЗИОМЕ

В статье исследуется влияние всестороннего гидростатического сжатия на плотность электронных состояний, локализованных на межфазной границе раздела Si-SiO₂.

SUMMARY

The article is devoted to the study of influences of comprehensive hydrostatical compression on the closeness of the electronic state, non communicative on the interphase border of section of Si-SiO₂.

UZLUKSIZ MAKROSKOPIK TIZIMLARGA OID FIZIKA MASALALARINI YECHISH II. JISMLARNING INERTSIYA MOMENTLARINI HISOBLASH

B.Yavidov – *fizika-matematika fanlari doktori*

A.Abdujamilov, O.Jumoboyeva va F.Safarboyeva – *fizika va astronomiya o'qitish metodikasi ta'lim yonalishi 4-bosqich studentlari*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: jism, inertsia momenti, Shteyner teoremasi, jismlar inertsiasini momentini topishga oid masalalar yechish.

Ключевые слова: тело, момент инерции, теорема Штейнера, решение задач по нахождению момента инерции тел.

Key words: body, moment of inertia, Steiner theoreme, solving tasks on finding of moment of bodies? inertia.

Umumiy fizika kursining mexanika bo'limiga oid mavzularni o'zlashtirishda ma'ruza mashg'ulotlarida olingan bilimlarni amaliy mashg'ulotlarda masalalar yechish orqali mustahkamlash o'ta muhim. Amaliy mashg'ulotning ham asl maqsadi mavzularga oid, real hayotga aloqador vaziyatni aks ettiruvchi, masalalar yechish orqali studentlarda masala yechish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat. Amaliy mashg'ulot o'qish jarayoni mashg'ulotlarining boshqa turlari (ma'ruza, seminar, tajriba va b.) kabi aniq maqsadni ko'zlab, bu maqsadga erishish uchun esa an'anaviy hamda noan'anaviy o'qitish usullaridan unumli foydalanib, ularni axborot-texnologiya elementlari bilan uyg'unlashtirgan holda qo'llab o'tishni taqozo etadi. Bunda maqsadga erishish uchun qadamma-qadam va bosqichma-bosqich harakatlar sodir etilishi yani masala yechish taktikasiga amal qilinishi darkor. Albatta, bunda masalada berilgan shartlar, fizikaviy tizimning diskret yoki uzluksiz ekanligi, uning fazoviy o'lchami kabi omillar masala yechilishini soddalashtirishi yoki murakkablashtirishi mumkin. Yuqoridagi ta'kidlar umumiy fizika kursining mexanika bo'limiga oid aylanma harakat dinamikasi mavzusi bo'yicha masalalar yechishga ham taalluqli. Xususan, jismlarning inersiya momentlarini hisoblashda, jismlar tizimining diskret yoki uzluksizligiga qarab masala yechish metodikasi turlichi bo'lishi mumkin. Fizikaviy tizimning inersiya momenti ta'rifi ko'ra

$$\text{Diskret tizimlarda [1:110]} \quad I = \sum_i m_i r_i^2 \quad (1)$$

$$\text{Uzluksiz tizimlarda [1:114]} \quad I = \int_{\Omega} r^2 dm \quad (2)$$

formulalar bilan beriladi. (1)- formulada i – tizim tarkibiga kiruvchi jismlar indeksi, u 1 dan N gacha qiymatlar qabul qilishi mumkin. (2)- formuladagi Ω – tizim egallagan soha ko'lam, maydoni yoki uzunligi. Har ikkala formulada ham m – jism massasi va r – jism radius-vektorining absolyut qiymati. Makroskopik jismlar inersiya momentlarini topishda (2) formula qo'llaniladi. Jismning inersiya momenti, odatda, biror o'qqa nisbatan aniqlanadi. Agar jismning og'irlik markazidan o'tuvchi o'qqa nisbatan inersiya momenti I_0 bo'lsa, shu o'qqa parallel ixtiyoriy o'qqa nisbatan inersiya moment I Shteyner teoremasi bo'yicha topiladi. Unga ko'ra [1:115]

$$I = I_0 + ma^2. \quad (3)$$

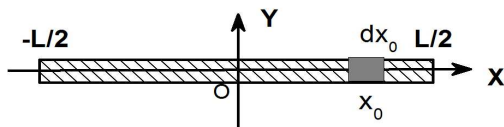
(3) - formulada a – jismning og'irlik markazidan o'tuvchi o'q va ixtiyoriy o'q orasidagi masofa. inersiya momenti

Uzluksiz makroskopik tizimlarga nisbatan (2) va (3) formulalarni qo'llashda standart amallar ketma-ketligi bajarilishi taqozo etilsada, studentlar jismlarning inersiya momentlarini hisoblashda ba'zi xatoliklarga hamda hisoblashda chalkashishlarga yo'l qo'yadilar. Eng asosiy kamchilik bu (2) formula asosida jism inersiya momentini hisoblash, bunda masala shartida simmetriya mavjudligini e'tibordan qochirish, integrallashni bajarishda cheksiz kichik fizikaviy hajm, maydon yoki uzunlik kabi omillarni ishlatib bilmasliklaridir. Ushbu maqolaning maqsadi, jismlarning inersiya momentlarini hisoblashga oid ba'zi masalalar yechilishi metodikasini bayon qilish orqali o'quvchilarga yuqorida ta'kidlangan kamchiliklarni bartaraf etish usullari haqida tavsiya berish. Shu maqsadda, avvaliga, biz, eng sodda, bir o'lchamli, ikki o'lchamli va uch o'lchamli fizikaviy tizim yani chiziqli, sirtiy va fazoviy tavsifga ega bo'lgan jismlar inersiya momentlarini, jism og'irlik markazidan o'tuvchi o'qqa nisbatan, hisoblash metodikasini bayon qilamiz. Keyin umumiy fizika kursining mexanika bo'limiga oid hamda hozirda o'quv jarayonida qo'llanib kelinayotgan masalalar to'plamlaridan olingan masalalar yechilishi metodikasini keltiramiz.

1-masala. Uzunligi L , massasi M bo'lgan ingichga sterjen inersiya momentini sterjenga tik ravishda 1) sterjen og'irlik markazidan; 2) sterjen uchidan va 3) sterjen uchidan $L/3$ masofada yotuvchi nuqtadan o'tuvchi o'qqa nisbatan toping [2:52].

1-masala yechilishi: 1) Sterjen bo'yicha X o'qini yo'naltiramiz. Y o'qini esa sterjen og'irlik markazidan o'tkazamiz (1-rasm). Bunda sterjen uchlari $(-L/2; L/2)$ koordinatalarga ega bo'ladi. X o'qidagi biror x_0 nuqta atrofidagi cheksiz kichik dx_0 intervalni qaraymiz. Agar sterjen materialining chiziqli zichligi ρ bo'lsa, bu intervalda mujassamlashgan massa $dm = \rho dx_0$ ga teng bo'ladi. Uning sterjen og'irlik markazidan o'tuvchi Y o'qiga nisbatan inersiya momenti (1) formulaga muvofiq $dI = x_0^2 dm = x_0^2 \rho dx_0$ orqali ifodalanadi. Oxirgi formulani x_0 bo'yicha $(-L/2; L/2)$ intervalda integrallaymiz:

$$I = \int dI = \int_{-L/2}^{+L/2} x_0^2 \rho dx_0 = \rho \int_{-L/2}^{+L/2} x_0^2 dx_0 = \frac{1}{12} \rho L^3 \quad (4)$$

1-rasm. Ingichka sterjen inersiya momentini hisoblashga doir.

Agar $\rho \cdot L = M$ ekanligini inobatga olsak, (4) ni

$I = ML^2 / 12$ ko'rinishida yozsak bo'ladi.

1-band javobi: $I = (1/12)ML^2$.

2) Sterjenning inersiya momentini sterjen uchidan o'tgan o'qqa nisbatan topish uchun

Steyner teoremsidan foydalanamiz. Qaralayotgan holda $a = L/2$ ga tengligi uchun (3) formulaga binoan

$$I = I_0 + Ma^2 = \frac{1}{12} ML^2 + M \left(\frac{L}{2} \right)^2 = \frac{1}{3} ML^2 \quad (5)$$

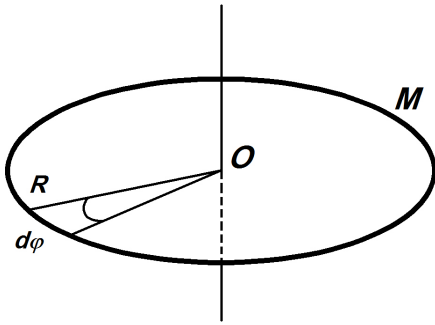
natijani topamiz. 2-band javobi: $I = (1/3)ML^2$.

3) Bu holda o'qlar orasidagi masofa $a = L/2 + L/3 = 5L/6$ ga teng bo'ladi. Shu sababli, Shteyner teoremasiga binoan

$$I = I_0 + Ma^2 = \frac{1}{12} ML^2 + M \left(\frac{5L}{6} \right)^2 = \frac{7}{9} ML^2 \quad (6)$$

natijani topamiz. 3-band javobi: $I = (1/3)ML^2$.

2-masala. Massasi M va radiusi R bo'lgan ingichka halqa inersiya momentini halqa tekisligiga tik va halqa markazidan o'tuvchi o'qqa nisbatan aniqlang [2:52].

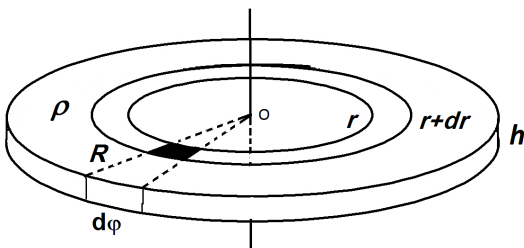

2-rasm. Ingichka halqa inersiya momentini hisoblashga oid.

2-masala yechilishi: Halqa bir jinsli bo'lsa, undagi moddaning chiziqli zichligi $\rho = M/2\pi R$ ga teng. Halqaning $d\varphi$ burchakka tayangan juda kichik dl yoy elementini qaraymiz. Bu yoy elementi $dm = \rho dl = (M/2\pi R)dl$ massaga ega. Yoy elementi uzunligi $dl = R d\varphi$ ekanligini inobatga olsak, $dm = (M/2\pi) d\varphi$ ni topamiz. (1) formulaga muvofiq yoy elementining inersiya momenti $dI = R^2 dm = R^2 (M/2\pi) d\varphi$ bilan aniqlanadi. Oxirgi formulani burchak bo'yicha 0 dan 2π gacha integrallasak, $I = MR^2$ ni topamiz. Masala javobi $I = MR^2$.

Endi yuqorida qaralgan masalani murakkablashtiramiz. Halqa o'rniga qalinligi h bo'lgan disk qaralsin.

3-masala. Massasi M , radiusi R va h qalinligi bo'lgan diskning inersiya momentini disk tekisligiga tik va uning markazidan o'tuvchi o'qqa nisbatan aniqlang [2:52].

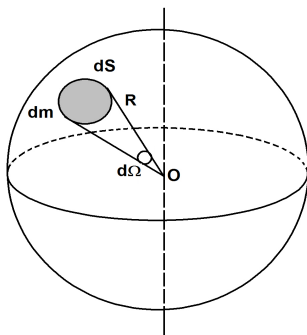
3-rasm. Disk inersiya momentini hisoblashga oid.

3-masala yechilishi: Disk bir jinsli bo'lsa, undagi moddaning hajmiy zichligi $\rho = M/\pi h R^2$ ga teng. Disk sirtida, 3-rasmda ko'rsatilganidek, r va $r+dr$ radiusli aylanalar va $d\varphi$ burchak sohasi bilan chegaralangan maydon elementi ds ni qaraymiz. Bu maydon elementi yuzasi $ds = r dr d\varphi$, unda mujassamlashgan massa esa $dm = \rho h ds = \rho h r dr d\varphi$ ga teng bo'ladi. U holda shu sohadagi moddaning

inersiya momenti $dI = r^2 dm = r^2 \rho h r dr d\varphi = \rho h r^3 dr d\varphi$ orqali ifodalanadi. Oxirgi formulani radius bo'yicha 0 dan R gacha, burchak bo'yicha 0 dan 2π gacha integrallab, $I = MR^2/2$ natijani qo'lga kiritamiz. Masala javobi $I = MR^2/2$. Agar disk halqasimon bo'lsa ya'ni diskning ichki radiusi R_1 va tashqi radiusi R_2 bo'lsa, radius bo'yicha integrallash sohasi R_1 dan R_2 gacha olinadi. Masala javobi ham mos ravishda $I = M(R_2^2 - R_1^2)/2$ bo'ladi.

4-masala. Massasi M , radiusi R bo'lgan 1) sfera va 2) sharning inersiya momentini sfera (shar) sirtiga urinma bo'lib o'tuvchi o'qqa nisbatan aniqlang [3:26].

4-masala yechilishi: Masalani quyidagi tartibda ishlaymiz. Oldiniga biz sfera va sharning inersiya momentlarini sfera (shar) markazidan o'tuvchi o'qqa nisbatan topib olamiz. Keyin Steyner teoremasidan foydalanib, sfera (shar) inersiya momentlarini sfera (shar) sirtiga urinma bo'lib o'tuvchi o'qqa nisbatan aniqlaymiz.

4-rasm. Sfera inersiya momentini hisoblashga oid.

1) Sfera massasini uning sirti maydoni yuzasiga bo'lib sirt zichligini topamiz: $\sigma = M/4\pi R^2$. Sfera sirtidagi ds elementar soha yuzasi $ds = R^2 d\Omega$, undagi massa esa $dm = \sigma ds = \sigma R^2 d\Omega$ orqali ifodalanadi. Sferik koordinatalar tizimida fazoviy burchak $d\Omega = \sin\theta d\theta d\varphi$ [4:14], ds sohadan o'qqacha bo'lgan masofa $r = R \sin\theta$ ekanligini inobatga olsak, bu sohaning sfera markazidan o'tuvchi o'qqa nisbatan inersiya momenti $dI = r^2 dm = \sigma R^4 \sin^3\theta d\theta d\varphi$ ko'rinishga keladi. Oxirgi ifodani, θ burchak bo'yicha 0 dan π gacha, φ burchak bo'yicha 0 dan 2π gacha integrallab, $I_0 = 2MR^2/3$ ni topamiz. Sfera sirtiga

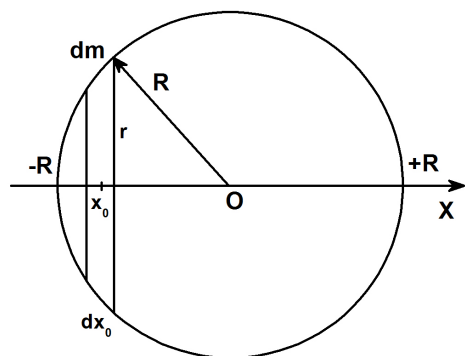
urinma bo'lib o'tuvchi o'qqa nisbatan inersiya moment Steyner teoremasiga muvofiq $I = I_0 + MR^2$ yani $I = 5MR^2/3$. 1-band javobi: $I = 5MR^2/3$. 2) Shar massasini uning hajmiga bo'lib hajmiy zichligini topamiz: $\rho = 3M/4\pi R^3$. Shar hajmida biror $dV = r^2 dr \sin\theta d\theta d\varphi$ elementar hajm elementini qaraymiz. Bu hajm

elementining shar markazidan o'tuvchi o'qqacha bo'lgan masofa $h=r\sin\theta$, uning massasi $dm=\rho dV$ ekanligini inobatga olib, hajm elementining shar markazidan o'tuvchi o'qqa nisbatan inersiya momenti $dI = h^2 dm = h^2 \rho dV = \rho r^4 dr \sin^3 \theta d\theta d\varphi$ ekanligini topamiz. Oxirgi formulani radius bo'yicha 0 dan R gacha, θ burchak bo'yicha 0 dan π gacha, φ burchak bo'yicha 0 dan 2π gacha integrallab, $I_0=2MR^2/5$ natijani qo'lga kiritamiz. Shar sirtiga urinma bo'lib o'tuvchi o'qqa nisbatan inersiya moment Steyner teoremasiga muvofiq $I=I_0+MR^2$ yani $I=7MR^2/5$. 2-band javobi: $I=7MR^2/5$.

Yuqorida qaralgan masalalarda biz chiziqli, ikki- va uch o'lchamli fizikaviy tizimlarning inersiya momentlarini an'anaviy hisoblash usulini keltirdik. Masalalarni no'anaviy yondashuv tarzida ham yechish mumkin. Buni ko'rsatish maqsadida quyida biz shar inersiya momentini hisoblashning muqobil usulini ya'ni shar inersiya momentini faqat disk inersiya momenti formulasini ishlatish orqali keltirib chiqaramiz.

5-masala. Shar inersiya momenti formulasini disk inersiya momenti formulasini ishlatish orqali keltirib chiqaring.

5-masala yechilishi: 5- rasmga murojaat etamiz. Shar bir jinsli bolsin. Uning markazidan X

5-rasm. Shar inersiya momentini disklar inersiya momentlari yig'indisi orqali ifodalab topish.

o'qini o'tkazamiz. Shar markazi O nuqtani koordinata boshi etib tanlaymiz. X o'qida biror x_0 koordinataga ega nuqta atrofida cheksiz kichik dx_0 intervalni qaraymiz. Bu interval shar hajmida radiusi $r = \sqrt{R^2 - x_0^2}$ bo'lgan diskcha ajratadi. 3- masalada aniqlaganimizdek bu diskchanning inersiya momenti $dI=(1/2)r^2 dm$, dm – cheksiz kichik dx_0 intervalda mujassamlashgan diskcha massasi. Ta'rifga ko'ra diskcha massasi $dm=\rho dV=\rho\pi r^2 dx_0$. Demak,

$$dI = \frac{1}{2} r^2 dm = \frac{1}{2} \rho \pi r^4 dx_0 = \frac{1}{2} (R^2 - x_0^2)^2 \rho \pi dx_0. \quad (7)$$

Oxirgi formulani radius bo'yicha $-R$ dan $+R$ gacha integrallaymiz:

$$I = \int dI = \frac{1}{2} \rho \pi \int_{-R}^{+R} (R^2 - x_0^2)^2 dx_0 \quad (8)$$

Integralni hisoblashda Wolfram Mathematica 10 dasturidan foydalanamiz. In[1]: = Integrate[(R^2 - x^2)^2, {x, -R, R}] komandasi Out [1] = (16 R^5)/15 natijani beradi. Ya'ni

$$I = \frac{1}{2} \rho \pi \frac{16}{15} R^5 = \frac{2}{5} \cdot \rho \cdot \frac{4}{3} \pi R^3 \cdot R^2 = \frac{2}{5} MR^2. \quad (9)$$

Javob: $I=2MR^2/5$.

5- masala yechilishi metodikasini biz [5:88] da magnit hodisalariga, murakkab tokli tizim magnit maydoni induksiyasini hisoblashga, ham qo'llagan edik. Umuman olganda, yuqoridagi masalalar yechilishi metodikalari umumiy tasnifga ega bo'lib, ulardan fizikaning turli bo'limlariga oid, mexanika, molekulyar fizika va termodinamika, elektr va magnetizm, optika, atom va yadro fizikasi, masalalarni yechishda qo'llansa bo'ladi. Umumiy fizika kursining mexanika bo'limiga oid, xususan, uzluksiz makroskopik jismlarning inersiya momentini hisoblash kabi masalalar, yuqorida bayon etilganidek, masala shartini va unda mavjud simmetriyani to'liq inobatga olib hamda cheksiz kichik fizikaviy uzunlik, maydon va hajm elementlarini to'g'ri qo'llab ishlash maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

1. Савельев И.В. Умумий физика курси. 1- том. Механика, тебранишлар ва тўлқинлар, молекуляр физика. -Т.: «Ўқитувчи», 1973. 288-б.
2. Чертов А., Воробьев А. Физикадан масалалар тўплами. -Т.: 1997.
3. Умумий физикадан масалалар тўплами. Педагогика олий ўқув юртлари учун. М.С.Цедрик тахрири остида. -Т.: 1991.
4. Yavidov B., Jumoboyeva M., Safarboyeva F. Uzluksiz makroskopik tizimlarga oid fizika masalalarini yechish I. Umumiy qoidalar. // «Fan va Jamiyat», №1 (2015) 14-b.
5. Yavidov B., Jumaboyeva O., Abdujamilov A., Rozimova M. Murakkab tokli tizim magnit maydoni induksiyasini hisoblashga oid metodik tavsiya. // «Fan va Jamiyat», № 2 (2016) 88-b.

REZYUME

Maqolada ba'zi makroskopik jismlar inertsia momentini topishga oid masalalar yechilishi metodikasi qarang. Sterjen, halqa, disk, sfera va shar kabi sodda fizikaviy tizimlar inertsia momentlari hisoblab ko'rsatilgan. Steyner teoremasining amaliy qo'llanilishi ham ko'rsatilgan. Shar inertsia momentini hisoblashning muqobil metodikasi keltirilgan. Masalalar yechilishi metodikasi umumiy tavsifga egaligi va fizikaning boshqa bo'limlariga oid masalalar yechilishida ishlatish mumkinligi ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается методика решения задач по нахождению момента инерции некоторых макроскопических тел. Показаны вычисления моментов инерции простых физических систем как прямого стержня, круглого кольца, круглого диска, сферы и шара. Также показано практическое применение теоремы Штейнера. Приводится альтернативный метод вычисления момента инерции шара. Подчеркивается, что методика решения задач имеет общий характер и может быть применена при решении задач из других разделов физики.

SUMMARY

In the article the method of solving tasks on finding of moments of inertia of some macroscopic bodies is considered. There have been shown the calculations of moments of inertia of a simple physical systems as a straight bar, circular ring, circular disk, sphere and solid sphere. Practical application of Steiner theorem is shown too. An alternative method of calculation of moments of inertia of solid sphere is presented. It is stated that the method of solving task has general character and may be used in solving tasks from other parts of physics.

Ximya. Biologiya. Ekologiya

САҰЫН СЫЙЫРЛАРДЫҢ СҮТИНЕ ТӘСИР КӨРСЕТИҮШІ СЫРТҚЫ ФАКТОРЛАР

Б.Казакбаев – ассистент оқытушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сұзлар: яйлов ўрни, гўшт-сут маҳсулоти, ем-ҳашак базаси, наслчилик ишлари, зооветеринария сервислари.

Ключевые слова: пастбищный регион, мясо-молочные продукты, прочная кормовая база, племенное дело, зооветеринарный сервис.

Key words: pasture region, meat - milk products, strong stern base, tribe's deal, zooengineering service.

Климат жағдайы: Қарақалпақстан, Өзбекстанның арқа батыс тәрепинде Әмиўдәрәяны бойлап жайласқан. Шығысы Қызылқум даласы, батысы Үстирт далаңлығы хәм Арал теңизи менен шегераласады. Улыўма алғанда, Қарақалпақстанның жағдайы қысы суўық, жазы жүдә ыссы, жайлаўлары жүдә кең болып шарўаларымыз ушын бир қанша қолайлы.

Л.Е.Бабушкинның (1889) көрсетиўине қарағанда, Қарақалпақстанда жыллылық ығаллық муғдары 80-100 мм ге тең, жүдә курғақ самаллы. Қыстың суўық дәўири 81-102 күнге шекем созылады. Республикалық метеостанцияның мағлыматына қарағанда январь айында орташа суўықлық дәрежеси 7-10° С, ал июль айында ыссылық 26-35°Сға тең. Айырым ўақытлары ҳаўа райының ыссылығы 43-45° С жетеди. Бул жағдай мал шарўашылығының раўажландырыўға үлкен тәсир тийгизеди. Сол себепли, Қарақалпақстанның, сондай-ақ, басқа республикаларында климатлық жағдайына байланысly биология илимининң алдына үлкен, аўыл хожалық малларын раўажландырыў хәм олардан көбирек өним жетиштириў ушын малларды илимий тийкарда бағыў хәм азықландырыў нормасын ислеп шығыў, олардың жасаў жағдайына қарай физиологиялық процесслерин үйрениў бойынша илимий тийкарда усыныс бериў ўазыйпасы тур.

Усы мақсетте, басқа республикалардан алып келинген породаы малларды өз алдына бағыў хәм породаы маллардың аз өним беретўынларын жергиликли маллар менен шағылыстырып, көбирек сүт хәм гөш беретўын, маллар падасын дүзиўде қолланыў жумысы жүргизилмекте.

Т.Ф.Тавильдарованың айтыўына қарағанда, Өзбекстанның ыссы климат жағдайына басқа республикадан алып келинген породаы маллар тез қартады, жүрек қан тамырлары кеселленип, маллар 6-8 жасына келгенде-ақ тийкарғы органларының белгилери өзгередеди. Мәселен, бели қайысып, етлери босасады, аяқлары қыйсайды. Бул жағдай жергиликли малларымызда ушыраспайды. Оның айтыўынша, жаңа климатлық жағдайға кәлиплесиўи менен маллардың организмдеги физиологиялық процесслер бирден өзгередеди, яғный жаз айының ыссы күнлеринде терморегуляция күшейип, дем алыў хәм жүректин урыўы тезлеседи. Ҳаўа райының жоқары дәрежеде көтерилюи өнимдарлы сыйырларға көбирек тәсир етеди, себеби организмдеги ыссылықтың көтерилюи хәм зат алмасыў процеси өним менен тығыз байланысly болады. Көплеген илимпазлардың Ю.О.Раушенбах, Д.Филипп, Н.Н.Солдатенков, Э.Ю.Карчевский, А.Г.Азизовлардың көрсетиўине қарағанда күннің ыссылығының тәсири сыйыр сүтин кемейтеди. Бул, көбинесе, малдың породаына, туўыў ўақтына жасына, әсиресе бағыўға, азықландырыўға байланысly екенин көрсетеди.

Т.Х.Икрамов Өзбекстанға алып келинген қараала мал породаы басқа породаы малларға қарағанда тез бейимлесетуғынын айтады. Ал, илимпазлар (А.А.Агабеллий, И.Ахмедов, Ш.А.Акмальханов, О.Сарыджаевлар) жаз айының ыссылығы маллардан төл алыўға үлкен тәсир тийгизеди, себеби ыссылық температурасы хәм күннің нуры мал организмине тәсир етип, оның нормал ислеўин бузады. Нәтийжеде, сыйырдың жыныс органларының жумысы пәсейеди, дем

алыуы хэм жүректің соғыуы күшейип организмнің ыссылық температурасы артады. Бул өнімнің кемейуіне алып келеді.

Ю.О.Раушенбах хэм С.Садиков, породады малларды бир районнан екінші районға өзгертіуде, жергиликли маллар менен шағылыстырып, олардан алынған төлдердің санын хожалықта көбейтіу жақсы нәтиже беретугынын дәлилдеди. Және де олар жоқары өнімдарлы малларды сайлау усылы аркалы хожалықта сүтти маллар падасын дүзиу пайдалы екенін белгиледи. Т.Ф.Тавильдарованың айытқанындай, кара малдың төл бериушилиги кыс дәуиринде (70%) қарағанда, жазда 30% ке кемейген. Демек, хауа райының ыссылығы тәбийй-климатлық факторлар комплекси маллардан төл алыуға үлкен тәсирін тийгизеди. Ал, Қаракалпақстан жағдайындағы жергиликли маллар бундай шараятқа жүдә қәлиплескен. Ол, өз алдына порода болмастан, хожалықларда сүт хэм гөш өнімін жетистириуші мал болып есапланады. Сыйырдың жыллық сүти 1200-1350 кг, салмағы 250-300 кг, бузаулары кишкене болып тууылады, олардың тууылған уақтындағы орташа салмағы 16-18 кг ға тең.

У.Насыров, А.В.Асатуров, Т.Х.Икрамов, М.Ажибеков, У.Қалимбетовлардың жазыуларына қарағанда, басқа республикадан Қаракалпақстанға алып келинген породады малларды от-жемлер менен азықландырыу хэм бағыуды дурыс шөлкемлестириу аркалы хожалықларда сүт хэм гөш өнімдарлығын көбейтіуге болатуғынлығын анықлаған. Мәселен, жергиликли маллар менен даланың кызыл малын шағылыстырыу нәтижесинде алынған қоспақлардың салмағы, 200-350 килограммға, сүтинің майлылығы 0,6-1,8 процентке артты [1].

Б.Данилев (1970) жергиликли маллар менен Қазақстан ақ бас малынан алынған қоспақ маллар бир қыйлы климатлық, азықландырыу хэм бағыу жағдайында өзинің тирилей салмағын 20-30 процентке арттырды. Олар тез өсип, гөш өними жергиликли малларға қарағанда әдеуір жоқары болды. Ал жергиликли малларды караала малдың буғалары менен шағылыстырғанда, оннан алынған әуладлардың сүт өними 25-30% ке көбейди. Буғалардың салмағы артып, сойымлық шығымы хэм гөшинің сапасы жақсыланды. Бундай илимий тәжирийбелер республикамыздың шаруашылыққа қәнигелестирилген хожалықларында да алып барылмақта. Мәселен, «Еркиндәрья» ширкет хожалығында жергиликли малларды гөшли породадағы буғалар менен шағылыстырып тез өсип, жоқары салмақ алынуатын гөшли маллар падасын дүзиу бойынша жумыслар алып барылмақта. Ауыл хожалық малларының организмлеринің фтизиологиялық жағдайлары хэм сауыу усыллары сүтке үлкен тәсирін тийгизеди.

Сауыу усыллары: Сыйырлардың сүтинің пайда болыуы хэм ажыралып шығыуында сауыу усыллары үлкен роль ойнайды. Желиннің көлеми қанша үлкен болса, сыйырдың сүти де сонша көп болады. В.Н.Никитиннің көрсетпеси бойынша желин суйықлығы ажыралыуы сауғаннан кейін саатына 5 % ке кемейеди. Бирақ уақыт өтиуі ме-

нен соның орнын толтырады. Әсиресе, сауыу алдынан желин толысады. Соның ушын сыйырдың желини сауыудан алдын массаж етиледі. Бул көбинесе физиологиялық процесс болып, нерв системасы аркалы иске асырылады. Сыйыр желининің формасы хәр түрли болып, цилиндр хэм қалқан тәризли желинлер сүтли болады. Мәселен, желини қалқан тәризли қараала хэм даланың кызыл шөл малларының сыйырлары ешки желин сыйырларға қарағанда жылына 700-1200 килограмм сүтти артық береді. Соңғы жыллары сыйыр желинлерин массажлау механизмлер жәрдемінде өткериледи. Фермер хожалықларын сүтли сыйырлар менен тәмийинлеуде әсиресе 1-минутта хэм мезгилине қанша сүт бергенлиги есапқа алынып жүргизиледи.

Гездирилиуі: Г.Р.Литовченко көрсетпеси бойынша сыйырлардың сүтинің көбейуі гездиріуге де байланысly екенін илимпазлар дәлил-леп атыр. Байлаудағы сыйырды хәр күні 2-3 саат далаға шығарып, 2-3 километр жерге жүргизеди. Оларды хәр күні гездиріу шәрт. Жүдә күшли ыссы хэм қарлы күнлери маллар далаға шығарылмайды. Өйткени, организмнің энергиясы көбирек қарсылық күшлерине сарпланып, сүт хэм сүттиң майлылығы кемейеди. Ал, көп санлы маллары бар комплекслерде олар гездирилмейди. Себеби, шығарыу көп мийнетти талап етеди хэм экономикалық жақтан пайдасыз, соның ушын малханада сыйырлардың денсаулығын сақлауда хэм пайдаланыудан уақытты утыудан микроклиматлық жағдай туұдырылады [2].

Жасау жағдайы: Сыйырлардың турған жайының ыссылығы орташа 8-10°C дан аспауы керек. Хауаның сууықлығы малларда зат алмасуын активлестиреди, сүттиң майлылығын арттырады. Бирақ, күтә қатты сууықта кери тәсир ететугынын көрсетти. Айырым маллар ыссылыққа шыдамастан шығынға ушырайды ямаса сүт өнімін кемейтеди. Мәселен, малханадағы хауаның ыссылығы 42-43°C қа жетсе, бундай жағдайда сыйырлардың өнімдарлығы 50-60% кемейип кетеди. Фермаларда сыйырларды ыссылықтан сақлау ушын жазғы шертеклер исленип, хәуиз сууы менен тәмийинленип хэм профилактикалық илажлар исленеди. Нәтижеде, азанғы мезгилде, кешке қарағанда сыйырдың сүттилиги хэм майлылығы артады.

Сыйырдың тәндарлығы: Сыйырларда физиологиялық процесс бузылса, сүттиң пайда болыуы хэм оның составы өзгереді. Егер сыйыр кеселенсе, сүти азаяды, хәттеки сүт бермей қалады. Сүт желинде ашыйды, қанты азаяды, ал белок, дуз ферментлери көбейеди. Бундай сыйырдан алынған сүтти қайта ислеуге хэм басқа да өнімлерди таярлауға болмайды.

Келип шығыуы: Нәсилли фермаларда сүтли малларды сайлап алыу ушын, оның келип шығыуы есапқа алынады. Бунда, аналық хэм аталық мағлыұматы бойынша карточка дүзиледи. Егер анасы сүтли болып, атасы, ана сүтинің майлылығы бойынша сайлағанда булардан алынған төллер бақалы болады.

Нәсил кууыушылығы: Тири организмдеги аталық аналықтың жақсы қәсийети нәсилден нәсилге өтеди (генотип). Мәселен, сыйырдың

сүти, сүтиниң майлылығы хэм белогы, салмағы, тағы баска белгилери бузаў пайда болыў менен белгили жағдайда және де өседи хэм раўажланады (фенотип). Нәсил куўыўшылығы анықланса тиришилиги организмнің өсиўи менен байланыслы болады. Сыйырлардың барлық мағлыўматы, хожалықта малдың индивидуал қағазына жазылады. Демек, туқым куўыў сырттан болатуғын тәсир арқалы, азықландырыў, бағыў хэм күтиў шараятына қарай өзгереді. Соның ушын соңғы жыллары сыйырлардың сүти, сүтиниң майлылығы белогы, хэм салмағы қусаған белгилериниң нәсилден нәсилге өтиўи үйренілмекте [3].

Сыйырдың сүттен шығыў дәўири: Бул дәўирде сыйырлардың желинлери үлкейип, сүти азаяды. Организмдеги физиологиялық зат алмасуы активлеседи, әсиресе туўыўға 55-60 күн қалғанда, айрықша белгиге ийе болады. Өйткени

карындағы бузаў тез өседі. Туўыўға жақын желин безлери катты иседи. Сүт пайда етиў жақынлағанда функциясы артады. Бул күнлери сыйырды азықландырыўға хэм бағыўға айрықша кеўил бөлинеді. Ширели, от-жемлерди рационда азайтып, көбирек белоклы, витаминли от-жем бериледи. Бул ўақытта силос рационнан алып тасланады. Сыйыр туўғаннан кейин, берген от-жемлердин барлығын қабыллаўға шамасы да келмейди, және де сүтти пайда етиў ушын денеден сиңимли затларды бөлип шығарыўға көбирек энергия талап етеди. Соның ушын хожалықтағы сыйырларды кем дегенде туўыўға 50-60 күн қалғанда саўыўдан шығарыў керек. Бул сыйырларда туўыў мапазының нәтийжели өтиўине жәрдем етеди. Өйткени, сыйырларды өз ўақытында сүттен шығарыў келешекте олардан көбирек өнім алыўға мүмкиншилик береді [4].

Әдебиятлар

1. Носиров У.Н. Қорамолчилик. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти.
2. Васильев И.А. Овцеводство. –Москва: «Колос», 1979.
3. Литовченко Г.Р., Есаулов П.А. Овцеводство. –Москва: «Колос», 1972.
4. Стояновская В.И. Разведение каракульских овец. –Ташкент: «Фан», 1966.

РЕЗЮМЕ

Мақолада чорвачиликнинг республикаимиз фермер ва шахсий ёрдамчи хўжаликларида ривожланиши, молларни парвариш қилиш ва озиқлантириш масалалари, бу хўжаликларда наслчилик ишларини олиб бориш ва мустақкам озуқа базасини яратиш кераклиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается развитие отрасли животноводства и повышение качества продукции в фермерских и личных подсобных хозяйствах. Рассматриваются вопросы организации в этих хозяйствах содержания и кормления и одновременно занятие племенным делом в скотоводстве.

SUMMARY

The article deals with the issues of development of the branch of stock-breeding and increasing the product's quality in farming and personal subsidiary facilities. The author gives recommendations how to organize contents and feeding and deal with tribe work in cattle breeding.

ВЛИЯНИЕ ДИСТИЛЛЕРНОЙ ЖИДКОСТИ НА ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПОРТЛАНДЦЕМЕНТА

Г.Ж.Оразымбетова – кандидат технических наук, доцент

А.С.Ерекеева – старший преподаватель

Э.А.Абдисаттарова – ассистент преподаватель

Г.К.Рахимов - студент 3-курса

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Б.Ч.Нурымбетов – кандидат химических наук, доцент

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: гидратация, цемент, клинкер, кальций хлорид, хом ашё аралашмасы.

Ключевые слова: гидратация, цемент, клинкер, хлористый кальций, сырьевая смесь.

Key words: hydration, cement, clinker, chloride calcium, raw mixes.

Как следует из рассмотрения приведённых данных, введение в сырьевые смеси относительно более грубого, чем обычно измельчения не позволяет повысить активность цемента до уровня, достигаемого при сырьевых смесях обычной тонкости измельчения, не содержащих CaCl_2 и, таким образом, не компенсирует снижения реакционной способности смеси, вызванного уменьшением её удельной поверхности [1].

Следует вместе с этим особо отметить, что уменьшение удельной поверхности сырьевой смеси вызывает понижение, а введение CaCl_2 в этом случае-некоторое повышение качества цемента, причём чем в большей степени, тем меньше содержание плавней в смеси.

Следует отметить различную природу карбоната кальция в составе ТОС. Примерно 60% CaCO_3 является продуктом химической реакции (вторичный карбонат), остальная часть представлена первичным карбонатом кальция, не разложившимся при обжиге Джамансайского известняка на известь.

Поэтому в лабораторных условиях нами были проведены исследования возможности использования твёрдых отходов (ТОС) в производстве портландцементного клинкера. Исследования выполнялись по следующей методике: в сырьевой смеси 30 % карбоната кальция заменялась на ТОС, затем из неё формировали образцы кубики 1,41x1,41x1,41 см, которые обжигали в силитовой печи по режиму: подъём температуры 200-

250°C-0,5 ч; до 1450°C-1 ч; обжиг при температуре 1450°C-1 ч; охлаждение резкое на воздухе при комнатной температуре.

Изготовленные из раствора состава 1:3 образцы-балочки твердели в воздушно-влажной среде 1 сутки и в воде 3, 7, 28 суток. Анализ получен-

ных результатов по сжатию половинок образцов свидетельствует о том, что содержание хлор-иона и фосфогипса в сырьевой шихте существенно влияет на свойства портландцемента (таблица 1).

Таблица 1

Влияние дистиллерной жидкости на физико-механические свойства портландцемента

№ цемента	КН шихты	Температура обжига, °C	Фосфогипс, %	CaCl ₂ , %	CaO _{св} , %	Удельная поверхность, см ² , г	Равномерности изменения объёма	Предел прочности на сжатие МПа, за время твердения, сутки			
								Пропарка	33	77	228
1	0,85	1450	0	0	2,37	3000	выдержал	14	25	39	50
2			0	0,5	1,01	3000	выдержал	32	30	49	60
3			0	1,0	0,61	3000	выдержал	52	35	52	65
4			0	0	2,2	3000	выдержал	15	25	40	53
5			1	0	1,9	3000	выдержал	35	30	43	57
6			3	0	1,7	3000	выдержал	31	32	46	66
7			5	0	2,0	3000	выдержал	37	30	67	75

В продуктах обжига сырьевой шихты с коэффициентом насыщения КН=0,85 при 1450°C с увеличением содержания хлор-иона в смеси до 0,6 % наблюдается снижение содержания CaO_{св} от 1,01 до 0,61 %, повышение прочности цемента возрастает до 65 МПа. Минерализующее действие CaCl₂ можно сравнить с действием 3 % фосфогипса при обжиге до 1450°C шихты с КН=0,85.

Исследование совместного воздействия минерализаторов фосфогипса и хлористого кальция на обжиге клинкера и физико-механические показатели цементов показало, что клинкер с КН=0,85, обожжённый при температуре 1450°C обеспечивает цементу более высокие прочностные показатели ($R_{сж}^{28}=90$ МПа), чем клинкер только с добавкой 5 % фосфогипса и обжигом при температуре 1450°C ($R_{сж}^{28}=75$ МПа).

При обжиге шихты до температуры 1450°C с добавкой 1 % хлористого кальция и 5 % фосфогипса получен хорошо спечённый клинкер (CaO_{св}=0,61 %) имеющий прочность 89 МПа (таблица 2).

Отсюда можно сделать заключение, что совместное введение в шихту оптимальных количеств фосфогипса и хлористого кальция усиливает минерализующее действие при спекании и полученный цемент при тех же условиях имеет более высокую прочность, чем при использовании отдельно взятого хлористого кальция.

Хлористый кальций является минерализатором процесса обжига цементного клинкера. Молекулы хлора оказывают разрушающее действие на кристаллические решётки компонентов сырьевой шихты. В результате снижается температура и ускоряются процессы разложения глинистых минералов, декарбонизации CaCO₃. При более низких температурах происходят твёрдофазовые взаимодействия в сырьевой шихте, снижается температура появления жидкой фазы, свойства жидкой фазы клинкера-вязкость, поверхностное натяжение, плотность-значительно улучшаются, ускоряются процессы диффузии. Вследствие этого процессы клинкерообразова-

ния значительно ускоряются, реакции минералообразования происходят более интенсивно и при более низких температурах и завершаются при 1250-1300°C. Это способствует уменьшению удельного расхода топлива на обжиг клинкера на 10-15 % и позволяет повысить производительность печи.

В качестве карбонатного компонента для получения портландцементного клинкера использовались тонкодисперсные вторичные карбонаты кальция с электролитами CaCl₂ и NaCl образующихся при производстве соды.

Нами установлено, что при замене известнякового компонента на вторичные карбонаты кальция, благодаря высокой дисперсности кальция и интенсифицирующему влиянию CaCl₂ и NaCl во время появления жидкой фазы и снижению её вязкости, процесс минералообразования смещается в более низкотемпературную область и такой клинкер может получаться при температуре на 50-100°C ниже, чем обычный цемент на основе такого клинкера по своим строительно-техническим свойствам, испытанный в различных условиях твердения, не отличается от эталонного.

Карбонаты, сульфаты и хлориды щелочноземельных металлов способствуют появлению промежуточных соединений типа двойных солей, которые, плавясь при температурах 600-800°C, вызывают появление микросплавов, обладающих довольно низкой вязкостью за счёт растворённого в них легко текучего соединения CaO и являющихся активной реакционной средой минералообразования.

Наличие карбонатно-хлоридных отходов в сырьевой смеси способствует более раннему появлению жидкой фазы, снижению вязкости, ускоряя тем самым процесс минералообразования. Интенсификация твёрдофазовых процессов и реакций с участием жидкой фазы смещает процесс минералообразования в низкотемпературную область и полнее завершение формирования клинкера происходит при температурах на 100-150°C ниже, чем из обычной сырьевой смеси.

Таблица 2

Влияние хлористого кальция и фосфогипса на физико-механические свойства цементов

№ цемента	КН-шихты	Температура об-жига, °C	Фосфогипс, %	CaCl ₂ , %	CaO _{св} , %	Удельная поверхность, см ² /г	Равномерность изменения объема	Предел прочности на сжатие МПа, за время твердения, сутки			
								пропарка	3	7	28
1	0,85	1450	0	0,5	0,87	3095	Выдержал	53	34	49	69
2			3	0,5	0,32	3030	Выдержал	58	42	69	90
3			5	1,0	0,12	3100	Выдержал	60	53	62	89

Введение же в сырьевую смесь 0,3-0,5 % сульфатного отхода снижает влажность шлама на 2-3 % при мокром способе за счёт увеличения его текучести и оказывает каталитическое влияние на процесс обжига клинкера, увеличивая температурный интервал жидкой фазы и уменьшая её вязкость.

Из теста состава 1 : 0 на основе портландцементов, полученных в присутствии хлористого кальция в отдельности, а также CaCl₂.

Более высокую гидратационную активность таких цементов можно объяснять более высокой концентрацией вакансий в решётке клинкерных фаз, которые могут образоваться за счёт возгонки хлора и образования безводного сульфата алюмината кальция при конечных температурах спекания.

Поскольку водоцементные отношения и распылы конуса у всех исследуемых цементов

идентичны, это повышение следует отнести за счёт повышения гидратационной активности клинкерных цементов, что отмечалось нами при изучении их гидратации с применением рентгенографического и дериватографического анализов.

Карбонат кальция CaCO₃, отход содового производства, содержащий в своём составе электролиты CaCl₂ и NaCl оказывает положительное влияние на свойства цементного камня. Карбонатный высокодисперсный наполнитель повышает стойкость цементного камня к сульфатной коррозии, алюминатные составляющие цемента защищены от воздействия сульфатов SO₄, что предотвращает образование гидросульфата алюмината кальция в затвердевшем камне. Карбонатный высокодисперсный наполнитель ускоряет гидратацию минералов, способствуя образованию более плотной структуры цементного камня.

Литература

1. Лучинина И.Г. Роль минерализаторов в процессах образования силикатов кальция. // Изв.вузов, 1970, Т. XIII, вып.12, 1974.

РЕЗЮМЕ

Мақолада цемент клинкерининг юқори даражасида гидратацияси ва активлиги аниқланган у ҳом аралашма негизда олинган кальциниланган сода чиқиндисини, аралашмаси қўшилган фосфогипс ва кальций хлорид мавжуд бўлган аралашма асосида ўрганилган. Гидросиликатлар микдори 28 суткадан сўнг қотган цементда одатий регламент бўйича қотган цементга нисбатан 30%га кам. Мақолада кальциниланган сода чиқиндисини ҳом ашё сифатида ишлатиб клинкер олиниши асосланган.

РЕЗЮМЕ

В работе установлено увеличение степени гидратации и активности цементов из клинкеров, полученных на основе сырьевых смесей с добавкой отходов производства кальцинированной соды, особенно при совместном присутствии фосфогипса и хлористого кальция. Количество гидросиликатов после 28-и суточного твердения цемента полученного по традиционному регламенту на 30 % ниже чем при твердении цемента, полученного на основе клинкера из сырьевой смеси с добавкой отходов производства кальцинированной соды.

SUMMARY

In the article it is established the increase of the extent of hydration and activity of cements from the clinkers received on the basis of raw mixes with an addition of production wastes of calcinated soda, especially at joint presence of the phosphate and chloride calcium. The amount of hydrosilicates after the 28th daily curing of cement received according to traditional regulations is 30% lower than when curing the cement received on the basis of clinker from raw mixes with an addition of production wastes of calcinated soda.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

ШАҢАРАҚ БИЗНЕСИН РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ - ХАЛЫҚТЫҢ БӘНТЛИГИН ТӘМИЙИНЛЕҰ ХӘМ ПӘРАҰАНЛЫҒЫН ЖЕТИЛИСТИРИҰДЫҢ ГИРЕҰИ СЫПАТЫНДА

О.Торбаев – экономика илимлериниң кандидаты, доцент

Б.Қаражанов - үлкен оқытыушы

Г.Алиева - ассистент оқытыушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бизнес, кичик бизнес, тадбиркорлик, солик, оила бизнеси, кредит, бандилик, ишсизлик, бюджет.

Ключевые слова: бизнес, малый бизнес, предпринимательство, налог, семейный бизнес, кредит, занятость, безработица, бюджет.

Key words: business, little business, businesslike, tax, family business, credit, asset, unemployment, budget.

Ғәрезсизлик жылларында киши бизнес хәм жеке ибилерменликти раўажландырыў, фермерлик хәрекетин күшейттириў, жеке сектордың мәмлекет жалпы өнимдеги үлесин асырыўға қаратылған системалы ис - илажлар әмелге асырылмақта. Сонлықтан да, жеке сектордың еркин хәм ғәрезсиз раўажланыўын тәмиинлейтуғын зәрүр ҳуқықый тийкарлар жаратылды хәм олар жеделлестирилип барылмақта. «Хәр қандай миллеттиң өзине сай мәнаўиятын қәлиплестириў хәм раўажлан-дырыўда, хеш гүмансыз, шаңарақтың орны хәм тәсири теңсиз. Себеби, инсанның ең таза хәм пәкизе сезимлери, дәслеп өмирге деген түсиниклери хәм көзқараслары, биринши гезекте, шаңарақта қәлиплеседи» [1].

Шаңарақ фермерлиги - дәстүрий мийнет жәмәәтлери ишинде ең көп тарқалғаны хожалық жүритиў усылы. Сол мәнисте «Мәмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хәм пуқаралық жәмийетин раўажландырыў Концепциясы» нда көрсетип өтилген шаңарақ ибилерменлигиниң нызамшылық базасын жаратыў ҳаққындағы усыныс жүдә үлкен әхмийетке ийе. Бул бағдарда қабыл етилетуғын нызамлар шаңарақ бизнесин хәм ибилерменликтиң ҳуқықый тийкарларын пайда етип қалмай, бәлким хәзирги күнде бул бағдарда хәр қыйлы административлик - бюракратиялық тосықлар, орынсыз араласыўларға шек қойып, шаңарақтың нызам күшине хәм өзине болған исениминиң артыўына алып келеди.

Шаңарақ (бизнеси) ибилерменлиги юридикалық шахс атағын алмаған физикалық шахслардың биргеликтеги ибилерменлик хызмети формасы болып, бул хызмет шаңарақ ағзалары тәрепинен, оларға улыўма биргеликтеги мүлк ҳуқықы тийкарында тийисли болған улыўма мүлк негизинде әмелге асырылады. Шаңарақ бизнеси шаңарақ ағзалары хәм оларға жәрдемлесиўши шаңарақ ағзаларының жеке мийнетине тийкарланған. Бунда халықтың социаллық қорғаўға мүтәж қатламларына кириўши шаңарақ бизнеси субъектлерине микрокредитлер биринши нәўбетте бериледи. Олар:

- кем тәмиинленген шаңарақлар;
- қурамында майыплар хәм халықтың социал-

лық қорғаўға мүтәж топарларына киритилген басқа шахслар болған шаңарақлар;

- қурамында еки хәм оннан артық жумыссызлар болған шаңарақлар [2].

Шаңарақ бизнеси субъектлерине микрокредитлер Өзбекстан Республикасы Мийнетти қорғаў хәм халықты социаллық қорғаў министрлиги қасындағы жумыс пенен тәмиинлеў фондларының кредит бағдары есабынан, 6 айға шекем даўам ететуғын жеңилликли дәўир менен еки жылға шекем мүддетке бериледи. Шаңарақ ибилерменлиги субъектлерине жумыс пенен тәмиинлеў фондының кредит бағдары есабынан берилетуғын микрокредитлер ең кем ис ҳақы муғдарының 150 еседен аспаўы лазым.

Шаңарақ бизнеси субъектлерине микрокредитлер жеңилликли процент ставка менен ажыратылады. Бул процент ставкасы әмелдеги Орайлық банк қайта финансластырыў ставкасының 1/4 бөлегин пайда етеди. Бүгинги күнде эксперт хәм алымларымыз тийисли шөлкемлер тәрепинен "Шаңарақ бизнеси ҳаққында"ғы нызам проекти үстинде жумыс алып барылмақта. Улыўма, шаңарақ бизнеси - шаңарақ ағзалары тәрепинен биргеликте басқарыў хәм бөлистириў ҳуқықы бойынша искерлик жүритетуғын ибилерменлик субъектлери есапланады.

Шаңарақ ибилерменлиги бәнтликти тәмиинлеў, халық пәраўанлығын тәмиинлеўдиң ең тийкарғы факторларынан бири сыпатында қаралмақта. Шаңарақ бизнесиниң өзгешелиги сонда, ол көп әсирлик шаңарақ дәстүрлери, үрп - әдетлери менен тығыз раўажланады. Мысалы, Швецияда мийнет пенен бәнт халықтың 61% ти шаңарақ бизнеси тараўында ислеп атырғаны хәм оның қаншелли үлкен әхмийетке ийе екенлигин аңлатады.

Халық аралық шаңарақ ибилерменлиги изертлеўлери академиясы үйрениў процеси нәтийжелери бойынша раўажланып атырған мәмлекетлер экономикасында шаңарақ бизнеси үзликсиз раўажланып атыр. Сонлықтан да, көплеген раўажланып атырған мәмлекетлерде жалпы ишки өним қурамында шаңарақ бизнесиниң үлеси 55% ке шекем жетти. Бизнесиң бул тараўларын раўажландырыў ушын барлық қолайлықлар

жаратылған. Дәслеп, шаңарақ тәрәпинен узак жыллар даўамында шуғылланып киятырған шаңарақ кәсиплери, яғный темиршилиқ, зергерлик, пал хәррешилиқ, усташылық, балықшылық, шарўашылық, дийқаншылық, пиллешилиқ, бағманшылық, өнерментшилиқ, тоқымашылық хәм басқа да бағдарларларында шаңарақ бизнес субъектлерин пайда етиў хәм раўажландырыў айрықша әҳмийетке ийе. Соның менен бир қатарда, халыққа хызмет көрсетиўде шаңарақ исбилерменлиги субъектлерин кең жолға қойыў лазым.

Хәзирги ўақытта шаңарақлар дәраматының 1/4 бөлеги исбилерменлик есабынан пайда болмақта. Келешекте шаңарақ мүтәжлигиниң 50% ти усындай жоллар менен қапланып атыр. Бул республикамыз ушын жүдә әҳмийетли. Себеби, Европа мәмлекетлеринде бир ислеўшиге 0,7 адам - мийнет жасына жетпеген балалар хәм пенсиядағылар туўры келсе, бул көрсеткиш республикамызда 2,7 адамды пайда етеди. Бундай шараятта тек ғана айлық пенен шаңарақтың мүтәжлигин толық тәмийинлеп болмайды. Соның ушын да, келешекте шаңарақ пәраўанлығын тәмийинлеў ушын шаңарақ исбилерменлигин раўажландырыў мақсетке муўапық. Қолланылмай, пайдаланылмай турған мүлктиң қолланылыўы жәмийет ушын да жүдә әҳмийетли [2].

Бириншиден, жаңа жумыс орынлары жаратылады, екіншиден мәмлекетимизде базар ушын өним (хызмет) ислеп шығарылады хәм үшіншиден бундай хызмет нәтийжесинде мәмлекет бюджетине айлық төлеў жолы менен мәмлекеттиң экономикалық қүдиретиниң асыўына үлес қосылады. Шаңарақ исбилерменлигин раўажландырыў факторы сыпатында алынатуғын салықлар жүгин кемейттириў. Бул шаңараққа өзиниң қаржылары менен ислеп шығарыў яки басқа хызмет түрлерин кеңейттириў имканын береді. Салық жүгин кемейттириў хәзирги ўақытта жүдә әҳмийетли. Себеби, жүдә көп шаңарақлар еле исбилерменлик пенен шуғылланбаған, шуғылланғанлары болса, бул процесске көнлиге алмаған. Бундай жағдай, әлбетте, шаңарақ исбилерменлигин раўажландырыўға кері тәсирин тийгизеди. Сонлықтан, шаңарақ исбилерменлиги

менен шуғылланыўшы шахсларға салық салыў базасын қысқартыў, ставкасын пәсейттириў, бюджеттен тысқары фондларға төленетуғын мәжбүрий ажыратпаларды кемейттириў лазым. Жумыссызлық хәм шаңарақ бир - бири менен туўры байланыслы. Жумыссызлық қай жерден де келген яки жәмийеттен ажыралып қалған шахс емес. Егер теориялық тәрәптен қарайтуғын болсақ, киши бизнес раўажланған жерде жумыссызлық машқаласы болыўы мүмкин емес. Себеби, адам жумыссыз болса, өзине жумыс табыўы, исбилерменлик хызметин жүритиўи ушын тийисли шараяты жаратылыўына умтылады. Бул ең дәслеп шаңарақ бизнесинде сәўлеленеди. Шаңарақ бизнесин раўажландырыў ушын оның нызамлы тийкарларына тығыз байланыслы. Оларға «Исбилерменлик хызмети еркинликлериниң кепилликлери ҳаққында», «Фермер хожалықлары ҳаққында», «Дийқан хожалықлары ҳаққында» усаған нызамларды киритиў мүмкин.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2016-жыл 5-октябрьдеги «Исбилерменлик жумысының жедел раўажланыўын тәмийинлеўге, жеке меншикти хәр тәрәплеме қораўға хәм исбилерменлик орталығын сапа жағынан жақсылаўға байланыслы қосымша илажлар ҳаққында»ғы Пәрманы талапларының сөзсиз орынланыўын тәмийинлеў мәселесине буннан былай да қатаң итибар қаратылыўы тийис.

Бул пәрман, биринши гезекте, киши бизнес хәм жеке исбилерменлик ушын қолайлы шараят жаратыў хәм оны хәр тәрәплеме қоллап - қуўатлаў, республикамыздың инвестициялық потенциалын артырыў хәм т.б. өз ишине алды.

Шаңарақ исбилерменликти мәмлекетимизде еле де жетилистириў мақсетинде Президентимиз тәрәпинен жас шаңарақларды, шаңарақ дәраматлары төмен болғанларды, жумыссыз жасларды, пенсия жасындағы адамларды исбилерменликке тартыў мақсетинде банклер тәрәпинен жыллық 9% ли төлемли кредитлер бериў (қара мал, қой, ешки, таўық, теплица қурыў асхана ислери менен шуғылланыў хәм т.б.) әмелге асырылмақта. Бунда исбилерменликти баслаўшылар дәслепки 6 ай даўамында барлық салық төлемлеринен азат етилетуғынлығы атап көрсетилген.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: "Маънавият", 2008.
2. Салаев С.К., Файзуллаев Н.Б., Таджиев Б.К. Ўзбекстонда оилавий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш йўналишлари. -Т.: "Фан технология", 2011.

РЕЗЮМЕ

Мақолада оила бизнеси халқ бандлигини таъминлашда, мамлакатимиз иқтисодиётини қўтаришда ва солиқ миқдорини пасайтиришда асосий аҳамиятга эғалиги акс эттирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о роли семейного бизнеса в обеспечении занятости народа, улучшении и развитии экономики и уменьшении оплаты налогов.

SUMMARY

The article deals with the role of family business in employing improvement and development of state economy and reducing the tax base.

РЕЛИГИОЗНОСТЬ И РЕЛИГИОЗНАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ

А.Г. Айрапетова – соискатель

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Таянч сўзлар: дин, догматик, конфессионал, диндорлик, шахсининг ижтимоий психологик хусусиятлари, диний кўрсатма, динни ижтимоийлаштириш.

Ключевые слова: религия, догматический, конфессиональный, религиозность, социально-психологические характеристики личности, религиозные установки, религиозная социализация.

Key words: religion, dogmatic, confessional, religiosity, social-psychological features of personality, religious attitudes, religious socialization.

На протяжении всей истории человечества последствия от воздействия религиозного фактора на социальную жизнь были и остаются различными. Религии и объединяли, и разъединяли людей, и улучшали их жизнь, и ухудшали, а в целом – способствовали или прогрессу, или регрессу социума.

Геополитическая трансформация общества на современном этапе подталкивает многих молодых людей, чьё мировоззрение находится в стадии становления, искать смысл и ценности жизни во всех доступных духовных учениях и практиках. А в наши дни многие печатные и телевизионные СМИ, а также Интернет ресурсы содержат не только догматическую религиозную продукцию, но и около религиозный контент.

Несмотря на то, что в СМИ присутствуют публикации, передачи и фильмы об истории мировых религий, религиозных традициях, контрэкстремистские материалы и выступления представителей конфессиональных направлений, интерес молодого поколения в основном сконцентрирован вокруг именно псевдонаучной, оккультной тематики. Тем более, что телеканалы предлагают программы магической направленности, передачи об экстрасенсах, местах магической силы, газеты и журналы публикуют астрологические прогнозы, статьи о потустороннем мире.

Необходимо отметить также и то, что данная информация преподносится СМИ таким образом, что для молодёжи она представляется более интересной и увлекательной, чем, скажем, выступление представителя конфессионального ислама или христианства с проповедью или научно-популярный фильм с религиозной тематикой.

В таком изобилии религиозно окрашенной информации при нехватке медиакомпетентности происходит религиозная социализация молодых людей. Неокрепшая персональная религиозность, построенная на базовых основах, сформированных семьёй, зачастую не выдерживает натиска медиапродукции и уступает место ложным убеждениям. Именно на их основе впоследствии формируются ксенофобия, религиозные предубеждения сектантской или религиозно-экстремистской направленности.

В силу возрастных особенностей и подверженности индоктринирующему воздействию мо-

лодым людям бывает сложно сориентироваться и различить – где истинные догматы веры, а где псевдонаучные направления. Именно поэтому изучение персональной религиозности молодых людей и роли социума в формировании убеждений, в том числе религиозных, являются актуальными проблемами в современной социальной психологии.

Религия в целом и её составляющие – персональная религиозность и религиозная социализация – являются объектом изучения многих наук, каждая из которых рассматривает эти аспекты под своим углом зрения, с помощью собственных специфических методов исследует отдельные элементы, взаимосвязи с различными сферами действительности.

Социально-психологические исследования религии и религиозности базируются на общих теоретических основах и методологии познания и обращаются ко многим актуальным проблемам о происхождении, структуре и функции религии в жизни человека и общества. Многие вопросы – о роли религии в формировании социальной идентичности, влиянии персональной религиозности на интеграцию личности в социальные процессы, об агентах религиозной социализации – до сих пор остаются открытыми, а ответы, которые дают на них психологи и социологи, представляющие разные методологические подходы к изучению данного направления, спорны. Это связано с тем, что дать однозначное и содержательное определение религии достаточно проблематично.

В частности, О.Конт утверждал, что религия является неотъемлемой частью человеческого общества. Она служит благу человечества, его единству, сосредотачивая в себе все стремления человеческой природы (деятельность, любовь), руководит политикой, искусством, философией [1].

Г.Спенсер рассматривал религию как один из регуляторов жизни общества, который действует через поддержание определённых моделей поведения, но является менее значимым, чем рынок или политика [2].

Предметом социологии религии, по мнению М.Вебера, должно стать не именно «суть религии», а созданные религиозным верованием психологические стимулы, которые указывают

направление в поведении человека и удерживают его в повиновении [3].

Э.Дюркгейм, анализируя концепцию социологии религии, исходил из того, что религия является социальным фактором и структурным элементом любого общества. Общество нуждается в религии, так как она, по мнению учёного, является общественным сознанием, которое, в свою очередь, служит основой обеспечения целостности общества. Э.Дюркгейм полагал, что именно распространение и укрепление религиозных верований способствует стабильности общественной системы [4].

З.Фрейд квалифицировал религиозные учения как иллюзии, а религиозность личности связывал с отцовским комплексом [5; 6]. Позиция учёного заключается в том, что религия как таковая приводит к тому, что человек не несёт в полной мере ответственность за своё развитие, за улучшение собственной жизни, надеясь на помощь высших сил.

К.Юнг придерживался иных взглядов по рассматриваемому вопросу. В своих работах, К.Юнг говорил о том, что религиозность личности способствует психическому здоровью и осмысленности жизни [7]. Под религиозным опытом он понимает подчинение человека высшим силам, сводя религию к психологическому феномену. Он видит функцию верований и церемоний в том, чтобы служить защитой от тех опасностей, которые таятся в бессознательном. К.Юнг полагал, что религиозность личности, являясь психологическим феноменом, достойна изучения вне зависимости от вопроса об истинности или ложности религиозной веры [8].

Э.Фромм даёт широкое определение религии, понимая её как любую систему взглядов, являющуюся для индивида основой осмысленного существования и объектом для преданного служения [9]. Тем самым Э.Фромм предлагает вывести религию за пределы её конфессиональных форм и представить её в качестве общечеловеческого феномена, свойства любой культуры [10].

С.Московичи рассматривает религиозность в контексте социальной психологии не только, как влияние социума на становление религиозности личности, но и как влияние религиозности на социально-психологические процессы. С.Московичи отмечает, что религиозность может служить источником психической энергии не только индивида, но и группы, толпы. Религиозность может запускать механизмы заражаемости и подражания [11].

В контексте изучения религиозности Г.Олпорт выдвинул идею различных её типов в зависимости от характера мотивации. С этих позиций религиозность может быть внешней и внутренней. Причём продвижение исследования в данном направлении привело к выводу о том, что внешняя и внутренняя религиозности явля-

ются не столько двумя полюсами одного континуума, сколько двумя независимыми измерениями [12].

В процессе социализации религиозность включается в сложную систему социально-психологических характеристик личности и имеет определенную логику развития и становления, состоящую в последовательной смене этапов религиозного развития, выделяемых Ф.Озером [13].

Первый этап характеризует детские представления о божественном. На этом этапе преобладают представления о том, что божественные силы прямо влияют на человека, природу и социум. Высшие силы могут наказывать и поощрять и характеризуются всемогуществом.

Второй этап связан с представлениями о том, что человек может вступать во взаимодействие с высшими силами и влиять на них с помощью молитвы, религиозных ритуалов, с помощью соблюдения религиозных правил. В этом случае высшие силы даруют человеку счастье, здоровье и успех. Человек может влиять на высшие силы или не делать этого. Это зависит от его потребностей и от его свободного решения.

Третий этап развития религиозного суждения основывается на более сложной структуре. На этом этапе индивид предполагает, что он сам полностью отвечает за свою жизнь. Такие категории, как осмысленность, свобода, надежда, зависят от его личных решений. Божественные силы имеют своё собственное поле деятельности, не связанное с человеческим существованием.

Религиозное суждение, относимое Ф.Озером к *четвертому этапу*, имеет следующие основания. Взаимосвязь личности с трансцендентным осуществляется не прямо, и индивид рассматривается как ответственный за собственную жизнь. На этом этапе божественные силы рассматриваются как необходимые трансцендентные условия свободы, ответственности и надежды.

На *пятом этапе* суждение выносится на основе того, что божественные силы одновременно недоступны познанию, находятся за пределами опыта и в то же время имманентны – остаются внутри границ возможного опыта. Этот этап редко достигается людьми, не имеющими специальной теологической или философской подготовки.

Эмпирические данные, полученные в рамках подходов, исследующих развитие религиозности, свидетельствуют об отсутствии конфессиональных различий в глубинных закономерностях религиозного сознания. Религиозность личности имеет общие психологические черты для представителей различных религиозных верований. Следует отметить, что речь идёт о представителях традиционных религиозных конфессий, а не о последователях различных религиозных сект, где люди могут впадать в изменённые состояния сознания.

Религиозность развивается с возрастом в процессе религиозной социализации – взаимодействия, в ходе которого религиозные нормы, ценности и верования передаются от одного поколения к другому.

Основными агентами религиозной социализации являются семья, социальные сети друзей и родственников, религиозные организации и система образования. В процессе религиозной социализации рассматривается шесть типов влияний, которые оказывают взаимодействие на развитие персональной религиозности.

Влияние родителей на детей. Большинство исследований подтверждают гипотезу о том, что религиозные убеждения родителей оказывают существенное влияние на религиозность детей. Тем не менее, даже в ситуации, когда религиозность родителей не вступает в противоречие с религиозностью детей, спорным остаётся вопрос о причинах такой согласованности, или, иначе – о том, что именно родители передают своим детям. Первая точка зрения состоит в том, что передаются именно нормы, ценности и убеждения, то есть мы имеем дело с процессами социализации. Вторая точка зрения состоит в том, что дети наследуют от своих родителей социальный статус, который способствует появлению в жизни ребёнка таких же условий и опыта, как у родителей, что и формирует, в свою очередь, его мировоззрение, близкое мировоззрению родителей, включая и религиозную составляющую.

Влияние детей на родителей. Социализация – процесс взаимный, а не односторонний, поэтому необходимо рассматривать не только влияние родителей на детей, но и обратное влияние – детей на родителей. Так, например, Дж.Гласс, В.Бенгтсон и Ш.Данхэм показали, что влияние религиозных установок детей на религиозные установки родителей статистически значимо [14].

Влияние расширенной семьи. Помимо родителей, влияние могут оказывать и другие члены расширенной семьи. Особенно важную роль играет передача ценностей и верований через поколение, то есть влияние бабушек и дедушек на своих внуков. Например, этот канал передачи религиозных ценностей и убеждений оказался очень значимым в советский период, поскольку быть верующим допускалось лишь представителям старшего поколения.

Влияние супругов. Одним из важных моментов в жизни человека, в которой вопросы религии снова становятся актуальными, является создание собственной семьи. В целом, люди склонны выбирать супруга в рамках своей конфессии, а в ситуации, когда супруги относятся к разным конфессиям, высока вероятность, что один из них сменит религиозную принадлежность на религиозную принадлежность супруга.

Существует так называемый «закон Грили» (“Greeley’s Law”), который описывает, в каком направлении происходит смена конфессии: в связи с супружеством существует тенденция к религиозным изменениям, такая, что, по крайней мере, в рамках семьи гарантируется конфессиональная однородность. Изменения обычно происходят в направлении конфессии более религиозного партнёра.

Влияние религиозных организаций и институтов. Организации, ведающие религиозной жизнью (мечеть, церковь, община) как социальный институт, также являются агентами религиозной социализации. Способами передачи ценностей и норм при этом могут быть религиозные тексты, книги, фильмы на религиозную тематику либо участие в тех или иных практиках (прослушивание проповеди, участие в богослужении и др.).

Влияние образования. Традиционно считается, что с повышением уровня образования уровень религиозности должен снижаться, поскольку наука даёт объяснения (альтернативные религиозным) различных явлений, а научное и религиозное мировоззрение несовместимы. Однако существует ряд исследований, опровергающих это утверждение. Так, научный опрос Комиссии Карнеги, проведённый в США в 1969 г. с выборкой более 60 тысяч преподавателей ВУЗов показал, что уровень религиозности профессорско-преподавательского состава достаточно высок и варьирует в зависимости от специальности. Представители естественных наук, математики и статистики оказались существенно более религиозными людьми, чем представители социально-гуманитарных наук. Это может объясняться тем, что многие теории в рамках социальных наук строились на основании опровержения религиозных идей и открыто противопоставляли себя религии.

Подводя итог изложенному, следует отметить, что по разным оценкам выделяют более двухсот определений религии, как социального феномена. Это связано с многогранностью и сложностью данного аспекта, а также с субъективным исследовательским восприятием различных авторов. Но все научные источники сходятся во мнении, что религия оказывает влияние на формирование представлений о смысле жизни, развитии общества и выступает одним из факторов в определении социальных ориентиров и картины мира.

Религия, являясь всеобщим социальным феноменом, обуславливает принятие или неприятие в том или ином обществе определенных ценностей и целей развития. Религиозный фактор влияет, прямо или опосредованно, на все сферы жизнедеятельности общества, создавая эффект «наложения» религиозных отношений на все иные социальные

связи. При этом можно констатировать и обратное влияние различных сфер жизнедеятельности социума на религию.

Эффективность и степень воздействия религии на общество зависят от места и времени, во многом они обуславливаются тем, какие процессы в нём доминируют-сакрализации или секуляризации. Сакрализация приводит к тому, что под религиозные санкции попадают и

публичная, и частная жизнь. Секуляризация, напротив, приводит к ослаблению регулятивной функции религии.

Можно по-разному оценивать роль религии в жизни общества. Нет единого мнения и о том, что ждёт религию в будущем. Тем не менее, несомненно, одно: без религии, без учета её влияния невозможно развитие истории и социальных отношений любого цивилизованного общества.

Литература

1. Конт О. Дух позитивной философии. Курс положительной философии. Общий обзор позитивизма. Система позитивной политики. / Западноевропейская социология XIX века. -М.: Международный университет Бизнеса и Управления, 1996, -С. 711.
2. Спенсер Г. Основания социологии: тексты по истории социологии XIX-XX вв.: хрестоматия / под ред. В.И.Добренкова, Л.П.Белова. -М.: «Наука», 1994, -С. 383.
3. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / -М.: «Прогресс», 1990, -С. 808.
4. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. пер. с англ. / под ред. А.Н.Красникова. -М.: 1998, -С. 175.
5. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. -М.: АСТ, 2009, -С. 256.
6. Фрейд З. Тотем и табу. СПб.: Алетейя, 1997, -С. 222.
7. Юнг К. Проблемы души нашего времени. -М.: Прогресс «Универс», 1993, -С. 336.
8. Юнг К. О психологии восточных религий и философий. -М.: 1994, -С. 253.
9. Фромм Э. Душа человек. -М.: Республика, 1992, -С. 429.
10. Фромм Э. Иметь или быть? -М.: «Прогресс», 1990, -С. 336.
11. Московичи С. Машина, творящая богов. -М.: Центр психологии и психотерапии, 1998, -С. 560.
12. Allport G.W., Ross J. M. Personal religious orientation and prejudice. Journal of Personality and Social Psychology. 1967 №5, p. 432-443.
13. Oser F., Gmunder P., Ridez L., L'homme, son developpement religieux, 1991.
14. Glass J, Bengtson V.L., Dunham C.C. Attitude Similarity in Three-Generation Families: Socialization, Status Inheritance, or Reciprocal Influence? // American Sociological Review. 1986. Vol. 51 №5, p. 685-698.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ёшларнинг диний тушунчалари, ҳамда уларни диний ижтимоийлаштириш масалалари таҳлил қилинган. Жумладан, ҳар хил олимларнинг динни ўрганишга муносабати, қарашлари ва шахсда динлиликни ривожлантириш босқичлари ўрганилган. Диний ижтимоийлаштириш тушунчасининг моҳияти, шахснинг диний сифатларининг ривожланишига таъсир этувчи олтита таъсир кўрсаткичи ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится актуальность изучения персональной религиозности молодых людей, а также религиозной социализации. Рассматриваются научные подходы разных авторов к изучению религии, как социального аспекта, религиозности, а также этапов её развития. Приводится определение понятия религиозной социализации, продемонстрировано шесть типов влияний, которые оказывают воздействие на развитие персональной религиозности.

SUMMARY

The article deals with the study of young people's personal religiosity and religious socialization. Different authors' scientific approaches to the study of the religion, as a social aspect of religiosity, as well as the stages of its development were considered in the article. There is given the definition to the notion of religious socialization, six types of influences, which render the impact on the development of personal religiosity were demonstrated in the article.

МЭНАҰЙ МЫРАС – ЖӘМИЕТ ТИРЕГИ

А.Утамбетова - филология илимлериниң кандидаты

М.Шавкатова - Дене мәденияты факультети 2-курс студенти

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мустақиллик, миллат, ҳаёт, келажак, мамлакат, тарих, инсонпарварлик, ёшлар.

Ключевые слова: независимость, национальность, жизнь, будущее, республика, история, человечность, молодёжь.

Key words: independence, nationality, life, future, republic, history, humanity, youth.

Мэнаўий мыйрасымиздың негизги дереклери төмендегилерден ибарат: әйемги тарийхый естеликлер, археологиялық қазылмалар, этнографиялық дереклер,

топонимикалық дереклер, жазба дереклер, шаңарақтың тарийхый дереклери.

Халық мэнаўияти, салт-дәстүрлери, үрп-әдетлери миллийликтен келип шығады хэм тарийхый әхмийетине қарай бахалы саналады.

Хәзирги ўақытта хәр бир халықтың өзине сай мәдениәты әсирлер даўамында басқа халықлардың мәдений жетискенликлеринен ажыралмаған халда жүзеге келеди, раўажланады. Хәр бир әўлад мәдений байлықты жаңадан жаратпайды, бәлки цивилизация даўамында қәлиплескен материаллық, мәнаўий байлықларды қабыллайды хәм байытады.

Елимиздиң Биринши Президенти 1998-жылы 26-июльде тарийхшы илимпазлар хәм журналистлер менен сәўбетлесийиндеги “тарийхымызды билмей, келешек жоқ” атамасындағы баянатында: “Аяўсыз дәўир сынаўларынан аман қалған, ең әйемги тас жазыўлар, битиклерден баслап, бүгин китапханаларымыз ғәзийнесинде сақланып атырған 20 мыңнан аслам қолжазба, оларда жәмленген тарийх, әдебият, көркем өнер, сиясат, тәрбия, философия, медицина, математика, физика, химия, астрономия, архитектура, дийқаншылыққа байланыслы он мыңлаған шығармалар бизиң бийбаха мәнаўий байлығымыз, мақтанышымыз. Бундай үлкен мийрасқа ийе болған халық дүньяда жүдә аз. Соның ушын да бул бойынша дүньяның санаўлы мәмлекетлери ғана бизлер менен беллесе алыўы мүмкин...” – деген еди.

Тарийх - бул адам өмириниң өзинше бир энциклопедиясы. Ол мәдениәт хәм илим, ол әдеплиликтиң қорғаўшысы, ол үрп-әдет.

Демек, өткенди билместен тарийхый тәжирийбелерди жуўмақламастан, оны улыўмаластырмастан, алға қарай жүриў яки әхмийетли бир жоба дүзиў мүмкин емес. Себеби, адам жәмәетиниң өсийи оның әсирлик дәстүрлеринен ғәрезли. Олай болса өз тарийхын билмей турып, оның сабақларын санаға сиңдирмей турып табыслы жасаўға болмайды. Сонлықтан да, Биринши Президентимиз И.А.Каримов «Мәнаўият өз халқының тарийхын, мәдениәтын, оның алдын ала белгиленген ўазыйпасын терең түсиниўге тийкарланған ўақытта ғана күдиретли күшке айналады» деген еди [1:28].

Мәнаўий мийрас ҳаққында сөз жүритиўден алдын улыўма цивилизация, мийрас, атап айтқанда мәдений мийрас хәм мәнаўий мийрас түсиниклериниң өзине тәнлилигиниң қәсийетлери, айырмашылықларын билип алыўымыз керек болады. Себеби, мәнаўий мийрас улыўма мийрастың яғный мәдений мийрастың қурамына киретуғын оның бир бөлими болып есапланады. Мәдений мийрасты түсинбей турып, мәнаўий мийрасты түсиниў қыйын. Бул түсиниклер улыўмалық болса да, олар бирдей емес, өз ара айырым тәреплериниң қәсийетлери менен парықланады. Хәр бир жәмийет хәм дәўир өз мәдениәт типине ийе болады. Жәмийет дәўир өзгериўи менен оның мәдениәт типі хәм мәнаўийлигинде өзгериў, жаңаланыў болады. Бирақ, мәдений раўажланыў үзилiske түсип қалмайды,

алдыңғы мәдениәт, цивилизация жоқ болып кетпейди, ал, мәдений мийрас сыпатында сақланып қалады.

Мийрас - инсанияттың хәр бир тарийхый басқышында жасаған әўладлары тәрепинен жаратылған хәм кейингисине жетип келген барлық материаллық хәм мәнаўий байлықлар болып есапланады. Мәдений мийрас та мийрас шеңберине киреди, бирақ, оннан бираз парықланады. Өтмиштеги барлық мәдениәт естеликлери мийрас сыпатында сақланып қалыўы мүмкин. Бирақ олардың барлығы да мәдений қәдириятқа ийе бола бермейди. Мәдений мийрас та адамзаттың келешек раўажланыўына, мәнаўий байыўына хызмет қылатуғын, оған унамлы тәсир көрсететуғын қәдирияттың әхмийетине ийе болған тәреплери есапқа алынады. Өтмиштеги әўладлар жаратқан естеликлердиң барлығы да мәдений мийрас бола бермейди, себеби, өтмиштен қалған нәрселердиң барлығы да қәдирият әхмийетине ийе болмаўы мүмкин. Мәселен, кеңеслик дүзим дәўиринде жаратылып, оның сиясатын, идеологиясын өзінде сәўлелендирген, ал хәзирги күнде өз өмирин жасап өткен китаплардың бүгинги күн ушын да, келешек ушын да қәдирииниң әхмийети жоқ. Дурьс, олар мийрас, бирақ мәдений мийрас емес, оларды тарийхый факт сыпатында сақлап қойыў мүмкин. Жоқарыда айтылғанлардан келип шыға отырып, мәдений мийрас деп өтмиштеги әўладтан кейинги әўладқа қалдырылған, өмирде хәр қыйлы сынаўлардан өткен, инсанияттың хәзирги хәм келешек раўажланыўына хызмет ететуғын материаллық хәм мәнаўий мәдениәтқа айтыўымыз мүмкин. Адамзаттың хәр бир ата-бабалары тәрепинен жаратылған мәдений байлықлары мийрас сыпатында қабыл алынады [2:31].

Тарийхый мийрас - жәмийет хәм оның мәдениәтының раўажланыў шәрти. Мәдений хәм мәнаўий мийрас өз ара бир-биринен парық қылса да, оларды бир-биринен пүткиллей айырып қараўға болмайды. Мәдений мийрасты дөретиў барысында да мәнаўият, яғный инсанның мәнаўий билимлери, қәбилети, таланты акылы, әмелий хәм теориялық билим тәжирийбелери, мийнеткешлиги сыяқлы мәнаўий искерлиги жатады. Мәдений хәм мәнаўий мийрас арасында улыўмалық та, айырмашылықлар да бар. Оларды жоқарыда айтып өтилген байланыслылық, өз ара мүнәсибет, тәсир бар. Сондай-ақ, мәдений мийрас өз көлеми жағынан мәнаўий мийрас түсинигинен кеңирек. Мәдений мийраста көбирек улыўмалық үстинлик етсе, мәнаўий мийраста өзине тәнлилик үстинлик етеди. Мәдений мийрас улыўма мәдениәт жетискенликлерин өз ишине қамтып алса, мәнаўий мийрас мәнаўий мәдениәт жетискенликлерин өз ишине қамтып алады.

Мәдени мийрастың қәдири мәңги жоғалмайтуғын бөлими миллий қәдирият деп аталады. Мәнаўий байлықлар әўладтан әўладқа, бир дүзимнен екінши дүзимге мийрас сыпатында өтеди хәм жәмийет оның мәнаўий раўажланыўына үлкен тәсир көрсетеди.

Мәнаўий мийрас деп узак хәм жақын өтмиштеги, хәзирги дәўирдеги мәнаўият тәрәптен жүдә қымбатлы, өшпес из қалдырған, мәңги жасайтуғын, пүткіл социаллық мәпи хәм зәрүрлигине, жақсылыққа хызмет етеуғын улыўмаинсаний мәнаўий байлықларға айтылады. Мәнаўий мийрас мәнаўий қәдирият сыпатында көринип, оған илим, яғный философия, әдебият, көркем-өнер, әдеп-икрамлылық, диндеги реал, дүньялық тәлийматлар хәм т.б. киреди. Өзбекстан халық әйемги дәўирден-ақ, илим менен шуғылланған, әйемги Хорезм, Согд, Бактрия еллеринде өз заманының алдыңғы қатар илимпазлары тәбияттануы хәм гуманитар пәнлерин хәр тәрәплеме раўажландырған. XIV-XVI әсирлерде бизиң журтымызда дүньялық илимге үлес қосқан: ал Хорезмий, ал Фарабий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек хәм т.б. халқымызды мәнаўий дүньясын байытыўда оғада үлкен роль ойнады. Олардың илимий мийнетлеринде айтылған пикирлер, тәлим-тәрбиялық, социал-философиялық ойлардың қәлиплесиўинде, раўажланыўында айтарлық-тай әхмийетке ийе болды хәм хәзирги ғәрезсизлик жағдайында халық мәнаўийлигиниң бир бөлеги болған миллий мақтанш сезимлерин раўажландырмақта.

Мәдени мийрастың ажыралмас бөлеги ата-бабамыздан бизге мийрас болып қалған әдеп-икрамлылық нормалары, дәстүрлер, үрп-әдетлер, байрамлар болып табылады.

Ертеден киятырған әдебий көркем мәдениятымыз, анығырақ айтқанда бул халқымыздың оғада бай аўызеки дәрәтпелери, данышпанлық нәсиятлары, нақыл-мақаллары, бақсы-жыраўлар жырлап келген қосықлар, музыкалық дәрәтпелери. Мәселен, Юсуф Хас Хажиб, Махмуд Қашқарий, Ахмед Югнакий, Хожа Ахмет Яссаўий, Бердақ, Әжинияз хәм т.б. уллы ойшылларымыздың дәрәтпелери

ғәрезсизлик дәўириниң мәнаўиятын, әдеп-икрамлылығын, әдебиятын қәлиплестириўде уллы әхмийетке ийе.

Миллий көркем өнер-халқымыздың уллы ғәзийнелериниң бири. Халқымыз оғада ерте дәўирден музыка, сүўретшилиқ, нағыс салыў, миллий көркем өнер, гүләлшылық хәм т.б. тараўларды раўажландырып отырған. Олар хәзирги көркем өнер түрлериниң раўажланып, байып барыўына тийкар болды.

Диний исенимлер де - мәнаўий мийрасымыздың бир бөлеги. Ислам дининиң шарапатлы китабы Қураны Кәрим, хәдислер-буның айқын дәлили. Сондай-ақ, Ислам дининиң қәлиплесиўине хәм раўажланыўына уллы үлес қосқан данышпанлардың дәрәтпелери, хикметли сөзлери хәзирги заман мәнаўийлигиниң раўажланыўында үлкен хызмет етеди. Бул мәнаўий мийрасларды билмей турып, өз санамызға синдирмей, толық қабыл етпей турып, биз ғәрезсизлик дәўириниң мәнаўиятын да, идеологиясын да, жетик инсанды да қәлиплестире алмаймыз. Демек, мәнаўий тәрбиялық ой-пикирлерди қабыл етиў - хәр бир заманагөй инсанның мәнаўий бай шахс болып қәлиплесиўиниң шәртли белгилеринен есапланады. Бул мәнаўий мийрастың әхмийети туўралы Биринши Президентимиз И.А.Каримов былай деп көрсетеди: «Бул ғәзийне инсанға турмыста турақлылық бағышлайды. Оның көзқараслары әйтеўир тек материаллық байлық арттырыў жолы менен күн көриўге жол қоймайды, ең қыйын ўақытларда да аман сақлап қалады хәм материаллық қыйыншылық күнлерде де еркин беккемлейди» [1:48].

Биз бурыннан киятырған бай тарийхқа хәм мәнаўий мийрасқа ийе халықпыз. Хәр бир әўладтың ўазыйпасы оларды сақлаў хәм байытып барыўдан ибарат. Себеби, өз тарийхын билмеген, мәнаўий хәм мәдени мийрасына ийелик ете алмаған журттың келешеги жарқын болмайды. Бул ўазыйпа тек ғана улыўма халыққа ямаса бир миллетке тийисли болып қоймастан, хәр бир инсан ушын үлкен әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Жоқары мәнаўият жеңилмес күш. – Ташкент: «Мәнаўият», 2008.
2. Руўхыйлық тийкарлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада маънавий меросларимиз туб илдизларига, эътибор қаратилган шунингдек, унда маданий меросимизнинг ажралмас бир қисми ҳисобланган одоб-ахлоқ меъёрлари, дастурлар, урф-одатлар, байрамлар ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению духовного наследия, морально-нравственных норм поведения являющихся частью культурного наследия, а также традиций, обычаев и праздников каракалпакского народа.

SUMMARY

The article is devoted to the study of spiritual heritage, moral norms of behaviour, that is a part of cultural heritage, and traditions, customs and holidays of the Karakalpak people.

ОСОБЕННОСТИ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Н.П.Бабаниязова - ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: феъллар, тилларни такқослаш, ёрдамчи феъллар, классификация.

Ключевые слова: глаголы, сопоставление языков, вспомогательный глагол, классификация.

Key words: verbs, comparison of languages, auxiliary verb, classification.

Говоря «о межъязыковой универсальности» некоторых частей речи многие ученые языковеды рассматривали этот общелингвистический фактор во многом как синтаксические функции лексических единиц и уделяя внимание на их морфологические структуры а также, как будто признаваясь о ненамеренности своих вышесказанных точек зрения, и предупреждают «о недостаточности прежних мнений» [1:3] и поставят «на первое место проблему разьяснения соотносительности морфологических категорий» [2:48].

1. Вспомогательные глаголы- Auxiliary verbs- Kómekshi feyller.

«To be, to have, to do, shall (should), will (would)» являются теми вспомогательными глаголами посредством которых в английском языке образуются все грамматические формы категорий времени, числа, лица, залога, наклонения.

I am reading Shakespeare's sonnets now. Men házir Shekspirdin sonnetlerin oqir atirman. I am not reading his chronicles, now. I have read them recently. Do you know? What am I reading now? Men onin' tarixiy shıgarmaların oqir atırғанım joq. Men olardı jaqında oqir shıqtım. Sen menin' házir ne oqir atırғанımdı bileseñ be? Will you read his comedies soon? I should read them next month. Onin' komediyaların oqir shıqasañba? Olardı kelesi ayda oqıyman.

В вышеприведенных примерах «to be, to do, will, should» не имеют самостоятельного значения. Они служат для образования сложных глагольных форм, выражая лицо, число, время, залог.

Функции вспомогательных глаголов в каракалпакском языке образуются разными способами. Например; функции вспомогательного глагола «to be» передаются: в образовании грамматической формы времени-настоящее продолженное время- Present Continuous-Dawamlı hazirgi máhál:

In English	
Singular	Plural
1. I am reading	We are reading
2. You are reading	You are reading
3. He, (she, it) is reading	They are reading
Negative form	
1. I am not reading	We are not reading
2. You are not reading	You are not reading
3. He, (she, it) is not reading	They are not reading
Interrogative form	
1. Am I reading	Are we reading
2. Are you reading	Are you reading
3. Is he,(she,it) reading	Are they reading

In Karakalpak

Значение «to be» в качестве вспомогательного глагола продолженного настоящего времени в каракалпакском языке передаётся вспомогательным глаголом «atır», который придаёт смысловому глаголу значение продолжённости (длитель-

ности) и принимает к себе соответствующие личные окончания, соответствующего числа.

Affirmative Form	
Singular (Birlik sanda)	Plural (Kóplik sanda)
1. Men oqır atırman	Bizler oqır atırımız
2. Sen (Siz) oqır atırsañ (...siz)	Sizler oqır atırsızlar
3. Ol oqır atır	Olar oqır atır
Negative form (Bolımsız túrı)	
1. Men oqır atırған joqpan	Bizler oqır atırған joqpız
2. Sen oqır atırған joqsañ	Sizler oqır atırған joqsız
3. Ol oqır atırған joq	Olar oqır atırған joq
Interrogative form (Soraw gáp turi)	
1. Men oqır atırman ba?	Bizler oqır atırımız ba?
2. Sen (Siz) oqır atırsañ (...siz) ba?	Sizler oqır atırsız ba?
3. Ol oqır atır ma?	Olar oqır atır ma?

Межъязыковыми особенностями при образовании временной формы глагола настоящего продолженного времени английского языка являются нижеследующие:

1. Для английского языка:

- Как вспомогательный глагол личные формы «to be» в категориальных значениях ставятся непосредственно после подлежащего перед смысловым глаголом который принимает -ing-говую форму- то есть, форму Participle I;
- Как не правильный глагол у «to be» в личных формах происходят коренные изменения, значит без присутствия каких-либо морфологических элементов в виде например, личных окончаний как это делается в каракалпакском языке;
- Отрицание выражается при помощи отрицательной частицы «not» «- nt» которая ставится после личных форм «to be»; Сокращённое отрицание пишется слитно. (aren't, isn't)
- При общем вопросе соответствующая личная форма «to be» ставится перед самым подлежащим, то есть в начале предложения, а при специальном вопросе-после вопросительного местоимения с которого начинается вопрос;

д) В английском языке с участием вспомогательного глагола «to be» (в личных формах) образуется страдательный залог глагола-сказуемого.

2. В каракалпакском языке:

- Первой отличительной чертой каракалпакского вспомогательного глагола «atır», «atırған bolıw», который по семантическому и лексико-грамматическому значениям совпадает с англий-

ским «to be», и по свойствам выражаемости формы продолженного настоящего времени (*dawamlı házirgi máhál*), является разнообразная морфологическая маркированность всех его личных форм в обоих числах,

б) отличающийся порядок слов, который представляется по схеме: смысловой глагол+ вспомогательный глагол+ личные окончания

(*tiyqargı feyil+ kómekshi feyil+ betlik jalǵaw*) оқır+atır+maп, который противопоставляется английскому образцу *am+read+ing* (вспомогательный глагол+ смыс.гл.+окончание обозначающее продолжительность)

в) во втором лице множественность, может быть обозначена: обоюдосторонне и подлежащим и окончанием множественного числа.

Литература

1. Greenberg J. Current trends in Linguistics. 1966.
2. Jacobson R. Shifters, verbal categories in English. ИЯШ/FLS 1974 #3.

РЕЗЮМЕ

Мақолада инглиз ва қорақалпоқ тилларидаги феъл лексик бирликлари хусусиятлари баён этилган. Муаллиф қорақалпоқ ва инглиз тилидаги феълларни қиёслаган, шунингдек, уларнинг классификациясини белгилаб ўтган. Унда ёрдамчи феълларнинг лексик ва грамматик қўлланилиши бўйича қорақалпоқ ва инглиз тилларидан мисоллар келтирилган. Шунингдек, муаллиф ҳар хил тил оилалариса мансуб бўлган тилларда феълларнинг лексик-семантик, лексик-грамматик хусусиятларини очиқ беришга ҳаракат қилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности глагольных лексических единиц в английском и каракалпакском языках. Автор сопоставляет глаголы каракалпакского и английского языков, а также приводит их классификацию. В работе приведены примеры на вспомогательные глаголы, а также их лексическое и грамматическое употребление как в каракалпакском, так и в английском языке. Автор ставит задачу, тщательно в сопоставительном плане раскрыть лексико-семантические и лексико-грамматические качества глагола в этих двух разнотипных языках.

SUMMARY

The article deals with the features of verb lexical units in the English and Karakalpak languages. The author compares the verbs of the Karakalpak and English languages and gives their classification. The author gives examples of auxiliary verbs and their lexical and grammatical using in the Karakalpak and English languages. The author fulfils the task, to study in the comparative aspect all the lexical-semantic and lexical grammatical qualities of the verb in these two languages belonging to different systems, no matter how complicated they become.

НЕМИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ БҮЙРҮК МЕЙИЛДИҢ (ИМПЕРАТИВ) ЖАСАЛУҢЫНДАҒЫ УҚСАСЛЫҚЛАР ХӘМ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР

С.Т.Байниязова - ассистент оқытушы

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

А.Т.Байниязов - ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: буйруқ майли, немис тили, қорақалпоқ тили, феъл, буйруқ гаплар, қиёсий метод, олмош.

Ключевые слова: повелительное наклонение, немецкий язык, каракалпакский язык, глагол, повелительное предложение, сравнительный метод, местоимение.

Key words: imperative mood, German language, Karakalpak language, verb, imperative sentence, comparative method, pronoun.

Биз бул мақаламызда немис хәм қарақалпақ тиллеринде буйрық формаларындағы уқсаслық хәм айырмашылықлар ҳаққында сөз етемиз. Салыстырылып атырған еки тилде де буйрық формаларында тыңлаўшыны бир нәрсени ислеўге, орынлаўға, атқарыўға усыныс етеди, соның менен бирге оның мазмунын ҳәр түрли кескин буйырыў, өтиниш, кеңес, мәсләхәт, тилек, шақырық хәм тағы басқа мәнилерге ийе болады. Салыстырылып атырған немис тили хәм қарақалпақ тиллериндеги буйрық мейилинде интонация үлкен роль ойнайды. Буйрықтың мазмунына қарай буйрық формаларының ақырына үндеў белгиси ямаса нокат қойылыўы мүмкин.

Егер буйырыў кескин тон менен айтылса, үндеў белгиси, ал басқа жағдайларда нокат қойылады. Бул жағдай еки тилге де тән болып есапланады. Немис тилинде буйрық формасы екинши бет бирлик хәм көплик, биринши бет көплик хәм сыпайы формасына ийе болады. Ал қарақалпақ тилинде болса биринши бет бирлик хәм көплик, екинши бет бирлик, көплик хәм сыпайы формасы, үшінши бет бирлик хәм көплик формаларына ийе.

Еки тилде де ис-хәрекет хәзирги хәм келер мәхәлде қолланылады. Бундағы еки тилдеги айырмашылық қарақалпақ тилиндеги буйрық мейилдиң үш беттеги берилиўи болса, ал, немис тилинде ондай емес.

Немис хәм қарақалпақ тиллеринде буйрық екинши бет бирлик сан формаларында да бериледи.

Der Steppenadler sprach:

“Sei deshalb nicht traurig”.

“Bruder, steig auf meinen Rücken!” (K.R)

-Оның ушын қапа болма.

-Аға арқама мин деди.(Қ.қ.ертеклери)

Буйрық гәплердиң бул түриниң еки тилде де уқсас тәреплери соннан ибарат, олардың екеўинде де феїил хеш қандай қосымта қабылламастан, феїил түбиринен жасалады. Екинши уқсас тәрепи, немис тилинде де, қарақалпақ тилинде де бетлик алмасығының екинши бет формасы феїил қолланылыўы ямаса түсирип қалдырылыўы да мүмкин. Бизиң пикиримизше, егер тыңлаўшылар саны бир неше болып, сөйлеўши солардың ишинен биреўин атап көрсетип, оның өз алдына буйрық берген жағдайда алмасық баслаўыш

хызметинде қолланылады. Ол алмасық меншиклескен атлық пенен де алмасыуы мүмкин. Бундай жағдайда меншиклескен атлық қаратпа сөз (бұйрық берилип атырған адамның аты) фэйил сөзден алдын да, кейин де турыуы мүмкин. Айырым жағдайларда, бетлик алмасығы да, меншикли атлық та қолланылыуы гезлеседи [1:32]. Бул еки тилге де бирдей тән қубылыс болып табылады:

“Mach es allein vor”. (E.St). “Nun, höre doch, Maud,” began er wieder (B.K)

“Sag mir, wie man einen Deibel austreiben kann”.

“Sag du die Hausaufgabe, Tinko”. (E.St)

- Жүр онда. Аяғыңды шеш те керегинди алып кетебер!

- Ендигиден былай бул сөзди тисіңнен шығарма! Сен бизлер менен жүр!

Мысаллардан көринип турғанындай, бұйрық формасының еки тилде яғный немис хәм қарақалпақ тиллерінде айырмашылығы сонда, немис тилинде фэйил биринши орында келсе, қарақалпақ тилинде гәптің басында да, ортасында да, хәттеки, ақырында да келе береді. Бул айырмашылық тиллердің өзіне тән болған өзгешелигіннен болып табылады:

- Папкамды жибер, болмаса бақыраман!-деп жұлқылады.(Е.Ө. «Кумар»)

- Өйтпиз азарланба, сенің ұазыйпаң үсир - пирге пул жыйнау ғана емес, дәстүрди қорғау!

-Тойып ал, ғошшым,-деди өзіне жалт қараған автобустың айдаушысына.(Ш.Сейтов.)

Қарақалпақ тилинің немис тилинен өзгешеликлерінен тағы бири гәптеги бұйрық мазмунды жумсартуу ямаса кескинлестіруу мақсетлерінде шәрт мейилдің екінши бет бирлик формасында - саң,- сең, аффиксине - а,- ә, - о,- да, -са, - се, - ой, - өс, - сеш, - ши, - шы, сондай-ақ - ғой, - ғо жана пайларының қолланылыуы [2:34].

Бундай жанапайлар менен берілген формаларды немис тилине фэйилдің бұйрық формасына *mal, doch* жанапайларын қосыу арқалы беріуге болады:

Берегирек жақынлашы, саған да асылып жүрейік. (Е.Ө. «Кумар»)

-Ал қызым, бара ғой, және бирде келерсең,-деп оны жаңағыларға тийгизбей, қорғашалап, шығарып салды.(Е.Ө. «Кумар»)

“Қаңғырып қалған ийтимди айтсаңа!”(О.Б.Беруний)

Sag mal, wo bist du gewesen? Айтшы, сен қаяқларда жүріпсең? (Б.К)

Салыстырылып атырған еки тилде де екінши бет бұйрық формасы хұрмет-сыйласық мазмунында келип, немис тилинде үшінши бет көплик формасына ол алмасығы үлкен хәрип пенен жазылады, қарақалпақ тилинде болса екінши бет көплик (-ың,- ин, - иңиз,- ыңиз,- низ,) формасына сәйкес жасалады:

“Denken sie darüber nach. Ich lasse Ihnen bis morgen um fünf Uhr Zeit.” (B.K)

-Ешкини Ақтубаның бойына арқанлап қойың, - деди ақыры шыдамай.

-Жалынбайсыз, Нұрқасым сизлерге жалынады. (Ш.Сейтов)

Бұйрық мейили бұйрық фэйилинің екінши бет көплик формасынан жасалатуғын бұйрық формалар еки тилде де бирдей мазмунға ийе болып, жасалыуы усылы бойынша да бир-бирине уқсас келеді:

Seht, ihr leute, seht ihn an, diesen alten wüfrich-Man.(E.St)

...Denkt an eure Frauen und kinder, denkt an euch selbst, denkt, denkt endlich auch einmal an Deutschland... (B.U)

- Турың жигитлер, еки саатыңыз питти! Саат үшке қарады. (Ш.Сейтов.)

Соны да айтып өтиу керек, қарақалпақ тилинің немис тилинен және бир айырмашылығы бұйрық мейилдің екінши бет көплик түрінде - ин, - ың аффикслеріне - лар, - лер қосымталарының қосылуы:

- Той салтанатын баслап жиберіңдер! Атамның барлық дос - яранларына хабар беріңдер! – және басқа көп сөзлерди бұйырып таслады.(О.Б.«Беруний»)

Салыстырылып атырған еки тилде де немис хәм қарақалпақ тиллерінде биринши бет көплик формасы арқалы да бұйрық мәнісіндеги формалар бериледи деп айтып өткен едик.

Бундай жағдайда бұйрық мейил еки тилде де анықлық мейил формасы менен бериледи. Олардағы уқсаслық усы айтылған болып табылса, ал айырмашылық немис тилинде ис хәрекеттің ийеси қолланылады, ал қарақалпақ тилинде қолланылмауы мүмкин. Буннан тысқары, немис тилинде фэйил биринши, атлық екінши орында турса, қарақалпақ тилинде ондай бола бермейді [3:33].

Қарақалпақ тилине тән тағы бир өзгешелик фэйил анықлық мейилиндеги фэйилдің өткен мәхәл формасы арақалы да, сондай - ақ бұйрық мейилиндеги фэйилдің - айық, - ейик,- йық,- йик формалары арқалы да бериледи:

Gehen wir weiter! Қәне тағы жүрейік ! Wollen wir zuerst diese Übung machen!

Қәне алды менен усы шынығыуды ислеіік!

- Қайтайық, атамның қасына да барып кетейік, - деди Хасан.(О.Б. «Беруний»)

Жоқарыда айтып өткеніміздей, немис хәм қарақалпақ тиллеріндегі тағы бир айырмашылық бұйрық формаларындағы биринши бет көплікте немис тилинде (Бизлер)-(Wir) бетлеу алмасығының қолланылыуы, ал қарақалпақ тилинде анық қолланылмауы, яғный шәрт емеслігі.

Немис тилинде бұйрық мәніси инфинитив ямаса партицип II арқалы билдирилгенде қарақалпақ тилине бұйрық мейилдегі фэйилдің екінши бет көплік санында ямаса бұйрық фэйили - син, - сын аффиксине ийе болған бұйрық формалар арқалы бериледи. Гәптердің бул түрі еки тилде де қолланылады [4:34].

Nicht rauchen! Шылым шегілмесін! Nicht schießen! Атылмасын!

“Feuer einstellen! Feuer einstellen” schrie er kommandierend in seinem Ärger. (B.U)

Still gestanden! Тыныш! Тыныш турың! Тынышланың! Тыныш турылсын!

Еки тилде де бұйрық екінши бет арқалы үшінши бетке қарата айтылады. Бундай жағдайда бұйрық мейилдің фэйили немис тилинде модал фэйиллердің анықлық, шәрт мейилиндегі фор-

масы ямаса дус келген фейилдің конъюнктив формасы арқалы жасалып, қарақалпақ тилиндеги буйрық фейили – сын, - син аффикслери, сондай-ақ модаллық мәниге ийе болған буйрық формаларына сәйкес келеди.

Er soll kommen! Ол келсин ! Er komme!

Ол келсин !

Man trete ein! Кирсин !

Бурын айтылып өтилгендей, немис тилинде императивтің биринши бет бирлик формасы жоқ, ал қарақалпақ тилинде бул форма бар. Немис тилинде бул форма футурум II модал фейиллер хэм және презенс арқалы бериледи.

- Ich werde gehen und an der Tür des Padischahs kehren. Wenn sich der Padischah erkundigt, will ich um die Hand seiner Tochter anhalten (Karakalpakische Märchen.)

-Мен барып патшаның есигин сыпырайын. Патша хабарласкандай болса, қызын сорайын. («Қарақалпақ ертеклері»).

Аўызеки сөйлеу тилинде фейилден басқа сөз шақаллары арқалы да буйрық бериледи. Бундай жағдайда кескин буйырыу, кеңес, өтиниш мәни-лери аңлатылады. Бундай гәплердің интонациясы, көтеріңки тон шешиўши роль ойнайды. Бул айтқанларымыз еки тилде де немис хэм қарқалпақ тиллерине де тән кубылыс.

Vorwärts! Zurück! Ruhig! Алға! Тыныш!

Усылай етип, немис хэм қарақалпақ тиллеринде буйрық мейилдің жасалыуындағы уқсас хэм өзгешелик тәреплери бар екенлигин көрип өттік. Айтылған өзгешеликлер қарақалпақ оқыўшылары тәрепинен айырым қәтелерге жол қойыўға себепши болады. Бундай қәтелерди сапластырыу ушын көплеген шынығулар ислеу талап етиледі.

Әдебиятлар

1. Arsenjewa M. Grammatik den Deutschen Sprache. -М.: 1963.
2. Курбанбаев А. Немис хэм қарақалпақ тиллеринин салыстырмалы грамматикасы. (Синтаксис). -Нөкис: 1992.
3. Курбанбаев А. Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков. (Морфология) –Нукус: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.

РЕЗЮМЕ

Мақолада немис ва қарақалпақ тилларидаги буйрық майли ясаилишидаги ўхшашлик ва фаркли жиҳатлар ҳақида сўз юритилган, шунингдек, унда буйрық майли ҳақида тилшунос олимларнинг мулоҳазалари берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются соответствия и отличительные особенности образования повелительного наклонения в немецком и каракалпакском языках, а также приводятся мнения известных учёных-языковедов о повелительном наклонении.

SUMMARY

The article deals with the study of similar and distinguishing features of formation of Imperative mood in the German and Karakalpak languages. It also contains opinions of the famous scholars-linguists about Imperative mood.

ЭТНОТОПОНИМЛЕРДИ ҮЙРЕНИҮ МӘСЕЛЕСИНЕ

Т.Дж.Эназаров – профессор

Ўзбекистон миллий университети

А.Е.Есемуратов – үлкен илимий хызмеркер-излениўши

Б.Т.Бердиева - өз бетинше излениўши

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Key word: onomastics, toponomy, toponym, ethnonym, ethnotoponym, ethnonyms.

Өзбекстан хэм Қарақалпақстан топонимиясының бай хэм көп қырлы материалларын түрли территориялар бойынша топлау хэм изертлеу ислери бойынша көп ғана жумыслар әмелге асырылды.

Нәтийжеде, Өзбекстанның бир қатар ўәлаят хэм районларының топонимиясын тиллик, тарийхый этнографиялық хэм топологиялық көзқарастан анализлеуғе арналған көплеген монографиялар баспадан шығарылды, усы темаға тийисли бир неше кандидатлық хэм докторлық диссертациялары жазылды, топонимияның түсиндирме сөзликлери дүзилди. Соған қарамастан, өзбек ономастикасының барлық қурамалы хэм де әхмийетли мәселелери үзил-кесил шешилген емес [1].

Өзбек этнонимиясы хэм соның ишинде қарақалпақ этнонимиясы, олар тийкарында пайда болған меншикли атлықлар топарын тарийхый-

этнографиялық, структура-семантикалық хэм этимологиялық қурылысы жағынан изертлеу әхмийетли машқалалар қатарына киреди.

Қарақалпақ этнонимиясына тийисли тиллик материаллар еlege шекем монографиялық тәризде терең анализ етилген емес. Базы-бир илимий изертлеулерде бул мәселе улыўмалық тәризде үйренилген [2] ямаса топонимияға тийисли айырым жумысларда басқа машқалалар менен байланыслы үстиртин тилге алынған болса да, белгили бир территорияға тийисли болған этнонимлер хэм этнотопонимлер усы күнге дейин арнаўлы изертлеу объекти болған жоқ. Этнонимлер меншикли атлықлар қатарындағы бир қатар атамалар топарының жүзеге келиўинде үлкен орын тутады. Бул жағдай көбирек антропонимлер хэм топонимлердің жасалыўында айқын көзге тасланады. Сол себептен этнонимлер менен топонимлер дизиминиң өз ара мүнәсибети

хәм усы тийкарда этнотопонимлердің келип шығыуы ызымлылықларын монографиялық негизде үйрениу қарақалпақ топонимикасының бир қатар теориялық хәм әмелий машкалаларын шешийге тийкар болады. Топонимика баска илимлер тараўлары менен илимий хәм практикалық әхмийетке ийе. Бунын менен айрықша тарийхшылар, этнографшылар, ботаниклер көбинесе шүғылланады. Топонимика аркалы көплеген тарийхий фактлерди, айырым халықлар менен ырыўлардын территориялық шеғараларын, дәстүр, ырып-әдетин, мәдениятын, тил өзгешеликлерин анықлаў менен сондай-ак белгили жер, сүў өсимликлер хәм жаныўарлар дүньясынын хәр кыйлы қасийетлерин топонимиканың жәрдеми аркалы анықлаўға болады [3:119].

Қарақалпақ топонимикасы, басқа белгили тиллердің топонимикасы уқсап, өтмиштен басланған узақ тарийхий дәуірлер даўамында пайда болған хәм жетилисип келген. Олар тилдеги арнаўлы атамалар қатламы ретинде көзге түседи хәм басқа атамалардан өгешеликлері менен айырылып турады. Хәр бир топонимнің пайда болыуы белгили бир халыққа байланыслы болып келеди [4].

Этноним хәм этнотопонимлерди топлап изертлеу қарақалпақ тилиндеги меншикли атлықлар қатарының қәлипlesiу басқышлары ҳаққында қымбатлы мағлыўматлар берип ғана қалмай, халқымыздың тарийхы, үрп-әдетлері, турмыс тәризи, үлкемиздің географиясы хәм археологиясы, сондай-ак, руўхый байлықларымызды өз ишине алатуғын изертлеулер алып барыуға тийкар бола алады. Этнотопоним материалларын белгили территориялар бойынша топлау хәм үйрениу бул мәселениң негизине және де терең кирип барыу хәм де территориялық – тиллик ўақыялар дизиминиң өзине тән ызымлылықлары хәм қасийетлерин ашыуға көмеклеседи. Қарақалпақстан аймағында жасаўшы жергиликли халықтың этникалық атамалар хәм олар негизинде пайда болған этнотопонимлер хәзирге дейин арнаўлы изертленбеген.

Соның менен бирге төмендеги жағдайларды есапка алыуымыз керек: Этнотопонимлер алдын төменги көринисте болған: сөз > сөз формасы > атама > этноним > этнотопоним (яки топоним). Бул топонимикадағы ең әхмийетли ызымлылықлардан бири саналады.

Көпшилик дерлик жағдайларда топонимлер этнонимлерге (урыу атларына) хәм керисинше, этнонимлер топонимлерге (жер атлары) көшип кете бериуи әдеттеги бир жағдай. Сонлықтан қандай да бир топонимди үйрениуде нени (топонимди ме, этнонимди ме, ямаса этнотопонимди ме, ямаса пүткиллей антропонимди ме?) нәзерде тутатуғынымызды умытпауымыз тийис [5:194].

Республикамыз ғәрезизликке ерискеннен кейин миллий қәдириятларымызды хәм тарийхий үрп-әдетлеримизди қайта тиклеп, умытылмайтұғын дәстүрлеримизди қайта тиклеу зәрүр болған хәзирге дәуірде бул мәселе еле де үлкенирек әхмийетке ийе.

Өзбекстан Республикасы биринши Президенти И.А.Каримовтың: «Биз руўхый қәдириятларымызды тиклеуде миллий өзлигимизди аңлаўдың раўажланыўынан, халықтың руўхый ғәзийнелерине оның түп

негизине қайтыўдан ибарат үзликсиз, тәбийий процесс деп есаплаймыз» [6] – деген терең мәниге ийе сөзлері миллий қәдириятларымызды және де тереңирек үйрениуге шақырады.

Халқымыздың тарийхы, тәғдири хәм турмыс тәризиниң өзине тән энциклопедиясы болып есапланған орын атамалары ата-бабаларымыздың ой-өрисиниң бийбаха мийрасы, басқаша қылып айтқанда қарақалпақ халқының руўхый ғәзийнесин әсирлер даўамында байытып келген бийбаха қәдириятларымыздың бири болып есапланады.

Солай екен, топонимлер миллий мәдениятымыздың бир тараўы сыпатында барлық ўақытта изертлениуи хәм ен жайдырылыуы лазым. Халқымызда «хақыйқат ийиледи, бирақ сынбайды» деген нақыл бар. Жер атлары хәм зийрек бабаларымыз тәрәпинен әсирлер сынаўынан өткен, өмир хақыйқатлығына айланған қәдириятлар қатарына киреди. Сол себептен Өзбекстанымыз ғәрезизликке ерискеннен кейин, халқымыздың өзлигин танытыушы барлық тарийхий үрп-әдетлериниң тиклениу процесси басланды. Бул процесс топонимика тараўында да иске асырылып атыр.

Бурынғы дәуір идеологиясына хызмет қылған жасалма атамалар орнына жерлердің әйемнен қиятырған атамалары қайта тикленди. Елимиздің азатлығы, еркин пикирлеуши хәм ғәрезизлик ушын күрескен пидайы ўатанласларымыздың атлары мәңгилестирилди. Улыўма айтқанда, Өзбекстанда ғәрезиз үлкениң өзине тән, яғный миллий дәстүрлер негизинде қәлиплескен топонимиялық сиясаты жүзеге келди. Министрлер Кеңесиниң «Өзбекстан Республикасындағы административ – аймақлық дүзилес елатлы пунктлер, шөлкемлер хәм басқа да топонимиялық объектлердің атамаларын тәртипке салыу ҳаққында»ғы 1996-жыл 31-майда қабыл етилген 203-санлы қарары [7] жер атамаларын тәртипке салыу жөниндеги жумысларды муўапықластырыу хәм улыўма халықлық исине айландырыу жолындағы мәрдана көдем болды. Өзбекстан Республикасы ҳүкимет тилиниң мәмлекетлик тил ҳаққындағы Ызымын әмелге асырыўдағы ийгиликли ислери, сондай-ак ғәрезиз үлкениң топонимиялық сиясаты жер атамаларын толап, изертлеу, олардың түсиндирме этимологиялық хәм имла сөзликлерин дүзиу, жер атамаларын бериўдиң илимий өлшемлерин қәлиплестириу имканиятларын ашып берди.

Нәзеримизде, этнонимлер хәм этнотопонимлердің тиллик өзгешеликлерин лингвистикалық хәм лингвистикалық емес себеплер жәрдеминде изертлеу хәм де илимий улыўмаластырыу бүгинги қарақалпақ онамастикасының актуал машкалаларының бири есапланады. Себеби қарақалпақ тилиндеги этнонимлер хәм этнотопонимлер бир тәрәптен заманағой материал есапланса, екинши тәрәптен, олар жүдә әйемги атамалар болып табылады. Сол себепли оларды изертлеу хәм тек ғана бир усыл жәрдеминде әмелге асырыу мүмкин емес. Топонимиялық изертлеулерде атамаларды анализлеудің сыпатлама, тарийхий этимологиялық усылларынан пайдаланыу мақсетке муўапық. Орайлық Азиядағы түркий хәм түркий болмаған халықлардың

этнотопонимлери қатарында белгили дәрежеде үнлеслик улыўмалық тәреплер бар. Бундай уқсаслықлардың жүзеге келиўине усы халықлардың тарийхый келип шығыўы хәм урыў-қәўим баскышларындағы улыўмалық себеп болған. Соның ушын да қарақалпақ этнотопонимлериниң жүзеге келиўи хәм сөзлердиң тийкарғы мәнисин анықлаўда милий топонимиялық материалларды усы аймақтағы бир қатар туўысқан хәм туўысқан емес тиллердеги материаллар менен салыстырыў яғный салыстырмалы топонимиканың илимий изертлеў усылларынан пайдаланыў мақсетке муўапық.

Меншикли атлықлардың дүзилесин этнотопоним материаллары тийкарында үйрениў қарақалпақ тили тарийхы, тарийхый лексикологиясы хәм грамматикасының базы-бир әхмийетли мәселелерин шешиўде, сондай-ақ қарақалпақ халқының этнологиялық келип шығыўы, урыў-қәўим баскышлары, үрп-әдетлери хәм оның басқа халықлар менен болған мәдений экономикалық мүнәсибетлерин ашып берийде үлкен әхмийетке ийе.

Этнотопонимлерди үйрениўге кирисиўден алдын олар ушын тийкар болған этнонимлерге тийисли тарийхый этнографиялық хәм тиллик өзгешеликлери ҳақында мағлыўматларды жыйнап, илимий дереклер менен жетик танысыў керек болады.

Қарақалпақстан этнотопонимлерин изертлеўде тарийхый археологиялық мағлыў-матлар, география, этнография, фольклор киби пәнлер

тәрепинен қолға киргизилген жетискенликлерде белгили теориялық әхмийетке ийе. Тийкарынан этнонимлер хәм этнотопо-нимлердиң пайда болыўы белгили бир географиялық территорияда жасаған әйемги тарийх пенен үзликсиз байланыслы.

Этнотопонимлер – бириншиден тил материалы болып есапланады. Буның үстине барлық топонимлер киби этнотопонимлерде жергиликли халық тилинде дүзиледи, жасайды, айтылады, жергиликли халықтың түсиниклери хәм раўажланыўлары менен өз ара байланыслы болады. Сол себептен де этнотопонимлердиң тиллик өзгешеликлерин үйрениў, жергиликли халықтың диалектлериниң қай дәрежеде изертленгенлигине де байланыслы.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан топонимиясын тийкарынан бул аймаққа тән этнонимлер хәм этнотопонимлерди үйрениў ислерине дәслеп тарийхшылар, этнографлар, гейпара географлар сезилерли дәрежеде үлес қосқан. Бул машкала кейинирек диалектологлар хәм тилши топонимистлер тәрепинен арнаўлы анализлене баслаған. Бул өз нәўбетинде Т.Эназаров, А.Есемуратов, З.Оразымбетовалардың [8] мийнетинде этнонимлер хәм этнотопонимлердиң базы тиллик өзгешеликлерин изертлеў хәм анықлаўға мүмкиншилик туўдырды. Соған қарамастан, Қарақалпақстан этнонимиясы хәм этнотопонимлери ҳазирги дәўирге шекем арнаўлы илимий изертлеў объекти сыпатында ҳәр тәреплеме терең анализ етилмеген.

Әдебиятлар

1. Эназаров Т., Есемуратов А., Хусанова М. Ўзбек номшунослиги (монография). –Тошкент: «Наврўз», 2015.
2. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
3. Әбдимуратов Қ. Қарақалпақ топонимикасы хәм оны изертлеў мәселелери. // «Әмиўдәрья», 1965-жыл, 2-февраль, 119-б.
4. Бердимуратов Е. Топонимиялық атамаларға дыққат аўдарайық. /«Еркин Қарақалпақстан» 20-июнь 2000-жыл, №73 (17355).
5. Бекбаўлов О. Арал бойы топоним хәм этнотопонимлери ҳақында. «Вопросы каракалпакского языкознания». –Нукус: 1983, -С. 194-208.
6. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. –Т.: «Узбекистон», 1997. 137-б.
7. /«Халқ сўзи», 7-сентябрь 1996.
8. Эназаров Т., Есемуратов А., Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақстан Республикасындағы топонимлерди топлаў бойынша сораўнама. –Tashkent: “Turon zamin ziyo”, 2016.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада муаллифлар ономастика(яъни номшунослик)да ҳозирги кунда долзарб масалалардан бири - этнотопонимлар тўғрисида фикр юритишган. Эски давр мафкурасига идеологиясига оид ясама атамалар ўрнига жойларнинг қадимги атамалари қайта тикланди. Айтиб ўтилган муоммаларнинг аҳамияти юзасидан фикр билдирилиб, баъзи ўринларда уларга муносабат ҳам ўз ифодасини топган. Ўзбекистон ва Қарақалпоғистон топонимияси бой, уни тўплаш ва тадқиқ қилиш ишлари бўйича ҳам мақолада фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены проблемы изучения этнотопонимов каракалпакского языка. Наименования относящиеся к старой идеологии заменены истинным названием местности. Авторы представляют свою точку зрения на значимость и использование наименований в методологическом аспекте. Топонимика Узбекистана и Каракалпакстана богата и по собранным материалам в статье высказываются мнения.

SUMMARY

The article describes the problems of studying ethnotoponyms of the Karakalpak language. Names related to the old ideology were replaced by the original names of the area. The authors present their views on the importance and use of toponyms in the methodological aspect. Toponymy of Uzbekistan and Karakalpakstan is rich and the author state their opinions about the collected material.

МИФОЛОГЕМА ПУТИ В РОМАНЕ И.БУНИНА «ЖИЗНЬ АРСЕНЬЕВА»

А.Ж.Алламуратова – кандидат филологических наук, доцент
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Г.Ж.Алламуратова – кандидат филологических наук
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мифлаштириш, бадий макон, харакат, йўл ғояси, йўл тимсоли, горизонтал ва вертикал, давр жараёнлари.

Ключевые слова: мифологизация, художественное пространство, движение, идея Пути, образ дороги, горизонталь и вертикаль, пороговые ситуации.

Key words: mythologizing, artistic space, the movement, the idea of the Way, the image of the road, horizontal and vertical, limit events.

Многие исследователи отмечают, что в XX веке появляется «особый тип мифологизации: мифологизация отдельных исторических событий и исторических лиц, литературных персонажей...» [8:22]. Подобный тип мифологизации был присущ и русской литературе. И если иметь в виду эмигрантскую литературу, можно вести речь о мифологизации целой исторической эпохи – до октябрьской жизни России.

Художественное пространство романа И.А.Бунина «Жизнь Арсеньева» – сложный и очень насыщенный образ мира с очевидным преобладанием знакового характера пространственных образов. Экзистенциальные мотивы, связанные с поисками высшего смысла существования, высшей истины, являясь определяющими для движения Арсеньева, выражают идею Пути, заявленную уже в самом начале романа и организующую повествование. Мифологема Пути человека, имеющая древнейшую традицию в мировой культуре, является основой жизнеописания Арсеньева.

Возможность метафоризации концепта пути (путь как жизнь) базируется на архетипическом представлении движения как процесса, способного иметь сакральную природу и направленного на трансформацию внутреннего и или внешнего мира. Мифологема пути в литературе тесно связана с пространственными (верх – низ, право – лево, внешний – внутренний и т.д.), временными (прошлое, настоящее, будущее, доследование, предшествование).

Основу пространственной организации и образности «Жизни Арсеньева» составляют представления о семиотике «верха» и «низа» пространства, его «открытости» и «закрытости» как универсальных началах миропорядка, на фоне которого показано движение главного героя.

Мифологема Пути человека, имеющая древнейшую традицию в мировой культуре, является основой жизнеописания Арсеньева. Путь героя в романе предстает двойственно. С одной стороны, это жизненный, мирской путь с человеческими радостями и горестями, обретениями и потерями, открытиями и ошибками. С другой стороны, это путь духовных исканий, путь человека как существа духовного, путь как индивидуальное становление и движение к высшей Истине, поиском которой задано движение и которая находится вне времени и пространства, то есть это Путь к Богу.

Идея пути находит в «Жизни Арсеньева» выражение в ряде пространственных образов, среди

которых самым частотным является «сквозной» образ дороги.

Роман фактически начинается с описания путешествия: «Из этих событий на первом месте стоит моё первое в жизни путешествие, самое далёкое и самое необыкновенное из всех моих последующих путешествий... Тут я впервые испытал сладость осуществляющейся мечты, а вместе с тем и страх, что она почему-нибудь не осуществится. Помню до сих пор, как я томился, стоя среди двора на солнечном припеке и глядя на тарантас, который ещё утром выкатили из каретного сарая: да когда же наконец запрягут, когда кончатся все эти приготовления к отъезду? Помню, что ехали мы целую вечность, что полям, каким-то лошинам, просёлкам, перекрёсткам не было счёта» [1:5]. В первой части романа «Юность» эта мифологема представлена в тесном переплетении с понятиями времени, вечности.

Если сравнить реализацию мифологемы Пути в первой и последующей частях, то становится видна её эволюция: от стремления к празднику, открытости к потерям, бездомности: «В поле уже душно, жарко, дорога среди высоких и недвижных хлебов узка и пылит, кучер барственно обгоняет мужиков и баб, тоже наряжённых и тоже едущих к празднику. В селе весело замирает сердце от спуска с необыкновенно крутой каменистой горы и от новизны, богатства впечатлений» [1:5].

Все меняется в зрелые годы, когда наступает разочарование и опустошение: «Сказочная дорога в город, в котором я не был со времени моего первого знаменитого путешествия, самый город, столь волшебный некогда, – всё было теперь уже совсем не то, что прежде, ничем не очаровало меня... В тот день, когда я покинул Каменку, не зная, что я покинул её навеки, когда меня везли в гимназию, по новой для меня, Чернавской дороге, я впервые почувствовал поэзию забытых больших дорог, отходящую в преданье русскую старину. Большие дороги отживали свой век... Помню, под Становой я на минуту приостановился. Наступала ночь, в поле стало ещё угрюмей и печальней. Ни души, казалось, не было не только на этой глухой, всеми позабытой дороге, но и на сотни вёрст кругом Я ехал большой дорогой и дивился её заброшенности, пустынности» [1:5].

Арсеньев — герой открытого пространства. С детства смыслом движения для Арсеньева было

познание, целью — недоступная Истина. В картине мира романа сакрально отмеченными предстают образы открытого пространства, простора и прежде всего дали — той части видимой сферы, где «горизонталь» переходит в «вертикаль», где осуществляется связь Неба и Земли, где есть возможность для движения — развития.

Характер будущего пути Арсеньева помогают понять также пространственные образы, создающие картину сложного, трудного, запутанного движения, рисующие ситуации распутия, выбора пути: сплетение улиц, больших и малых дорог, перелески, перекрёстки, а также их редуцированные варианты: железные дороги, площади, вокзалы: «Помню, что ехали мы целую вечность, что полям, каким-то лощинам, проселкам, перекресткам не было счёта...перекресток двух аллей и на нём великолепный столетний клен, который раскинулся и сквозит на ярком и влажном утреннем небе своей огромной раскрытой вершиной... проехали длинную и широкую улицу, уже показавшуюся мне бедной по сравнению с той, где была наша гостиница и церковь Михаи-

ла Архангела, проехали какую-то обширную площадь, и перед нами опять открылся вдали знакомый мир» [1:5].

Отличительной особенностью движения Арсеньева является пересечение «границ» семантических полей, границ между различными формами существования и прохождение так называемых «пороговых» ситуаций. Характер движения Арсеньева на пути передают, наряду с выше названными образами неба, храма, дороги, звезды, дали, простора, такие пространственные образы, как бездна, склеп, ждущая могила, гроб, ворота, окно, море, царские врата в храме, дом, а также существенные трансформации хронотопа неба.

Очевидно, что в формировании личностного мифа И.Бунинным мифологеме Пути отводилась главенствующая роль — как колыбели человеческого рода, его духовной родины, обладающей мощной центроостремительной энергией и вследствие этого занимающей важнейшее место в иерархии космического всеединства.

Литература

1. Бунин И. Жизнь Арсеньева. — М.: 2011.
2. Волков А. Проза Ивана Бунина. / А.Волков. -М.: Московский рабочий, 1969.
3. Долгополов Л.К. О некоторых особенностях реализма позднего Бунина. (опыт комментария к рассказу «Чистый понедельник»). // Рус. лит. 1973. № 2.
4. Климова Г.П. Художественный мир И.А.Бунина. — М.: 1991.
5. Котляр Л. Художественная проза Бунина 1917-1953 годов. - М.: 1967.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. — М.: «Искусство», 1970.
7. Пращерук Н.В. Художественный мир прозы И.А.Бунина: язык пространства. Екатеринбург: МУМЦ «РО»: НОУ «Фонд «Созидание», 1999.
8. Шарыпина Т. Проблемы мифологизации в зарубежной литературе XIX-XX вв. - Нижний Новгород: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада И.Буниннинг «Арсеньев ҳаёти» романидаги мифологема масаласининг ифодаланиш йўллари ва воқеалари таҳлил қилинади. Муаллифлар бадий макон ва асосий образларга этибор қаратади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется мифологема Путь и способы её выражения в романе Ивана Бунина "Жизнь Арсеньева". Авторы рассматривают художественное пространство романа и основные временные образы.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the mythologeme «Way» and ways of its expression in the novel "The Life of Arseniev" by Ivan Bunin. The authors study the artistic space of the novel and the main characters.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ ГЕНЕЗИСИНЕ ТИЙКАР БОЛҒАН СЮЖЕТЛИК МОТИВЛЕР ХӘМ ОНЫҢ СЫРТ ЕЛ АЛЫМЛАРЫ ТӘРЕПИНЕН ҮЙРЕНИЛИҢИ МӘСЕЛӘЛЕРИ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор

Г.К.Алламбергенова - өз бетинше излениўши

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: генезис, типология, «Шариёр» достони: олтин, кумуш хайдарли боланинг туғилиш мотиви, «Шариёр» ва «Мунглик Зорлик», «Шариёр» ва «Салтан падшоҳ ҳақидаги эртак», «Едиге» достони нурдан, қуёшдан ёки кабутар (қуш) қиёфасидаги паридан (сув парисидан) илохий туғилиш мотиви, «Қирик қиз» достони: аёллар подшоҳлиги ёки матриархат давридаги хотин-қизларнинг устунлиги мотиви, Ш.Валиханов, В.М.Жирмунский, Ш.Маржани, И.В.Толмачёв, С.Ошеров, Е.М.Мелетинский, С.Қасқабасов, И.А.Беляев, Н.Каразин ва ҳ.к. чет эл олимларининг қиёсий — типологик тадқиқотлари.

Ключевые слова: генезис, типология, дастан «Шарияр»: мотиврождения ребёнка с золотым и серебряным айдаром, «Шарияр» и «Мунлык-Зарлык», «Шарияр» и «Сказка о царе Салтане», дастан «Едиге», мотивы божественного рождения от лучей, солнца, птицы (голубя) и русалки, дастан «Сорок девушек», мотивы господства женщин и девушек в период матриархата, сопоставительно-типологические исследования зарубежных учёных Ш.Валиханова, В.М.Жирмунского, Ш.Маржани, И.В.Толмачёва, С.Ошерова, Е.М.Мелетинского, С.Қасқабасова, И.А.Беляева, Н.Каразина и других.

Key words: genesis, typology, epos «Sharyar», motive of the child's birth with gold and silver hair (aidar) «Sharyar» and «Munlik Zarlik», «Sharyar» and «A fairytale about the tsar Saltan, epos «Edige»: motive of godlike birth from rays, the sun, a bird (dove) and a water nymple: an epos «Kirk kiz», motives of women's domination at the matriarchy period:

comparative-typological research works of foreign scholars Sh.Valikhanov, V.M.Jirmunskiy, Sh.Marjani, I.V.Tolmachev, S.Oshrov, E.M.Meletinskiy, S.Kaskabasov, I.A.Belyaev, N.Karazin and others.

Қарақалпақ халық дәстанларының генезисине, ямаса оларда геүделендірілген қахарманлар образының генеологиялық мотивлерине сер салып қарасақ, хәр қыйлы мифлик сыйқырлы хәдийсели сюжетлерди, ямаса күннен, нурдан туўылыўларға байланыслы қызықлы хәдийселерди, улыўма адамның иләхий жаратылыўына байланыслы толып атырған сюжетлик мотивлерди көриўимизге болады. Мысалы, белгили әдебиятшы Қ.Камаловтың көрсетиўинше, көпшилик қарақалпақ халық дәстанлары Орта Азия халықларының фольклорындағы дәстан дәретиўшилик дәстүриниң шәртлерине (принциплерине) сай әйемнен киятырған тайын ертеклик хәм легендалық сюжетлер тийкарында келип шыққан. Атап айтсақ, «Қырық қыз» дәстанын бир қатар фольклоршылар менен әдебиетшылар, тарийхшылар сак-массагетлер дәўиринде дөреген «Хаяллар патшалығы» ертеги тийкарында келип шыққан, деген пикирди усыныўға хәрекет етсе, С.Бахадырова бул мәселеге өзінше жантасып, дастаның сюжетлик мазмунында «Гүлайым» ертегиниң тийкаргы өзек болғанлығын айтады. М.К.Нурмухамедов бундай кубылыслардың Орта Азия халықлары фольклорына ортақ екенлигин атап өтип, «Шәрйар» дәстанының сюжетин батыс-шығыста кең тарқалған алтын хәм гүмис айдарлы бала хаққындағы ертек пенен байланыстырады [8:27].

Рус фольклортаныўшылары бундай ортақ сюжетлик мотивлерди «странствующие сюжеты», «блуждающие сюжеты», «миграция сюжетов» усаған терминлер менен түсиндиргиси келеди. Қарақалпақ фольклоршы алымлары бул атама-түсиниклерди өзлеринше өзлестирип, «сюжетлердиң саяхаты», «сюжетлердиң көшип-қоныўы», «гезенде сюжетлер» деген атамалар менен атап жүр.

Жоқарыда келтирилген қарақалпақша түсиниксиз хәм гүңгирт атама-түсиниклердиң хәммесин жыйнастырғанда, «аўыспалы сюжетлер» деген мәнис келип шығады.

«Аўыспалы сюжетлер» деген түсиник-атаманы биринши мәрте илимий айланысқа салған түрkitаныў илиминиң жетик маманы В.М.Жирмунский болды [2:33].

В.М.Жирмунский бақлаўлары бойынша хәр қандай фольклорлық сюжетлер, соның ишинде ертеклик мотивлер ири сүйекли эпослық шығармаларға яғный дәстан-эпопеялардағы мотивлерге қарағанда халықтан халыққа елден елге тез аўысыў уқыбына ийе.

Инсаният жәмийети қәдим заманлардан баслап мұдамы өз ара қатнасыў жағдайында жасап киятыр. Саўдагерлер, хәр қыйлы кәтқудалар (миссионерлер), елшилер адамзат бинә болғалы берли еллер менен еллердиң арасында қурдай қатнап турған. Буны биз тарийхтан жақсы билемиз.

Миссионер-кәтқудалар, саўдагерлер, елшилер өзлерине бурын бийтаныс елдиң, халықтың арасында жүрип, олардың жасаў шараяты, турмысы, үрип-әдети, салт-дәстүри, мәдений раўажланыўының дәрежеси менен қызыққан. Тили, әдебияты, жазба, аўызеки поэтикалық дәретиўшилиги менен танысқан. Өзлери де илимий-билимий дәрежелериниң шама-шарқына қарай оларға өз халқының дүрдана мийрасларының ең қызықлы көринислеринен айтып берип отырған.

Нәтийжеде ертеклер, әпиўайы аңызлар, ири эпослық шығармалар елден-елге, жерден-жерге аўысып араласып келген. Олар сол елдиң жыраўлары, бақсылары, баска да атқарыўшылары (сказители) тәрәпинен жергиликли шараятқа бейимлестирилип жырланған. Жуўмағында ири сүйекли дәстанларды айтпағанның өзінде, киши көлемдеги эпикалық дәретпелер болған ертеклердиң, әпсана-аңызлардың хәр қыйлы вариантлары келип шыққан. Мине, В.М.Жирмунский тәрәпинен бундай кубылыслардың бир халық мәдениятына келип кириўин «аўыспалы сюжетлер» деп атаўының мәниси усында.

1905-жылы Хатанға экспедициясына басшылық еткен И.П.Талмачев эвенкилердиң рус фольклорлық шығармаларына болған ықласын былайынша баянлайды: «Бул атасы басқалардың (инородцы) бизиң ертеклеримизди қандай ләззетлениў менен тыңлағанын биз өз көзимиз бенен көрдик. Мен Данила айтқан ертеклердиң есесине оған Илья Муромецтиң қахарманлықлары хаққында сөйлеп бердим. Сондағы оның қуўанышын ядымнан шығара алмайман. Даниланың «Балықшы хәм балық» хаққындағы ертекти еситкендеги тебиренген хәрекетин нәрсе ұмытпайман... Мүмкин ендигиден былай Даниланың ақлықлары булардың хәммесин қосық қылып айтып жүретуғын шығар? Олардың қазақлардан, рус саўдагерлеринен еситкен ертеклери атасынан баласына көше бермес пе екен?»

Хәр қандай дәстан тутас эпикалық шығарма сыпатында бирден бинә болған емес. Дәслепп айырым көринислери, бөлимлери дәретилген. Соңынан ала олар өзлериниң көркемлик қунына қарай өз-ара бириктирилип, дәстан-поэмаларға айландырылған. Дәслеппи ўақытта жыршылар өзлериниң нәзери түскен қахарманның халық ядында қалған хәрекетлерин болажақ эпослық шығарманың бир тараўы сыпатында жаратады. Соңынан кейин арадан ўақыттың өтиўи менен тыңлаўшылардың талапларына ылайықланып ол кем-кем толықтырылып барылады. Оған халық арасындағы ертеклик әпсаналар, аңызлар хәр қыйлы аўызша әңгимелер-гүрриңлер қосылады. Сөйтип бара-бара үлкен поэмалар, эпопея-дәстанлар пайда болады. Бундай әндиийше дүнья жүзи халықлары эпосларының дәрелиў барысында басып өтилетуғын жол.

Илимпаз С.Ошеров Гомердиң «Одиссея» эпосына жазған алғы сөзинде былай дейди: «әдилердиң (жыршылардың) рапсодия-жырлары көлеми жағынан онша үлкен емес еди. Ол жырлардың хәр қайсысы бир мифлик көриниске бағышланған болса керек. Бул жырлар бир ўақыяның ямаса бир қахарманның этирапына кем-кем жыйналып, дүркинлерге айланады. Усы дүркинлерден эпослық поэмалар, эпопеялар дәрейди».

Әлбетте, бөлек-бөлек дүркинлерди жүйин билдирмей көркемлик жақтан бириктириў жыршылардың талантына, дүнья танымының дәрежесине байланыс-лы. Мәселен, қарақалпақ халқының дүрдана дәретпелериниң бири «Шәриар» дәстанын алып қарайық. Онда қанатлы қыял менен (фантастика) әпсанаўый ўақыялар (мифлер) менен ертеклерди тигисин билдирмей байланыстырыўдың әжайып үлгиси бар. Атап айтсақ, «Шәриар» дәстаны дүнья жүзи халықлары арасында бурыннан бар ертеклерди, әпсаналарды, қыяллы, қанатлы әңгимелерди еске түсиреди. Олар бизиң уллы дәстанымыз бенен мазмунлас, тамырлас,

хәм хақықый аўыспалы сюжетлердің галериясы сыпатында көзге тасланады. Буны биз дәстанды оқып баслағанда-ақ сезе баслаймыз.

«Шәрияр» дәстанының композициясы, мазмұны «Муңлық-Зарлық» дәстанына оғада жақын: «Он сан ноғай елинде Шанжар хан деген 60 қатын алса да, перзент көрмейди. Жасы алпысқа келгенде, перзент тилеп әулиелерди аралап кетеди. Ұйықлағанда оның түсине Қызыр Ильяс пир енип, оның бір улы, бір қызлы болатуғынын аян етеди. Сөйтип патша тахтына қайтадан минип, елден қыз таңлайды хәм гедей Жаўдыр деген ғаррының Қаншайым атлы қызына үйленеди. Қаншайым көз жаратуғын ұақытта, Шанжар хан Шөгірлик таўында шикәрда жүреди. Патшаның алпыс қатыны жаманлық ислеп, мәстан кемпирдің дем салыуы менен есинен танған Қаншайымның койнына балалардың орнына еки күшик салады хәм ул менен қызды Қазар дәрйасына таслатады. Бірақ, қырық шилтер ғайып еренлер балаларды суўға түсирмей, Шөгірли таўындағы бір үнгирге апарып қояды. Оларды кийик емизеди. Алпыс қатын патшаға Қаншайымның күшик туўғанын хабарлайды. Қәхәрленген патша Қаншайымды дарға асып өлтириўди буйырады. Дардың арқанын қырық шилтер ғайып еренлер кесип, Қаншайым өлмей қалады. Буннан кейин ол жети қат атаўға апарып тасланады.

Айырым өзгешеликлерине карамай «Шәрияр» хәм «Муңлық-Зарлық» дәстанларының түп-тийкарының бир дәректен шыққанын байқаўға болады. Халық жыраўлары бул дәстанларды жырлағанда, миллий айырмашылықтарды усталық пенен көре билген хәм шеберлик пенен сүўретлеген.

Халық ертеклериниң, дәстанларының эпсаналарының хәм қыяллы қанатлы гүрриндериниң (фантастикасының) бир-бирине тамырлас, уксас, идеялық бағдар бирлигин айтқанымызда, биз А.С.Пушкинниң ертеклеринен атлап өте алмаймыз. Әсиресе, уллы шайырдың «Салтан патша хәкқында ертек» шығармасының бизиң «Шәрияр» дәстанымыз бенен хайран қаларлық уксаслығын атаў оғада орынлы. Дәстанды оқып баслағанда-ақ А.С.Пушкинниң ертеги ериксиз еске түсе береді: Үш қыз әйнек алдында, кесте тигип отырып, әрманларын айтысады. Үлкени патшаның хаялы болса, пүткіл дүньяға той беретуғынын, ортаншысы егер патшаның хаялы болағойса, дүнья жүзине жететуғын шыт тоқып беретуғынын, ал генже қыз «күдиретли күшли патшаға хаял болсам, оған батыр ул туўып бермен» деп айтады. Буны пақсаның артында турған Салтан патша еситеди хәм қызлардың кишкенесине үйлениўди, ал қалған екеўин аўқат писириўши хәм шыт тоқыўшы етип алыўды ойлайды.

А.С.Пушкин ертегиниң басы хәм ақыры «Шәрияр» дәстаны менен көп уксаслықтарға ийе. Шәрияр да, Гвидон да өз ата-аналарын сағынады. Мәстан кемпир биймәлим бир қаланы Шәриярға тап Бабарихадай болып мактайды. Сыйқырлы Тахтазарин қаласындағы жайлардың дийўаллары алтыннан, гүмистен хәм мәрмерден, Гвидонның қаласының алтын гүмбезли ширкеўлери, хрусталь сарайы, алтын жаңғақ шаққан тийин бир-бирине уксас. Тахтазарин қаласының ийеси Жұлдызхан, ал Пушкин ертегиндеги Аққу малыйканың ийеси Жұлдызхан, ал Пушкин ертегиндеги Ақ қу малыйканың маңлайында жұлдыз жанады. Шәрияр менен Әнжамниң гүмис айдары менен Ақ қу

малыйканың шашының астындағы толған айдың онша айырмашылығы жоқ.

Уллы шайыр «Салтан патша хәкқындағы ертеги»н жазғанда, сөзсиз «аўыспалы сюжетлерди» пайдаланған хәм халық арасында бурыннан кеңнен мәлим болған аңызларға өзиниң ойдан шығарған қыяллы фантазиясын қосқан. Бул хәмме жазыўшыға тән. Әлле қандай бир қызықлы әңгимеден тәсирленип, оны өзлестириў дәретиўши адам ушын айып емес. Н.Г.Чернышевский «Салтан патша хәкқында ертеги»н қайта исленген ертектер қатарына жатқызады хәм басқа ертектер тийкарында жазылған ертек деп атайды.

«Шәрияр» дәстаны менен туўысқан халықлар ертектери дәстанларының уксаслықтары, сюжетлик бағдарларының бирлиги олардың хәммесиниң түп-тийкарының бир екенлигин көрсетеди. Соңын ала жыраўлар, айтыўшылар тәрәпинен жергиликли шараятқа бейимлестирилип раўажландырылған. Сонлықтан олардың хәр қыйлы вариантлары келип шыққан.

Дәстан дәретиўдеги әхмийетли хызмет атқарған бундай аўыспалы сюжетлерди «Едиге» дәстанындағы бас қахарманның иләхий туўылыў мотивинен де көриўимизге болады.

Дәстан мазмұнына сер салып қарасақ, оның басланьудан-ақ мифлик-ертеклик сыпат ийелейтуғынын көремиз. Қарақалпақша сыңарда Едиге кептер кебиндеги перилердің туўылса, қазақша сыңарда суў асты патшасының қызы-суў периден туўылады. Ноғайша сыңарда Едигениң анасы албаслының қызы, деп бериледи. Бул сыңардың барлығында да қус кебин таслап, адам келбетинде жүрген бул мақлұқлар өзлериниң ерине қойған шәртлериниң бузылыўына байланысly қайтадан қус кебине енип, ерине екеўи арасындағы жубайлық турмыстың тамам болғанлығын, араларында бир перзент пайда болғанлығын, оны қайсы жерден таўып алатуғынлығын айтып ушып кетеди.

Е.М.Мелетинскийдің көрсетиўинше, қандай да бир заттың оның пайда болыўы менен байланыстырыў, яғный заттың жаратылысын түсиндириў, оның қалай пайда болғанын гүрриң етиў, айналаны қоршаған дүньяны сыпатлаў-мифтиң тийкаргы белгилеринен есапланылған [6:172]. Ал, қахарманлық дәстанларда болса қахарманның келип шығыў тарийхына, тарийхый генеологиялық шежиресине (туўылыўына, батыр болып ер жетиўине шолыў (экскурс) жасап болып, негизги ұақыға өтиў бурыннан қиятырған дәстүрли жол еди.

Екиншиден, бул дәўирлерде ири-ири тарийхый тулғалардың басып өткен өмир жолы әпиўайылықтан тарийхлыққа, тарийхлықтан аңызға, аңыздан мифке, мифтен ертекке жийи-жийи айланып кетип отырап еди.

Хақықатында да, «Едиге» дәстанындағы бундай генеологиялық миф элементлериниң берилиўинде тарийхый тулғалар хәкқындағы мифлик элементлерге ийе аңыз - эпсаналар, рәўиятлар, ертектер мәлим дәрежеде идеялық дәректер болып хызмет етти. Тарийхый тулғалар хәкқындағы мифлик рәўиятлардың, аңыз - әңгимелердің, эпсаналардың, ертектердің карақалпақ халқының руўхый өмирине өз мүлкіндей синисип кеткени соншелли, «Едиге» дәстанында Мұхаммед – пайғамбар, Шыңғыс хан хәкқындағы мифлик мазмұнлар Едиге хәм оның ата-бабасына байланысly жанаша мотивлениўде қайталанып турады. Мысалы, Едигениң бабасы - Баба Туклестин ноғайша, қазақша сыңарларда нурдан, әлле

кандай сыйқырдан пайда болыуы, Баба Туклестин барлық сыңарларда дәрәя, көлди жағалап жүрген ярым жалаңаш кәраматлы адам болыуы мотивлери Едиге генеалогиясын жоқарыда келтирилген Мухаммед пайғамбар яки Шыңғысхан генеалогиясындағы кәраматтылыққа апарып ушластыруға умтылушылық бағытының жарқын көринислери болып табылады. Демек, дәстандағы Едиге хакқындағы генеалогиялық мифлик мотивлер тарихый тулғалар хакқында миф дәретиу дәстүриниң заңды жалғасы сыпатында келип шыққан.

Деген менен, дәстандағы бул генеалогиялық миф элементлериниң берилиуин сол дәстүдиң мақсетсиз көширилиуи, деп баҳаламауымыз керек. Жыраулар Едиге хакқындағы бул генеалогиялық миф элементлерин дәстан қурылысына ендиргенде, әлбетте, өз алдыларына белгилі бир мақсет те қойған. Бул арқалы олар, бир жағынан, Едигени улығлап көрсетиуді нәзерде тутқан болса, екінші жағынан, дәстан мазмунын халыққа тәсиршең, көркем етип жеткеріу жолларын да ойлаған. Олар дәстан мазмунын халыққа қызықлы етип жеткеріудің бирден-бир жолы-жаңа мазмунды халықтың рухый турмысына сиңисип кеткен бурыннан бар ески формаларға араластырып беріу, деп билген. Буны биз жыраулардың композиция қуруы шеберлиги деп те баҳалауымыз керек.

Екінші жағынан, жыраулар мифлик генеалогияны бергенде, айырым деталларға мәлим дәрежеде идеялық мәни қызметлерин де жүклеген. Мысал ушын Едигениң кептер, алтын шашлы суу пери, ақ куу, албаслы кебиндеги пери-қызлардан тууылуы деталын алып қарайық.

Бул мифлик детальдың миф сыпатында келип шығыу тәбиятына сер салып қарасақ, бунда ең ески архаикалық миф элементлериниң әдеуір жетилискен түрин көреміз. Ески мифлик сананың жетилискен түри бойынша «аңнан, кустан өзгеше екенін билген адам енди соның себебин излестире баслаған. Сөйтип, ол өзи туұралы, аңлар менен куслар туұралы мифлер туұғызған. Бул гездеги миф бурынғы из бенен, яғный ески инаным-түсиниклерден пайдаланған халда жасалған. Бирақ, бул ўақыттағы миф түсиндирмели сыпатта болған» [5:66].

В.И.Ереминаның керсетіуінше, мифлик сана тәбийғый хәм рухый дүньяның бирлиги менен анықланады, сол ушын да оның тийкарын бирлик нызамы қурайды. Мифлик сана өзиниң рауажланыу барысында еки басқышты басып өтеди: оның биринши басқышында тәбийғыйлық пенен рухыйлықтың бирлиги-баслы сыпатлы белги болса, екінші басқыш-тәбияттан адамзат дүньясының ажыралып шығыуына байланыслы бул бирлик нызамының бузылуы менен характерленип турады.

Мифлик сананың дәслепки басқышында адамлар менен хайуанатлар дүньясы арасына мәлим бир шегара қойу артықмаш есапланады. Мифлик сананың бул басқышында қахарманның (адамның) зооантропоморфлық келбетине айрықша әхмийет бериледи. Бундай халат әсиресе тотемлик мифлерге характерли болады [3:6-9].

«Едиге» дәстанындағы Едигениң шығысын аң - қусларға байланыстыратуғын Едигениң қус кебиндеги пери қызлардан тууылуы, Баба Түкпи Шашлы Азидиң денесин түк қаппап кеткен ярым жалаңаш адам болыуы, Едигениң тууылған ўақытта ийттиң

сүти менен ауызланыуы сыяқлы мифлик детальлар, мине, усы зооантропоморфлық, яғный тотемлик мифлердиң көриниси болып табылалы.

Енди Едигениң қус кебиндеги пери-қызлардан тууылуы деталының ислетилиуи мәселесине келетуғын болсақ, буларда да мифлик сананың дәслепки архаикалық басқышы - тотемизм қалдықлары көринис тапқан.

Қарақалпақлар арасында кептерге сыйынуы дәстүри бар екенлиги хакқында көркем әдебиятта да, илимде де хеш гәп етилмейди. Бирақ, дәстанда Едиге кептерден емес, кептер кебиндеги пери-қыздан тууылады. Бул, демек, ески мифлик сана өзиниң рауажланыу басқышында матриархатлық дәуір элементлерин де мәлим дәрежеде өз бойына сиңирген деген сөз. Матриархатлық дәуір дәстүрлери бойынша қарақалпақлардың әйемги ата-бабалары есапланған гейпара руу-қәуимлер хаял-қызларды өзлериниң жаратыушылары иләхий кәрамат күш деп билип, оларды уран тутқан.

Дәстанның қазақша сыңарында Едигениң суу асты патшалығында жасаушы алтын шашлы периден тууылуы-бул миф, ол қарақалпақ - қазақ халқы арасында таза халында тарап жүрген суу периси хакқындағы бир тутас мифлик ўақия. Бирақ, еки сыңарда да бул мифлик сана (мейли, ол элемент халында гезлессин, мейли, ол бир тутас таза халында ушырассын) өзлериниң шығыу тегин аң-қусларға апарып ушластыратуғын тотемизмнің айқын көриниси болып дәстан қурылысына енген.

Бул мәселеде қарақалпақша ноғайша сыңардың тутқан орны, бағыты басқа сыңарларға қарағанда бир қанша айқынырақ. Себеби, бул сыңарлар Едигениң ата-бабаларын ақ куулардан тарқалған деп көрсетиу бағыты орын алған.

М.К.Нурмухамедов ақ куулардың түрк-манғол халықларында тотемлик қәсийет ийелегенлиги хакқында қызықлы мысаллар келтиреди [8:27-28]. Оның келтирген мысалларына қарағанда, башқұртлар менен бурятлар ақ кууларды өзлериниң ата-бабалары деп есаплаған.

Ш.Маржанидиң Х әсир араб алымы Ибн Фадланнан келтирген мағлыұматларына қарағанда, башқұртларда Х әсир гезлеринде де жыланға, тырнаға, балыққа табынушылық салты байқалған. Оның келтирген мысалларына қарағанда, башқұртлар менен бурятлар ақ кууларды өзлериниң ата-бабалары деп есаплаған.

Ибн Фадлан башқұртлардың тырнаға табынуы себебин былайынша түсиндиреди: Ерте дәуірлерде башқұртлар душпанлар менен сауаш жүргизгенде, қарсы тәрәп буларды жеңип, қашыуға мәжбүр еткен. Сол ўақытта қашқынлардың излеринен бир тырна тыррыулап шақырған. Буны еситкен башқұртлар кейнине қайтып, душпанлары үстинен жеңиске ерисиуге мүнәсип болған. Мине, сол ўақыттан баслап олар «Қудайымыз душпанымызды қашырды» деп тырнаға табына баслаған [7:93].

Қуслардың тотем болыуы түрк халықларына ортақ қубылыс болса да, В.М.Жирмунский «Едиге» дәстанындағы (ноғайша сыңардағы) ақ кууларға байланыслы мифти генеалогиялық жактан негедур монғол мифлери менен жақынластырады. Оның Потаниннен келтирген мағлыұматларына қарағанда, Монғолиядағы Балаған аймағында жасаушы хангин деп аталатуғын бурят қәуимлериниң келип шығыу тегин ақ кууға байланыстырады. Хангин қәуимлериниң ақ кууға байланыслы бул мифлик

шежиреси «Едиге» дәстанындағы Едигениң бабасы Қутлы қыяның ақ куудан тууылыу шежиреси менен бир мазмунда түйиседи [2:382].

Бир қатар идимпазлар ақ куу хакқындағы тотемлик мифлерди бурятлар түркий тиллес халықлардан өзлестирип алған, деген пикирлерди айтады. Енди Едигениң қус кебиндеги пери-қызлардан тууылыуы деталының ислетилиуи мәселесине келетуғын болсақ, буларда да мифлик сананың дәслепки архаикалық басқышы - тотемизм қалдықлары көринис тапқан.

Биз тарийхый тулғалардың мифлик тарийхына байланыссы Шыңғыс ханның арғы атасы Боданчардың нурдан пайда болғанын, оның дәрәя, көлди жағалап жүрген, аң аулап, балық ушлап күн кеширген «жарым ес» (ярым жабайы) адам болғанылығы хакқындағы мифлик сюжетти жақсы билемиз. Боданчар өзиниң бул сыпатлары менен дәстанның барлық сыңарларындағы кәрәматлы (қазақша сыңардағы көз нурынан, ноғайша сыңардағы қандайда бир иләхий күштен пайда болған) Баба Түкли Шашлы Азизди еслетеди. Едигениң бабасына байланыссы бул мифлик детал қарақалпақлар арасындағы Шыңғыс шежиресине байланыссы тарқалған мифлик сюжеттиң «Едиге» дәстанындағы жаңа көриниси болса керек. Биз бул жерде бул мифлик сюжеттиң тарийхый тулғалар хакқында мифлик генеология дәретіу дәстүрине байланыссы дәстанға енгизилип отырғанын және бир мәртебе айтыу менен бирге, бул мифлик деталдың отқа табыныу дәстүрлерине байланыссы дәстан қурылысына кирип отырғанын да атап өтиуге тийислимиз. Себеби, нурға, қуяшқа, отқа табыныу, оны куда деп иләхийлестиріу-отқа табыныу дининиң баслы шәртлери болған. Отқа табыныу болса Орта Азияда Монғол шабылыуына дейин-ақ тарқалған ең ески динлердиң бири. Ол (заростризм) ең дәслеп, бизиң эрамызға дейинги VI әсирден V әсирге өтетуғын дәуірде, яғный Дарий I диң патшалық салтанаты ўақтында Персияда тарқала баслағанын, оннан арабларға өткенин есапқа алатуғын болсақ, жоқарыдағыдай иләхийдан хәмлели болыу хакқындағы мифлик сюжетлердиң араб-парсы, түрк-монғол халықлары арасында бир дәректен тарқалған дәстүрли көшпели сюжет болғанына исеним хасыл қылыуға болады.

Бул иләхий тууылыу хакқындағы мифлик сюжеттиң Шығыс халықларының фольклорындағы тематикалық бирлигин, оның отқа табыныушылық салтына мәлим дәрежеде қатнасы бар екенлигин М.К.Нурмухамедов та батыс-шығыс фольклоры менен әдебиятындағы көшпели сюжетлер мысалында айрықша атап өтеди [8:28].

Отқа, Қуяшқа сыйыныу, тотем қылыу дәстүриниң түркий тиллес халықлары арасында тарқалғанылығын «Қорқыт ата» жырлары менен «Оғузнама»дағы мифлик деталлар дәлиллеп турады. Мысалы, «Қорқыт ата» жырының «Игдир» деген бөлиминиң жыр етиуине қарағанда, түркменлердиң «Игдир» деген руы пери-қыздан тууылған әуладлар болған [1:183].

Бундай қусларға тотемлик сыпат беріу дәстүриниң көриниси «Гөрүғлы» дәстанында да сақланып қалғанылығын көремиз. Мысалы, Гөрүғлы биринши рет үйленгенде, пери қызына үйленеди [4:40]. Ал, «Оғузнама»да жыр етилиуи бойынша

Оғузданның үш үлкен улы Күн, Ай, Жулдыз оның аспан периси менен болған некесинен тууылған [4:41].

Сырттан қарағанда, биз атын атап, талқылап өткен жоқарыдағы мифлик деталлардың айырымларында мақсетли қубылыу қубылысы бардай сезиледи. Мысалы, Баба Түкли Шашлы Азиз бенен пери арасындағы шәрттиң бузылыуы менен, хаял келбетиндеги пери қайтадан қус кебине кирип, ерин таслап ушып кетеди.

Бул қубылыс жоқарыда аты аталған басқа мифлик деталларда айтарлықтай көринис таппайды. Көрип отырғанымыздай, ол деталларда мақсетли қубылыудан гөри адам менен тәбиятты бир деп санайтуғын, қахарманды аң, қус, адам келбетинде де көре беріуге болатуғын әпиуайы қубылыу күшли бағыт ийелейди. Сонлықтан дәстандағы пери-халлдың шәрт бузылғаннан кейин, қайтадан қус кебине енип кетиу деталы мифлик сананың раўажланған екінши басқышына тән қубылыс десек те, оның тийкарында мифлик сананың дәслепки басқышына тән тотемлик, этиологиялық мифлер жатады.

Дәстанда мифлик сананың, екінши басқышына тән мифлик деталларды да ушыратыуымыз мүмкин. С.Қасқабасовтың көрсетиуинше, мифлик сананың екінши басқышындағы мифлерде мақсетли қубылыу қубылысы сезилерлик дәрежеде болады. Мифлик сананың бул басқышында «адам өзиниң тәбияттан бөлек екенин биледи хәм өзиниң жәниўарға айланыуын бурынғыдай заңлы қубылыс деп қабыллайды. Адамның хайўанға, тағы басқа бир нәрсеге айланыуы қандайда бир себеп пенен байланыстырылады [5:76].

Адамның басқа нәрсеге айланыуына, яки бахытсыз хәдийсеге жолығыуында-гүналылық баслы себеплердиң бири болады. Гүналы адам жазаланғаннан кейин аңға, қусқа айланады, яки бир бахытсыз хәдийсеге ушырайды.

Көпшилик жағдайда бул жаза адамлардың ески магиялық исеними - сөздиң күши, сыйқыры менен әмелге асырылады.

«Едиге» дәстанының башқуртша сыңарындағы Едигениң Сатмыр ханға (Сатемир, Шах Темир, Әмир Темирдиң басқуртша аталыуы - А.К.) атланыуын сүүретлейтуғын жол сапары хакқындағы мифлик мотив бар. Мине, усы мифлик мотивтен архаикалық мифтиң барлық басқышларының синтезлескен көринисин айқын көриуимиз мүмкин. Бул сыңардағы маргия шөп жеген аттың куйрығы қылының адамға, аңға-қусқа зибан жан бергендей кәрәматқа ийе болыуы, саўысқан қустың адамдай болып сөйлеулері архаикалық мифтиң дәслепки «заңлы қубылыу» басқышына тән мифлик деталлар болса, Баба Тукластин ашыуы, ғарғыс пенен қудық басындағы ғаррының тас мүсінге айланып қалыуы, Сыпыра жыраудың үрім-путаксыз өтиулері архаикалық мифтиң жетилискен себепли қубылыу басқышына тән мифлик деталлар.

Улыўма, түркий халықлар, соның ишинде қарақалпақ эпосларының идеялық - эстетикалық дәрегі, генезиси болып хызмет еткен, ямаса бул эпикалық дәретпе қахарманларының генеологиялық келип шығыуына байланыссы сыйқырлы хәдийсели сюжетлик мотивлер хакқында бундай мысалларды көпкеп келтире беріуге болады. Бирақ, усы атап өтилген мысаллар менен соннан келип шыққан жуўмақлардың өзи-ақ бизге жоқарыда атап өтилген

пикирлер менен бирге және бир нәрсени анық рәушан етеди – бул да болса түркий-монғол, араб-парсы халықларындағы бундай сыйқырлы ҳәдийсели сюжетлик мотивлер олардың бир дәректен тарқалғанлығын көрсетиў менен бирге бул мотивлердиң ҳәр қыйлы форма хәм максетлерде берилиўи аты аталған халықлардың ҳәр қыйлы турмыс тәризинен ғана дәрек берип қоймастан, олар арасындағы көп мың жыллық тарийхый, мәдений байланыслардан, бул халықлар арасында жүз берген

руўхый-мәдений, дослық жақынласыўлардан да сыр шертип турады. Ал, бул халықлардың эпик фольклорындағы атлары аталған сыйқырлы ҳәдийсели сюжетлик мотивлер ҳаққындағы жоқарыда биз атап өткен сырт ел алымларының пикирлери болса эпостаныў бойынша келешекте салыстырмалы-типологиялық жоба-усылларда алып барылатуғын үлкен изертлеўлерге дәстиярлы илимий-эстетикалық тийкарлар болып хызмет етери сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Горгут ата. Гадымы туркмен эпосы. —Ашхабад: «Туркменистан», 1990.
2. Жирмунский В. М. Тюркский георический эпос.-Л-М.: «Наука», 1974.
3. Еремина И. Миф и народная песня//Миф. Фольклор. Литература. —Л.: «Наука» Л. О., 1978.
4. Короглы Х. Огузский героический эпос. —М., «Наука», 1976.
5. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. —Алматы: «Ғылым», 1981.
6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. —М.: «Наука», 1976.
7. Мәржани Ш. Казан хәм Болгар хәлләре турында файдаланылған хәбәрләр. — Казань: «Татарстан», 1989.
8. Нурмухамедов М.К., А.С.Пушкинниң ертеклери хәм Орта Азия халықларының фольклоры. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ туркий фольклоршунослигида ўрганилмаған муаммолардан бири - туркий халқлар, шу жумладан, қарақалпақ эпосларининг пайдо бўлишида, генезисидә ғоявий -эстетик асосларининг бири бўлиб хизмат қилған сеҳрли ҳодисали сюжет мотивларнинг туркий - **муғул**, араб-форс халқларининг оғзаки эпик меросларидаги кўриниши, уларнинг учраши ва хусусиятлари киёсий - типологик усулда ўрганилған. Бу сеҳрли сюжетли мотивларнинг номи кўрсатилған халқларнинг эпик меросларида муштарак сюжетлар шаклида учраши уларнинг бир манбадан келиб чиққанлигидан, бу халқларнинг кўп йиллик тарихий - маданий алоқаларидан, руўхий - маданий яқинлиқларидан дарак бериб туради. Бу ҳақда келтирилған чет эл олимларининг фикрлари эса дастлабки киёсий - типологик тадқиқотлардан дарак бериб туради деган ишончли билан яқунланған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается актуальному вопросу в тюркской фольклористике-изучению мотивов сюжета волшебства как идейно-эстетической основы в зарождении и генезисе каракалпакского эпоса. С помощью сопоставительно-типологического метода выявляются сходства и отличия этих мотивов с этическим наследием устного народного творчества тюрко-монгольских и арабских народов. Существование мотивов сюжета волшебства в эпических произведениях вышеуказанных народов объясняется многолетними историко-культурными связями и духовно-культурной близостью этих народов. Приводятся мнения зарубежных учёных по данному вопросу на основе сопоставительно-типологических исследований.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual issues of the Turkic folklore the study of the motives of magic plot as an ideological aesthetic basis in the formation and genesis of Karakalpak epos. The use of the comparative-typological method let the author determine the similarities and differences of these motives with the ethic folklore heritage of the Turkic-Mongolian and Arabian-Persian peoples. The presence of the motives of magic plot in the epic works is explained by their historical-cultural connections and spiritual-cultural similarities of the above-mentioned peoples. The article contains the opinion of foreign scholars on the issue under discussion, based on the comparative-typological research works.

ӘМЕТ ШАМУРАТОВТЫҢ ПРОЗАСЫНДА ОБРАЗЛАР ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Д.Бекбергенова –филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ёзувчи, ижодий, бадиий тўқима, сюжет, образ, мавзу, муаммо, типология.

Ключевые слова: писатель, творческая индивидуальность, художественный вымысел, сюжет, образ, тема, проблема, типология.

Key words: writer, creative individuality, artistic fiction, plot, image, theme, problem, typology.

Әмет Шамуратов XX әсир қарақалпақ әдеби-ятының көрнекли ўәкили, шайыр, жазыўшы, драматург, дилмаш, жәмийетлик хәм мәмлекетлик ғайраткер. Ол Республикамыздың көп тараўларында, мәмлекетлик лаўазымларда ислеген. Қарақалпақ халқының талантлы жасларын тәрбиялаўда, қарақалпақ зыялыларының өсип шығыўында, алымлар, инженерлер, муғаллимлер, шайыр-жазыўшылар, артистлердиң кәлиплесип раўажланыўына өз үлесин косты, пидайы мийнет етти, меҳир-муҳаббатын берди. Мәмлекетлик искер хәм ғайраткерлер Әмет Шамуратовтың заманласлары болған Қ.Әўезов, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов,

М.Дәрибаев, Ә.Өтепов, Н.Жапақов, Р.Қосбергенов, С.Камалов, М.К.Нурмухамедов, Д.Насыровлар менен бирге халықтың мәдениет-ын, көркем өнерин, илимин раўажландырыўға Ыатанның перзенти сыпатында хызмет етти. Бул дәўир қарақалпақ зыялыларының пайда болған, өсип раўажланған тарийхый дәўири болды.

XIX әсир қарақалпақ әдебияты классикалық дәўир әдебияты деп аталады, XX әсир қарақалпақ әдебияты бизиң миллий әдебиятымыздың барлық жанрлары поэзия, проза, драматургия, түрли жанрлық формалар пайда болды, раўажланды хәм кәлиплести. Ә.Шамуратов XX әсир қарақалпақ әдебиятының барлық жанрларының

раўажланыўына өз үлесин қосты. Гүрриңлер, поэмалар, повестьлер, инсценировкаларды дөретти. Оның қосықлары 30-жыллардан баслап баспа сөзінде жәрияланып басланған. Ә.Шамуратовтың «Сыйлық» (1940), «Ұатан ҳақында қосықлар» (1943), «Бахыт қосықлары» (1949) поэзиялық топламлары, «Ески мектепте» (1940), «Таңламалы шығармалары (1954, 1963) усаған дөретпелери баспадан шыққан.

«Ә.Шамуратовтың поэзиясы кең тематикалық диапозоны, азаматлық пафосы, терең Ұатан сүйиўшилиик сезимлери менен айрықшаланып турады», -деп жазған еди Ж.Нарымбетов. [2:7] Оның «Жоңышқа», «Ашық болдым», «Колхоз қызы», «Шөжелер», «Бар, балам бар!», «Қыз Зийбағұл алға өтти», «Шоманай бойы», «Сәўдигим», «Ақ боз ат», «Жан ата», «Өйбей бала», «Мен ашығын», «Тилек», «Сәлем сизге фронттағы улыңнан», «Көрисемиз», «Саўаштан келди», «Бәхәр шақырығы», «Шад хабар», «Сәлем», «Умытылмас жаз», «Тулпар қус», «Жаздың айы», «Бизиң елде», «Туўылған жер ҳақында», «Ғаз келди», «Ақ пахта-ақ алтын», «Тракторшы», «Қызыма», «Бәхәр келди», «Әмиўдәрья», «Оқымақ-билмек» қосықларының атамаларынан көринип турғанындай, ХХ әсирдиң 30-50-жыллардағы 20 жыл ишиндеги қарақалпақ халқының турмысы, басынан кеширип өткен тарийхый жоллары: экономика, қурылыс, аўыл хожалығы, оқыў, билим, илим, ғалаба саўатландырыў, паракхатшылық өмир, Екинши жәхән урысы жыллары, урыстан соңғы дәўир, пахта егиў, жоңышқа өсирйў, Чаржаў-Қоңырат темир жолының, Тақиятас қаласының қурылыслары, Шоманайдың мың-мын гектар тың жерлерин өзлиестириў, жаңа магистрал ҳаўа жолларын ашыў жумыслары усы дәўирдеги шайыр поэзиясының тийкарғы идеялық мазмунын қурады [1:165].

Ә.Шамуратовтың поэзиясында халық аўызеки дөретиўшилигиниң әжайып дәстүрлери: дәстанлардағы батырлардың душпанға атланысқа шығар алдында ата-анасынан рухсат алыў дәстүри Ә.Шамуратовтың лирикасында шеберлик пенен раўажландырылған: 1941-жылы жазылған «Бар, балам бар!» қосығында Еркебайдың өз анасы менен хошласыў эпизодында дәўир руўхы улдың мәртлиги, анасының перзентин қоллап-қуўатлаўы, қахарманлық дәстанларды еслетеди, қарақалпақ халқының мәрт, батыр екенлигинен дерек береди:

«Шадлы –хоррам болып тасып,
Тезлик пенен кәдем басып,
Мәрт Еркебай жетип келди.
Анасына қушақ ашып.

– Ана жаным. кәдирданым,
Кәўендерим, мийрибаным,
Ақ сүт берип өсирдиң сен,
Хеш те жоқ мениң әрманым.
Тийгенде елге сум душпан,
Мен қалай шыдап тураман,
Әдиўли туўған жан ана,
Саўашқа мен де бараман...

Анасы мәрт кәўендер,
Қыйынлық иске бел буўған.

Харамы душпан исинен,
Көкирегине кек толған.

Керек десе, уллы Ұатан,
Мениң қурбан бул жаным,
Қарыў асып бойыма,
Бараман саған дәрманым.» [5:20]

Ә.Шамуратовтың қайсы бир қосығын оқығанымызда да бул мухаббат қосығы, ямаса тәбийий байлық ҳақында лирикасы, жаўынгерлик поэзиясы, қосық қатарларында туўған жерге деген перзентлик сүйиспеншилиик сезимлерин толып-тасып турғанын көремиз. Мәселен, 1939-жылы жазылған «Жоңышқа» деген қосығында халықтың миллий байлығы болған жоңышқа, пахтаны жырласа:

Қандай сулыў! Ол даланы жайнатқан,
Көк көрпеси фермаларды қуўантқан,
Жасыл гүли августларда ашылса,
Ай жулдыздай атыз ишин нурлатқан.

Жылда қырмызыдан үйемиз қырман,
Турмыс абад, шадлы сүремиз дәўран,
Нәўбәхәрде пахта егисин егип,
Зүрәт арттырар қыз жигит, жаўан. [5:16]

1946-жылы жазылған «Ғаз келди» қосығында тәбият гөззаллығы жырланады:

Сәўирдиң самалы жанға жаққанда,
Сыңқ-сыңқ күлип, салмада суў аққанда,
Шымшықлар пар-парлап қанат қаққанда,
Қулағыма бир жағымлы саз келди.

Қыс өтип, жер жүзи түрге донгенде,
Хош әтир ийиси жайнай бергенде,
Хәз етип жәнликлер шағлап күлгенде,
Талўас етип ғаңкылдасқан ғаз келди. [5:43]

Ә.Шамуратовтың поэзиясында 1947-жылы жазылған «Әмиўдәрья» қосығы терең лиризмге толы, патриотлық руўхта суўдың күдирети, ана Ұатан образы менен берип турады:

Ишкенде суўыңды мийрим қанады,
Шийрин жаным рәхәтке толады,
Әмиўдәрья қуўатымсаң, жанымсаң,
Сен шалқысаң, ел шадлықта болады. [5:48]

Хәттеки урыс темасына арнап 1944-жылы жазылған «Сәлем сизге фронттағы улыңнан» қосығында да туўған жердиң гөззаллығы, тәбийий байлықлары үлкен сүйиспеншилиик пенен жырланған:

Бағы –бақша, туўылып өскен елатлар,
Суўлары мазалы дәрья, көлатлар,
Мәртликти ышқы еткен не азаматлар,
Сәлем сизге фронттағы улыңнан!

Пахта, жоңышқалы мақпалдай жери,
Балығы туўлаған Аралдың көли,
Бахытлы жасаған қарақалпақ ели,
Сәлем сизге мәдеткарың улыңнан! [5:31]

Шайырдың «Оқымақ - билмек» қосығы хәзирги ўақытта да өз әхмийетин жойтпайды. Себеби жасларды оқыўға, билим ийелеўге, өзлигин аңлаўға, тарийхын билиўге шақырады:

Не бир қыйын дүркин заманлар өтти,
Бул заманға қалайынша кеп жетти?
Бул ушын тереңнен оқымақ, билмек,
Хасыл ой пикирин қулаққа илмек. [5:49]

Ә.Шамуратов усылар менен қатар эпикалық поэзия тараўында да «Бахытлы заман», «Ақшолпан –Палман» сыяқлы көлемли поэмалар дөретти. Әдебиятшы Ж.Нарымбетов Әмет Шамуратовтың эпикалық поэзиясында дәўирдин әхмийетли мәселелери сөз етилгенлиги ҳаққында жазған еди [2:9].

Ә.Шамуратовтың драмалық шығармалары да белгили. Олардан «Бизиң бахыт», «Туўысқан Украина», «Арал қызы» хәм «Қырық қыз» пьесасы бар. Қарақалпақ «Қырық қыз» эпосы тийкарында жазылған усы атамдағы пьесасы Ытанға садьқлық идеясын орайлық тема етип алған.

Ә.Шамуратовтың прозалық шығармалары да бар. Оның «Мениң жолбарыслар менен жолығысыўларым» гүрриңлер циклы XX әсир қарақалпақ прозасы тарийхында жаңалық болды. Жазыўшының бурын болмаған гүрриң формасын дөретиўи, соның менен бирге бул гүрриңлерде қарақалпақ әдебияты тарийхында биринши рет жолбарыс дүньясы ҳаққында сөз етиўи, жолбарыс образын хәр тәреплеме ашып прозада жаратыўдың өзи Ә.Шамуратовтың новатор, шебер жазыўшы, миллий прозаға жаңа тема, жаңа образ, жаңа сюжет алып келгенлигин көрсетеди. Бул балалар әдебияты емес, ал пүткил XX әсир қарақалпақ әдебиятында, оның әжайып үлгиси болды. Жазыўшының жолбарыслар ҳаққында жазған гүрриңлери китап оқыўшыларында адамгершилик, гуманизм идеяларын уғындырады.

«Жолбарыс тырнағында», «Қәўендершилиқ», «Жолбарыстың баласын өлимнен қутқардым», «Жолбарыс мениң сәлемимди алды» гүрриңлери мине, усы жыртқыш хайўанда да кеңпейиллилик, мийримлилик, қыйын аўхалларға түсип қалыў тәреплери, жақсылықты, дослық жәрдемди билиў ҳәрекетлери хайўанатлар патшасы жолбарысқа болған хұрметти оятады.

Соның менен бирге бул дөретпеде халықтың миллий байлығы болған бай тәбияты, дәрьядағы балықлар бекире, сүёнлер, шабақлар, сазанлар, көлдеги қуслар, ғазлар, куўлар, үйреклер, тоғайлардағы түрли хайўанатлар бизиң елде көп болғанын дерек береді.

«Қәўендершилиқ» гүрриңинде жолбарыстың аяғына жийде тикени киргенде, Шәпик мерген тикенди алып, жолбарысқа жәрдем береді.

«Жолбарыстың баласын өлимнен қутқардым», Жолбарыстың қумырысқаға күши жетпегени, Жолбарыстың баласының атаўлап қалғаны, «Ғаз атпаға барғанда» деп аталған бөлимлерде де жыртқыш хайўанның өзине жақсылық ислеген адамға миннетдаршылығын образлы картиналар менен береді [5:146-173].

Жолбарысқа оқыўшының жыллы сезимлери оянады. Ол тек қәўипли жыртқыш хайўайы емес, ол тири жан жәниўар, жолбарыс та адамнан жәрдем күтеди, оған мүтәж болады. Қырғыз халқының повестинде ұллы жазыўшы Ш.Айтматов «Ақ кеме» повестинде кийиклердин образын жаратып, хайўанатларды қорғаў машқаласын XX әсирдин 70-жыллары бурынғы аўқамлық масштабта көтерген болса, қарақалпақ жазыўшысы Ә.Шамуратов ана тәбиятты қәстерлеў, хайўанатларға адамгершиликли қатнас жасаў мәселени XX әсирдин 40-50 жыллары усы дөретпеде бириншилерден болып сөз етеди. Хәзир де бул шығарма өз әхмийетин жойтпайды.

Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте» повести 1939-жылы жазылған. Сол дәўирдин өзінде жазыўшының бул дөретпеси қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен әдебий кубылыс болды. XX әсир қарақалпақ прозасын арнаўлы түрде изертлеген академик М.К.Нурмухамедов Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте» повестин, оның мазмунын, образларын терең талқыға алды хәм XX әсир қарақалпақ әдебиятының 30-40-жыллардағы жетискенлиги деп бахалады [4:113].

«XX әсирдин 30-жылларына дейинги оқыў системасы, ески мектептин айырым унамсыз иллетлери өткир сынға алынады. Бирақ онда бул оқыў системасы дүзим биротала әшкараланбайды, тек айырым саўатсыз, нәпсиқаў, хошжақпас моллалардың минез-кулқындағы унамсыз иллетлердин ақыбети көрсетиледи. Бул ўақыялар повесть қахарманлары Нызам хәм молла образында шебер ашып бериледи» [1:166].

Бир кишкене аўыл балаларының турмысын сүўретлеп, жазыўшы соның менен бирге пүткил қарақалпақ халқының турмысындағы XX әсирдин басларындағы оқыў тәлимниң аянышлы жағдайларын көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда, Ә.Шамуратов бизиң келешек әўладларымызға бай әдебий мийрас калдырған, әдебият әлеминдеги өшпес жулдызлардың бири болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011.
2. Нарымбетов Ж. Халқы қәдирлеген адамзат. //Әмет Шамуратов. Шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004.
3. Нарымбетов Ж. Әмет Шамуратов. Илимий –публицистикалық очерк. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2034.
4. Нурмухамедов М.К. Шығармалары. II том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Шамуратов Ә. Шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ ёзувчиси Амет Шамуратовнинг асарларидаги образлар типологияси масалалари талқин қилинган. Миллий адабий аңаналар, халқ оғзаки ижодидаги образларнинг ҳозирги про-

задаги бадий образлар билан узвий алоқалари ўрганилган. Унда бадий тўқима ва ижодий қайта ёндашиш масалалари сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы типологии образов в произведениях каракалпакского писателя Амета Шамуратова, национальные литературные традиции, преемственная связь фольклорных образов с художественными образами современной прозы. Автор статьи рассматривает также художественный вымысел и творческое преломление через писательскую призму.

SUMMARY

The article deals with the issues of typology of characters in the works of the Karakalpak writer Amet Shmuratov, national literary traditions, successive relation of folkloric characters with artistic characters of modern prose. The author of the article also studies the artistic fiction and creative deflection through the writer's prism.

ЛИРИКАЛЬК ПОЭМАЛАРДА СЮЖЕТ ҲАМ КОМПОЗИЦИЯНЫҢ ЛИРИКАЛЬК ҚАҲАРМАН ОБРАЗЫН ЖАСАҰДАҒЫ ӘХМИЙЕТИ

(К.Рахмановтың «Сен ҳаққында қосық», Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмалары мысалында)

П.А.Дабылов - үлкен илимий хызметкер-излениуши

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: поэма, сюжет, композиция, лирик қахрамон, лирик персонаж, монолог.

Ключевые слова: поэма, сюжет, композиция, лирический герой, лирический персонаж, монолог.

Key words: poem, plot, composition, lyrical hero, lyric character, monologue.

Классикалық дәстаншылығымызда, сондай-ақ, XX ғасырдың 30-40-жылларындағы поэмаларда тийкарынан дәстүрий (хроник) сюжет жетекшиликти етип, онда ўақыялардың бир шеттен гүрриң етилиўи нәтийжесинде шығарманы оқып болғаннан кейин бизиң ядымызда көбирек ўақыя-хәдийселер системасы орналасып қалатуғын болса, ал енди 60-80-жыллардағы поэмаларда, әсиресе, лирикалық поэмаларда сюжеттиң бул түри реформаға ушырай баслады. Оның орнын курамалы конструкциялық сюжет ийеледи. Яғный енди пүтин бир сюжет ағымын курайтуғын хәдийсе хәм қахарманлардың хәрекетлери орнына лирикалық қахарманның «мен»и арқалы билдирилген руўхый кеширмелер хәм терең эмоционал ой-пикирлер толқыны поэмадағы сюжеттиң тийкарын пайда етти.

Шайыр К.Рахмановтың «Сен ҳаққында қосық» атлы монолог типиндеги сап лирикалық поэмасында өмир шынлығы тек ғана лирикалық қахарманның монологы арқалы ашып берилгенликтен, онда эпикалық тийкар орнына лирикалық өлшем биринши орынға шығып кетеди. Сонлықтан, бул поэмадағы сюжет объектив тәризде сүүретленбейди, ал терең психологиялық коллизиялар, кескин кеўил драматизмлери, туйғылар системасының берилиўи арқалы-ақ, белгили бир сюжетлик линия (бағыт) ларды пайда еткен. Атап айтқанда, бул поэмада үш сюжетлик линияның бар екенлигин көриўге болады:

1. Лирикалық қахарманның дәслепп лирикалық персонаж – қызға суўық қатнаста (улыўма немқурайды) болыўына байланыслы жүзеге келген сезимлер;

2. Лирикалық қахарманның кеўлинде қызға деген көзқарастың өзгериўи, ашықлық сезимлердиң пайда болыўы хәм күшейиўи менен байланыслы болған терең руўхый кеширмелер хәм психологиялық моментлер;

3. Жоқарыдағы еки сюжетлик линия биригип поэманың тийкарғы идеясын келтирип шығарған, яғный бул – мухаббаттың инсанды әпиўайыдан қоспалыға, жекке инсан дәрежесине көтеретуғын,

оны жақсылыққа, гөзаллыққа тәрбиялайтуғын теңи-тайы жоқ күш-күдирет екенлигин тастыйықлаўдан ибарат. Демек, бул поэмадағы сюжеттиң сап лирикалық планда курылыўи ондағы лирикалық қахарман характериниң өзгеше фонда раўажланып барғанлығын көрсетеди. Ал, енди поэмадағы жоқарыда келтирип өткен сюжетлик линияларды хәм жети бөлимди бир-бири менен тығыз байланыстырып турған «желім» - композициялық бирлик болып есапланады. Себеби, биринши сюжет линиясындағы лирикалық қахарманның бийпәрўалық келбеттеги руўхый халатынан екинши сюжетлик линиядағы ашық яр образына өтиўине тийкар жаратып берген «көпирише»лер бар. Мәселен, 1-бөлимниң соңғы бәнтиндеги:

Жүрек шынтлап тартпады зарын,

Көкирегимди жайлады бослық.

Мухаббат деп ойлағанларым,

Болып шықты жолдаслық, дослық [2:122]

-деген қатарларды хәм улыўма 1-бөлимниң мазмунын 2-бөлимдеги мына бәнт беккем байланыстырып тур:

Бәхәр келди.

Дөгерек-дашта,

Енди самал есер жағымлы.

Көз нурыңды кеўлиме шаш та,

Сөйле, жаным, әрманларыңды [2:123].

Егер усы қатарларды алып таслаған жағдайда поэманың бир тутаслығы (бир пүтинлиги) бузылар еди. Демек, поэмадағы бир бәнттиң, яки бир сөздиң алып тасланыўы оның бир пүтинлигине нуқсан келтирсе, бул сыпат композициялық курылыстың беккемлигин көрсетеди. Поэмадағы қыз образы тийкарғы композициялық өзек ролин өтейди. Шайырдың субъектив дүньясынан туўылған бәрше туйғылар системасы оның этирапына жәмлениди. Поэманың сюжет хәм композициялық дүзилисинде усындай жетискенликлер менен бир қатарда айырым кемшиликлердиң де бар екенлиги сезиледи. Бул – поэманың сюжетлик курылысындағы бирдейлик, яғный бастан-

ақырына шекем лирикалық қахарманның қыз хақындағы монологын өзгермеуі болып есепланады. Бул бирдейлик егер инверсиялық кубылыстар арқалы байытылғанда, поэманың сюжетіндегі мүлтіксіздікті тәмийинлеген болар еді. Деген менен, поэмадағы терең лиризм оның сюжеттік қурылысындағы бундай кемшиликтерди сапластырып жибереди.

Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» лирикалық поэмасының сюжети хәм композициясы хақында да усыған уксас пикирлерди айтыўға болады.

Егер К.Рахмановтың жоқарыдағы поэмасы биринши катарлардан-ақ лирикалық «мен»ниң руўхый кеширмелери менен басланса, ал Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмасының сюжети авторлық ремарка менен басланады. Дәслеп лирикалық қахарманға сыпатлама бериледи. Сөйтип, автор өз орнын лирикалық қахарманға босатып береді. Демек, автордың ремаркасы экспозиция хызметин атқарады.

Поэма сюжетіндегі эпикалық тийкарды қурайтуғын эпизодлар лирикалық қахарманның субъектинен тысқарыда болып өтпейди, яғный өз-өзинен, ықтыярлы рәуиште раўажланбайды. Бул нәрсе шығарманың жанрлық тәбиятына байланыслы келип шығады. Дәретпе лирикалық поэма болғанлықтан сюжеттиң тийкарын гүрриң етип айтып беріўге мөлшерленген пүтин бир ўақыя, ямаса қахарманлар хәм характерлердиң өз ара гүреси, конкрет ис-хәрекетлери емес, ал лирикалық қосықтың сюжетине тәқабил мазмунды сөйлеп беріўден гөре көбирек терең эмоционаллықты пайда ететуғын сезимлер системасы қурайды. Поэмадағы сюжетке лирикалық қахарманның перийзат қыз хақындағы лирикалық «мен» арқалы туўылған руўхый кеширмелери хәм лирикалық монологлары жетекшиликти етеди. Сонлықтан, шығарманы оқып болғаннан кейин, биринши нәўбетте, бизиң көз алдымызда ўақыя-хәдийсе емес, ал лирикалық кеширме турады. Поэманың композициясы ретинде лирикалық қахарманның кеўил кеширмелерине синдирилген тәбият хәм туўылған жерге байланыслы болған экзотикалық көринислер, балалық дәўирин еслеўден туратуғын лирикалық шегинислер, қыздың ата-анасы туўралы билдирилген мағлыўматлар, галлюцинациялық кубылыс (лирикалық қахарманның түс көриўи) сыяқлы сюжеттиң тийкарын қурайтуғын барлық элементлер

перийзат қыз образының этирапында айланады. Демек, лирикалық қахарманның перийзат қыз туўралы жүрек төринен атлығып шығып турған сезимлер шынжыры композициялық буўын сыпатында сюжеттик бөлеклерди бир-бири менен тығыз байланыстырып турады.

Поэмадағы лирикалық қахарман образының өсип-раўажланыў эволюциясы төмендегише:

Лирикалық қахарман қызды балалығынан баслап унатады. Оның жүрегине түскен бул шок бара-бара күшли жалынға айланады. Бирақ лирикалық қахарман қызға болған ашықлығын тис жарып айта алмайды. Бир күни лирикалық қахарман перийзат қыздың киятырғанын көреді. Онда қандай да бир күш-жигер пайда болады хәм жүрегінде усы ўақытқа шекем сақлап келген пинхамы сезимлерин қызға төгип салады. Мысалы:

... Сени бурын көрмегенимде,
Билмес едим сүйиў деген не...
... Бирақ сени сүйгели берли,
Жаным сизди. Көзлерим көрди:
Адамдағы сүйкимшиликтиң,
Сол мәртебе хәм сол бийиктиң
Әбден күшлилигин сезиндим...хәм т.б. [1:61-66]

Демек, поэманың сюжетине енген бул кеширмелерди лирикалық қахарманның поэтикалық гүрриңи десе болады. Солай етип, лирикалық қахарманның перийзат қызға болған мухаббаты оны жоқары инсаний пазыйлетлерге тәрбиялайды, туўылған журтының гөзаллығын хәм халқының уллылығын қадирлейтуғын, романтикаға толы қыялшыл, сезимтал инсан дәрежесине шекем көтереди. Соның менен бирге поэманың сюжет хәм композициялық қурылысына сиңген туйғылар эволюциясы бас идеяны да ашыўға хызмет қылады, яғный поэманың жетекши идеясы – инсанның кеўлине гөзаллық дүньясын орналастырған, оны ғайры нағыссы сезимлерге бөлеген мухаббаттың күш-қудиретин улығлаўдан ибарат.

Демек, К.Рахмановтың «Сен хақында қосық» хәм Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмаларында сюжет орайында турған мухаббат туйғысы лирикалық қахарман характериниң қәлиплесіў жолларын белгилеп береді.

Әдебиятлар

1. Мәтмуратов Т. Айсәнем. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973. 61-66-б.
2. Рахманов К. Таң ашығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978. 122-123-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада К.Рахманов ва Т.Матмуратовнинг лирик поэмаларида сюжет ва композиция масалалари тадқиқ қилинади. Мақолада поэманиң жанрий хусусиятлари ва унда қахрамонлар характерини очишда сюжет ва композициянинг роли ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы сюжета, композиции и характера в лирических поэмах известных каракалпакских поэтов К.Рахманова и Т.Матмуратова. В статье большое внимание уделяется изучению роли сюжета и композиции в формировании характеров героев и определяются жанровые особенности поэмы.

SUMMARY

The article deals with the analysis of questions of plot, composition and character in the lyrical poems of the famous Karakalpak poets K.Rakhmanov, and T.Matmuratov. In the focus of attention is the study of the role of plot and composition in forming the characters of heroes in the poem and the genre peculiarities of the poem.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «О ДҮНЬЯДАҒЫ АТАМА ХАТЛАР» ЭССЕСИНИҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ ХӘМ КОМПОЗИЦИЯСЫ

А.А.Досымбетова – филология илимлериниң кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: эссе, жанрий хусусиятлар, муаллиф образи, композиция.

Ключевые слова: эссе, жанровые особенности, образ автора, композиция.

Key words: essay, genre peculiarities, character of the author, composition.

Т.Қайыпбергенновтың «О дүньядағы атама хатлар» эссесинде Арал бойы регионьнда жүзеге келген экологиялық апатшылықтың келип шығыў себеплери хәм күтилетуғын ақыбетлери сөз етилип, ол өзбек, рус, француз тиллерине аўдарылып басылғанлығы мәлим. Бул шығармада қойылған машкала хәм таңланған формасы бойынша әдебий процессте хәм илимий жәмийетшиликте айрықша итибарға ийе болды [2:3:4]. Автор усы шығармасы арқалы Михаил Шолохов атындағы халық аралық сыйлықтың лауреаты болды. Бул шығарманың жоқары көркемлик сыпатының айрықшалығы, соның менен бирге, қарақалпақ прозасының дүньялық көлемде ерискен жетискенликлерин аңлатады.

Эссениң жанрлық қәсийетлериниң бири – жәмийетлик мазмунды, яғный дәўирдиң әхмийетли машкалаларын, ўақыяларды автордың субъектив ой-пикирлери арқалы ашып берийи болып табылады. «О дүньядағы атама хатлар» эссесинде өз тәғдирын халық тәғдири менен ажыралмас байланыста қараған, өз халқының жанкүйер бир перзенти сыпатында оны апатшылықтан қутқарыў ушын аянбай гүрескен жазыўшы образы сәўлеленген. Т.Қайыпбергенновтың балалық дәўиринен баслап пайғамбар жасына шекемги өмири халық тәғдири, жәмийетлик сиясий турмыс пенен байланыслы берилген. Шығармада инсан, тәбият хәм жәмийет арасындағы қарым-қатнас, бул қатнастағы көзсизлик, инсапсызлық, ойсызлық сыяқлы иллетлер, жиберилген кәте-кемшиликлер, орны толмас өкиишлер, автор образы, автордың дүньяқараслары арқалы ашып берилген. «Тәбиятты бойсындырамыз» деген сүрен астындағы исленген хәрекетлердиң қәўипли ақыбетлери автордың өз толғанысларын, пикирлерин көпшиликке ашықтан-ашық билдирийи, төгип салыўы арқалы жүзеге шыққан. Автор өзиниң «хатларын» емлеўханада жатырған ўақытта, яғный наўқас пайытында жазады. Өзиниң жекке дәрти менен халқының дәртлерин бириктирген ҳалда, автор «наўқас ақлығының» атасына шағыныўы, сарсылыўы усылы менен өз пикирлерин еле де өткирлестирип берген. Автор экологиялық апатшылықтың келип шығыў себеплерин излей отырып, жәмийетлик сиясий қубылысларға өзиниң баҳасын, көзқарасларын билдиреди хәм усы тийкарда тоталитар жәмийеттиң адамлар басына салған трагедиялық ақыбетлерин сүүретлеп береді. «Хәр бир сораўға жуўап излеймен, таппайман. Бирақ мынаў қубылысларға кеўлим қабады: Адамлардың сүтхорлығы, меҳирсизлиги, адамлардың адамлар менен тил табыса алмай атырғанлығы тәбиятты өлтирип атыр. Адамлары жалған әўлийесымақларға, көсемлерге бас ийген мәмлекетте тәбият өледі екен. Қанша ойланба, бәри бир бизиң мәмлекетимизде жаса-

саған адамларда эстетикалық талғамлар дурыслы раўажланбаған. Тәбияттың сулыўлығын қабыллаў имканиятымыз кем» [1:63]. Автор бул жерде тәбийий апатшылықтың келип шығыўының руўхый, мораллық, эстетикалық себеплери туўралы пикирлейди. Оның пикиринше, адамлардың руўхый жарлылығы тәбиятқа надурис қатнасты келтирип шығарды хәм бул қатнас экологиялық апатшылықты пайда етти. Жазыўшы өзиниң турмыслық тәжірибелерине, илимий биллилерине тийкарланып өмир, адамлар, жәмийет туўралы философиялық пикирлерин, ой жуўмақларын көпшиликке усынады. Мәселен: «Ақ бояў биреў болыўына қарамастан хәр бир адамның өзинше ақ бояўы бар. Хәқыйқатлық биреў дегенди жақсы көремиз. Биреў ме? Олай болса, неге хәқыйқатлықты анықлаў үстинде дәў-жәнжеллер көп?

Дүнья усы қәсийети ушын да гөззал,- дейди биреўлер.

Дүнья усы қәсийети ушын да түңилдиреди,- дейди екнишилери.

Дүньяға бийпарўа болмасаң я отта жасайсаң, я музда жасайсаң, дейди үшиншилери» [1:43]. Бул қатарларда инсан, оның курамалы ишки дүньясы хәм сыртқы дүньядағы жумбақлы қубылыслары хәққында автордың философиялық пикирлеўлери баянланған. Эссениң жанрлық қәсийетлериниң бири де усында көринеди, онда автор философиялық пикирлеў, инсанлар хәрекеті, тәбийий хәм жәмийетлик қубылыслардан әхмийетли жуўмақ, данышпанлық дөрете алыў уқыпшылығына ийе болады.

Шығарманың композициялық қурылысында илимий болжаўлар айрықша орын ийелейди. «Илимий-техника раўажланған дәўирде инсан илимий фактлерге өш болып келеди. Көркем баянлаўлар менен биргеликте тыянақлы фактлерди унатады. Усындай зәрүрликке бола, эссе жанры бүгинги әдебиятымызда кең түрде раўажланып атыр. Жанр халық аңызлары менен илимий фактлерге оғада бай болып келеди» [6:21]. Жазыўшы шығарманың бастан ақырына шекем өзиниң ой-пикирлерин, көзқарасларын илимий болжаўлар менен толықтырып, байытып берген. Илимий болжаўларда қарақалпақлардың этногенези, тарийхы, халқының саны, географиялық орны, климаты, тәбият хәм жәмийет арасындағы қатнас, Арал апатшылығына байланыслы келип шыққан экологиялық кризис хәм т.б. мағлыўматлар анық фактлер, цифрлар менен көрсетиледи. Мәселен: «Соңғы он жыл ишинде Арал бойларында жасаўшы халықлар арасында, соның ишинде, Қарақалпақстан Республикасында қаны азлық кесели 550 есеге, гипертония кесели 60 есеге, бөтеке кесели 30 есеге, жүректең кесел болып туўылыўы 25 есеге көбейди. Жаслардың физикалық раўажланыў процеси күтә қәўипли

жағдайға түсті. Жаслар өзінің орташа салмағынан 15-35 кг кем, бойлары 10-43 см қысқа, бес баладан биреуі армияда хызмет етуге жарамсыз болып табылады» [1:94]. Бул үзіндидеги медициналық илимий мағлыұматлар оқыўшыны зериктирмейди, керисинше, миллетимиз тәғдиринің «жан түршиктирерлик» жағдайы оқыўшыларға қозғаў салады, оларды тәшўишлендиреди. Илимий анық мағлыұматларды көркем шығармаға ендире алыў хэм ол аркалы да тәсиршеңликти күшейтиў эссениң жанрлық тәбиятына тән өзіншеликлерден есапланады. Бизиң пикиримизше, илимий мағлыұматлар, болжаўлар биз сөз етип отырған шығармада авторлық баянлаўлар менен теңдей хызмет етеди. Ал наўқастың монологулары менен эпсана-аңызлар қосымша күшейтиўшилиқ, ой-пикирлерди көркемлеў хызметин аткарып келеди. Бизинше, бул өзіншелик «О дўньядағы атама хатлар» шығармасының дөрелиў мақсетине байланыслы болса керек. Автордың бул шығармасы жәмийетлик әдебий эстетикалық ой дўньямызды байытыў тилегинен гөре, кең жәмийетшиликке қозғаў салыў, интеллигенция қатламын, илимпазларды машқаланың шешимин излеўге шақырыў, хәттеки мәжбүрлеў тилегине бола дөретилген десек қәтелеспеймиз. Сонлықтан да шығармада илимий тил, илимий мағлыұматлар көбирек қолланылған.

Эссениң композициялық қурылысында халық аўызеки дөретпелери (эпсаналар, аңызлар, терме) хэм тарийхый қахарманлар образы да айрықша орын тутады. Бунда Топан суўы ҳаққында эпсана, Нуў пайғамбар ҳаққында эпсана, Арал, Әмиўдәрә, Сырдәрә, Қарақум хэм Қызылқум ҳаққында эпсаналар, мухаббат туўралы эпсана, Топырақ қала эпсаналарын поэтикалық мақсетте пайдаланған. Шығармадағы хәр бир эпсана әпиўайы айтыла бермейди, автор хәр бир эпсанаға өзиниң позициясын сиңдиреди. Хәр бир эпсана шығарма мазмунының ашылыўына белгили дәрежеде тәсирин тийгизеди. Эпсаналар аркалы автор характериниң өсиў, өзгериў логикасы анықланып барады. Бул нәрсе автордың айтажақ идеяларын толықтырып, күшейтиў хызметин аткарып келеди.

Эсседе көркем мазмунды сәўлелендириўде наўқастың монологулары да әҳмийетли орын тутады. Автор экологиялық апатшылық ҳаққындағы дебдиўлерин, ишки толғанысларын емлеўханада бирге жатқан наўқастың монологула-

ры аркалы береді. Монологлар жәмийеттиң келбетин, социаллық жағдайды ашып бериўдиң бир усылы сыпатында қолланылған. Шығармада монологлар емлеўханадағы наўқастың авторға Арал теңизиниң аянышлы жағдайы, аўырыўшылық пенен өлимшиликтиң көбейиўи сыяқлы мәселелер бойынша шағыныўы, дәртлерин төгип салыўы формасында берилген. Наўқастың монологулары авторлық баянлаўларды толықтырады, турмыслық фактлер менен дәлиллейди хэм шығарманың тартымлы оқылыўын тәмийинлейди. Себеби, наўқастың монологулары әпиўайы тил менен, аўызеки сөйлеў тилине жақын баянланған. Наўқастың монологуларында хәр қыйлы гүрринлер, турмыслық ўақыялар, адамлар арасындағы қарым-қатнас, сиясий жағдайлар, мәмлекетлик басқарыў сиясатына наразылық көзқараслары хэм т. б. мазмун сәўлеленген. Олардың биринде наўқастың базарда бир «жантүршиктирерлик» ўақыяға гүўа болғанлығы айтылады. Бир гүдибазар, тәртип бузыўшы адам милиционер менен жәнжеллесип, толы журттың алдында оны өлтирип қояды. Ең ашынарлысы, жыйналған аламан бул ўақыяға тек тамашагөй сыпатында қарайды. Ўақыя жайына жетип келген тәртипти қорғаў уйымы хызметкерлери оған жәрдем бермекши болған наўқасты алып кетип, жуўапкершиликке тартады. Мине, экологиялық машқаладан кем болмаған машқала – бийпәрўалық, инсанийлықтың жоғалыўы хэм биз исенген ызамның «күши». Автор усылайынша жәмийетлик машқалаларды халыққа түсиникли, әпиўайы тилде жеткерий ушын наўқастың монологуларынан пайдаланған.

Жазыўшы пүткил әлемлик машқала болған Арал машқаласын еслер екен, оған ишинен күйинеди, өзін кешире алмайды. Шығармада адамды тәшўишлендиретуғын репрессия жылларын хэм тоталитар жәмийет тусындағы қорқынышлы ўақыяларды сөз еткен әңгимелер, эпсаналар жүдә көп. Жазыўшы олардың ҳәммесин сол жыллар ақыбети сыпатында экология мәселелерине байланыстырып сөз етеди.

Жуўмақлап айтқанда, шығарма эссениң жанрлық тәбиятына тән еркин композицияға қурылған болып, автор бул композициялық бирликлерди экологиялық апатшылықты көркем сәўлелендириў мақсетинде бир пүтинлик системаға бирлестире алған.

Әдебиятлар

1. Қайыпбергенов Т. О дўньядағы атама хатлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
2. Насратдинов Ф. Орол бонг уради. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997 21-март.
3. Нуржанов П. Ғарезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасы. -Нөкис: «Билим», 2003. Т.Қайыпбергеновтың ғарезсизлик дәўириндеги прозасы. //Әмиўдәрә. 2005. №1.
4. Палўанов Б. Ҳазирги қарақалпақ әдебиятында эссе жанры (жанрдың пайда болыўы хэм кәлиплесиўи, шеберлик мәселелери). Канд. Дисс. -Нөкис: 2007. Эссениң айырым теориялық мәселелери. // Әмиўдәрә, №2, 2006.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада Т.Қайыпбергеновнинг «У дунёдаги бобомга хатлар» асарининг жанрий хусусиятлари ва композицияси талкин қилинади. Муаллиф образи ва унинг субъектив қарашларининг эсседаги тутган ўрни ёритилади. Экологик муаммони ёритишда илмий башоратнинг аҳамияти ўрганилади. Эссенинг жанр хусусиятларига боғлиқ ҳолда халқ оғзаки ижоди намуналари – ривоят, афсоналарнинг бадий вазифаси таҳлил қилинади. Эсседа бадий мазмун-моҳиятни ифодалашда қаҳрамон монологларининг аҳамияти тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются жанровые особенности и композиция произведения Т.Қайыпбергенова «Письма дедушке на тот свет». В эссе описываются значение роли образа и субъективное мнение автора. Исследуется научное предположение в описании экологической проблемы. В связи с этим анализируются жанровые особенности художе-

ственных функций народных устных произведений – легенд. Исследуется значение монологов героев в произведении.

SUMMARY

The article is devoted to genre peculiarities and composition of the essay by T.Kaipbergenov «Letters to grandfather to another world». The importance of the character and personal opinion of the author were revealed in this essay. The importance of scientific assumption was learned in order to expose the ecological problems. There have been analyzed the genre peculiarities of artistic functions of folklore- legends and the role of hero's monologues in the work.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫНДА АТ КУЛЬТИ МОТИВИ

Г.С.Қалбаева – *үлкен ылыми хызметкер излениуши*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: образ, мотив, культ, миф, ишонч, тарихий манба, поэтик таҳлил.

Ключевые слова: образ, мотив, культ, миф, вера, исторический источник, поэтический анализ.

Key words: image, motive, cult, myth, belief, historical source, poetic analysis.

Орта Азия халықларының фольклорлық мийрасларында ат культі жүдә кең тарқалған. Ерте дәуірлерде бул үлкеде жасаған ата-бабаларымыздың социаллық-жәмийетлик турмысында хәм руўхый өмиринде атлардың роли күшли болған. Олар атты төрт түликтің бири деп қарап, жылқының пири жылқышы атаға сыйынып, оннан мәдет тилеп жасаған. Күнделикли турмысында жер айдап, егин егийде, қус салып, аң аңлауда, өриске мал айдап, шаруа менен шуғылланыуда атлардың хызметинен өнимли пайдаланған. Сондай-ақ, узақ сапарға шықса, ат жолдасы болып, жолды қысқартып, алысын жақын еткен. Жаўгер-шилиқ саўашларда душпан куўса жеткермей, қашқан жаўларды тутпай қоймаған жүйрик атлар ата-бабаларымыздың қол қанаты, ғамқоршысы болған. «Қанаты менен көк шарлап, туяғы менен жер танабын куўырған тулпар образы, алысты жақын еткен ел-халық әрманы-тулпардың жүйриклигин сүүретлеу тек түркий халық ауыз еки дөретпелеринде ғана емес, ал дүнья еллериниң мийрасында да формулалық типке ийе, қәлиплекен образ» [1:115].

Атлардың инсан өмириндеги хызметлери, қәуендерлиги олардың культ дәрежесине көтерилюине тийкар жаратқан. Әйемги адамлар атлардағы теңсиз күш-ғайратты көрип, оларға өзге әлемнен, аспан хәм суў асты үлкелеринен келген иләхий күшлер сыпатында қараған. Сол тийкарда мифологияда қанатлы атлар, булт үстинде қалқып жүриуши атлар, теңиздің астында жүзиуши атлар халқында көзқараслар пайда болған. Жер қозғалыу, шақмақ, истрапыл дауыл, вулкан атылыу қусаған апатшылықларды жеңиу ушын ол жерге халық идеалындағы қахарманның бара алыуы ушын ушар ат, суўда жүзетуғын теңиз қулыны сыяклы мифлик ат образлары дөретилген. Мифологиялық ат Пегас әйемги жәмийет адамларының усындай арзыу әрманларының мифлик санадағы туўындысы болып есапланады. Пегас булттың арасында жүреди. Кимде ким апатшылықты, қәуип қәтерлерди жоқ етиу ушын атланар болса, Пегасты минсе, әлбетте қәуип қәтерлерди, душпанды жеңип қайта-туғынлығы халқында айтылады.

Теңиз қулыны халқындағы мифлердің реликтлери қарақалпақ эпосларында «суў тулпары» деген ат пенен бериледи. Теңиз қулыны грек мифлеринде Одиссейдің атына байланыслы пайда болған. «Алпамыс» дәстанының Өгиз жырау вариантында суў тулпар халқында мағлыұматлар келтириледи. Мәселен :

Суў тулпардан болыпты

Жел бийеден туўыпты.

Сондай-ақ, «Қоблан» дәстанындағы Кербийе де суў тулпардан шағылсады. Оннан нышан сезген Куртқа Кербийени көримликке сорайды [2:43]. Қыдырбай ғарры Кербийениң суў тулпары екенлигин айтады.

К.Палымбетов Қорқыт ата жырлары менен қарақалпақ эпосларының сюжет хәм образлар байланысларын хәм көркемлик өзгешелигин салыстырмалы изертлеуге арналған мийнетинде жырдағы Баяндурханның ешки баслы хәм қошқар баслы аты халқында төмендегише пикир жүргизеди: «Бул тотемизм дининен бурынғы, әйемги мифологиялық исенимнің бизге жетип келген елеслери болса керек. Бундай еки хайуанның бириктирилиуи қусаған мифологиялық сюжет дүнья халықларының фольклорында өз сәулелениуин тапқан. Бирақ, қарақалпақ дәстанларының сюжетинде бундай деталь ушыраспайды. Тек ғана «Қоблан» дәстанында батырдың еки аты туўралы мағлыұмат ушыратамыз. Онда Қараманның Булт аты, Сағым аты болып, екеуи де қанатлы қустан қалмайтуғын тулпар ат болады» [2:51].

Ат культі хәм оның адамларға қәуендерлик қылыуы халқындағы мифологиялық исенимлер мифлер арқалы дәстанларға (эпсаналарға, ертеклерге-Г.Қ.) кирип келген. Бирақ эпос қурылысында бул культтиң излери дәуірлердің өтиуи менен түрли өзгерислерге ушырап, өзиниң хақыйқый мифологиялық функциясын социаллық-эстетикалық функцияға босатып берген [3:143]. Мәселен, дәстанларда, ертек, эпсаналарда ат образы алыс мәңзилге жеткерийуши көлик хызметинде ғана емес, ал халықтың идеалындағы қахарманның садық ғамқоршысы сыпатында сүүретленеди. Ол өз ийесин түрли қәуип-қәтерлерден аман сақлайды. Қәуипти сезип ал-

дыннан хабар береді. Мәселен, Қаражанның Қара аты Алпамыстың қиятырғанын жеті күн бурын билип, оны ийесине сездиреді. Алпамыстың аты Байшубар ийеси зинданға түскенде, зинданнан шығарып алады. Фольклорымызда бундай кәуендер ат образлары жүде көп. Мәселен, Қобланның Кербийеси, Ғоруғлының Ғийрат аты, Мәспатшаның Боз аты, Хәзирети Әлийдің Дүлдил аты, Мухаммед пайғамбардың Пырақ аты (Бурақ) мине усындай әпсанауий кәуендер ат образлары болып есапланады. Сондай-ақ дәстанларда, әпсаналарда ат образлары идеализацияланыуы нәтижесінде поэтикалық образға айландырылған. Мәселен, атлардың жылауы, қыйналуы, сөйлеуі, ийеси менен ойласуы, айырым жағдайларда тилге кирип, ақыллылық пенен феодал класс ўәкиллериниң қәтекемшиликлерин паш етиуі қусаған хәрекетлери ат образының идеалластырылған көриниси болып есапланады. Мәселен, «Коблан» дәстанында батырдың аты бәйги ўақытында, жекпе-жек урысларында, қыйын өткеллерден өтиўде батырға кеңес бериў ушын оған ўақытша тил питетуғын эпизодлар бар [4:47]. Демек, эпикалық ат образы мифологиядағы атлардың диффузиясы нәтижесінде социаллық функцияларды атқарыўшы эстетикалық хәм поэтикалық образ сыпатында жүзеге келген.

Әпсаналардағы ат образы өзлериниң мифлик шығысына бираз жақын етип сүүретленеди. Сулайман Бақырғанийдің «Меражнама» шығармасы арқалы жетип келген Мухаммед пайғамбар ҳаққындағы әпсанада оның Бурақ аты «түклери жупардан, қуйрықлары райханнан, аяқлары гәўхардан, сом алтыннан дөретилгендей, аттан уллырак, түйеден киширек, хәр бир атқан адымы бир жыллық жолды алатуғын Пурақ аспанға ушады» –деп тәрийипленеди. Хәзирети Әлийдің Дүлдил аты да усындай мифлик сыпатларға ийе.

Хозарасп деген қаланың атамасының келип шығыу дереклерин баянлаўшы топонимикалық әпсаналардың биринде айтылуынша, бул жердің адамлары мың ушар атты тутып алыў ушын олардың хәр күни келип суў ишетуғын булағына бийхуш етеуғын дәрини салып қойыпты. Атлар ушып келип суўдан ишкен ўақытта бийхуш болып қалады хәм адамлар усы хийле менен оларды

тутып алыпты. Олардың канатларын кесип инсан мийнетине мәжбир етипти. Усыннан баслап бул жердің аты Хазарасп (мың ат) деп аталыпты. Бул әпсанада географиялық орын атамасының келип шығыуын дәлиллеўши фактлер исенимли емес болса да, усы атаманың келип шығыуын дәлиллеў арқалы күнделикли турмыста қолланылып жүрген атлардың түп тийкарын әпсанауий ушар атлар менен байланыстырады. Бунда мифлик ушар атлардың (мифлик функция) инсан турмысының пәраўанлығына хызмет етиўи-жәмийетлик-социаллық функцияға айландырылған.

Фольклоршы Ж.Хошаниязовтың қарақалпақ қахарманлық дәстанларының мазмунындағы мифологиялық элементлерди тарийхый-фольклорлық көзқарастан изертлеўге бағышланған мийнетинде [4:44] «Аттың ең дәслепки үй хайўанларына айландырылған жерин айырым алымлар түслик рус далалары деп шамалайды хәм сол жерлерди ат культиниң ўатаны деп есаплайды. Алымлар бул жерде түслик рус далалары дегенде хәзирги географиялық бөлиниўлерге муўапық Каспий, Қара теңиз жағалаўларын айтып отырған болыуы керек. Ал ол жерлер бизиң эрамызға шекемги дәўирлерде скифлердин, массагетлердин мәканы болған хәм ат культиниң айырықша итибарға ийе болған. Соң түрк қәўимлери мәдениатының гүлленген дәўирлеринде ат культиниң оғада әҳмийетли роль ойнаған, хәтте олардың тәсири узақ шығыс халықларына шекем барып жеткен» [4:44] –деген пикирлерди басшылыққа ала отырып «Бул тегин эпизодлар (батырдың ат таңлауы, атлардың батырларға кәўендерлиги) емес хәм бийкарға бир-биринен аўысып бизиң дәўиримизге шекем жетип келген жоқ. Тутас алып қарағанда олардың дереги ат культиниң дәўирлеринен басланады» деген пикирди билдиреди.

Жуўмақлап айтқанда, әпсаналардағы ат культиниң мотиви тотемлик дининен бурын пайда болған мифлик мотив. Бул мотив мифлер арқалы әпсана, ертеке хәм дәстанларға кирип келген. Бирақ, бул культтиң излери дәўирлердин өтиўи менен түрли өзгерислерге ушырап, өзиниң ҳақыйқый мифологиялық функциясын социаллық-жәмийетлик, эстетикалық функцияға босатып берген.

Әдебиятлар

1. Жумажанов Қ. Түркий мийрасларда тулпар образы. // «Әмудәрйя», 2004, №2.
2. Палымбетов К. «Қорқыт ата китабы хәм қарақалпақ дәстанлары». -Нөкис: «Билим», 2010.
3. Саримсақов Б. Эпик жанрлар диффузиясы. //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Тошкент: 1981.
4. Хошнязов Ж. Миллий руўхый дүнйамыздың сағалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.

РЕЗЮМЕ

Маколада от культиниң мотивининг юзага келиши униң тарихий асослари ва диффузия жараёнидаги мифик от образининг афсона ва эпослардаги поэтик вазифалари таҳлил қилинади. От культиниң мотивининг мифик вазифаси эволюция жараёнида униң ижтимоий, эстетик вазифа адо этиши йўллари очиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется возникновение культа лошади, его исторические основы появившиеся в результате диффузии в легендах и эпосах поэтическая роль образа лошади. Статья также раскрывает пути перехода мифической функции мотива культа лошади в социальную и эстетическую функцию в результате эволюции.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the emergence of the horse cult, its historical basis appeared in the result of diffusion in legends and eposes. The author also reveals the transition of the mythical function of the motive of the horse cult into social and aesthetic function in the result of evolution.

ҚАРАҚАЛПАҚ ГҮРРИҢДЕРИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҢ ТАРИЙХЫНАН

З.К.Ктайбекова – үлкен оқытыушы

Әжсинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эпик жанр, ҳикоялар, тематика, тадқиқат қилиш, маҳорат, проза.

Ключевые слова: эпический жанр, рассказы, тематика, исследовать, мастерство, проза.

Key words: epic genre, stories, themes, research, skill, prose.

Хәзирги дәўирде әдебияттың алдыңғы ўазый-палары тийкарынан жәмийетимизде демократиялық бағдар өмир сүрип атырған бир дәўирде жаңа адамды тәрбиялаў, ҳәр бир инсанның еркин пикирлеўшилигин жетилистириў, жәмийетимизде жүз берип атырған өзгерислерди еркин жыр-лаўдан ибарат. Солай екен, әдебиятымыздағы бүгинги баслы бағдар усындай үлкен әхмийетке ийе болған мәселелерди сөз еткен гүрриңлерди, соның ишинде, карақалпақ гүрриңлерин хәзирги дәўир көзкарасынан үйрениў карақалпақ әдебиятаныў илиминдеги ең баслы машқала болып есапланады. 90-жылларға келип, ғәрезсизлик дәўириниң усындай өзгерислери менен гүрриң жанры да карақалпақ прозасын жаңа идеаллар тийкарында раўажланыўға айрықша бағдар берди.

Ғәрезсизлик дәўири карақалпақ прозасына үлкен жаңалықлар алып келди. Биз өзлигимизди, өз тилимизди, динимизди, миллий тарийхымызды айқын сүүретлеўге толық имканият алдық. Гүрриң жанрында бурын көрилмеген ҳәрекетшенлиги дәўир руўхы менен тең аяқ басыў, илим-техниканың раўажланыўы менен бирге илимий көз қарасларды қәлипплестириў, жаңа көз қарасқа ийе, еркин, өткир пикирли жетилискен кәмил инсан образын жасаў, жаңаша ойлаў тәризин жүзеге келтириў мәселелери менен айрықшаланды. Усы тийкарда, жаңа талант ийелери пайда болып, қәлипплесип барды. Бурыннан қәлем тербетип киятырған жазыўшыларымыз қәлбинде оянған ғәрезсизлик туйғыларын еркин, бурынғы сиясаттан қутылған ҳалда, еркинлик самалынан терең нәпес алып, өз талантын тағы да жетилистириў менен бирликте, инсан қәлбине ой салатуғын жаңа ой-пикирлерди жәрия қылды. Гүрриң жанрының сюжетлик ўақыялары 90-жылларға келип, терең миллийликте ҳәм ҳәр қыйлы көринислерде, қубылысларда, хроникалық, концентрлик, ретроспективлик сюжеттерде раўажланып барады.

Қарақалпақ гүрриңлериниң ғәрезсизлик жылларындағы поэтикалық өзгешелигин изертлеп үйрениў – ең әхмийетли машқалалардың бири болып, әдебияттаныў илиминиң раўажланыўында айрықша орын ийелейди.

Гүрриң жанры туўысқан халықлар әдебиятында, қазақ әдебиятын изертлеўши илимпаз З.Қабдолов тәрәпинен дәслепки қазақ әдебиятындағы гүрриңлер изертленген болса [1], Б.Акмуханова тәрәпинен 1917-1941-жыллардағы қазақ гүрриңлериниң раўажланыў жоллары [2], қырғыз әдебиятында Б.Кебекова тәрәпинен 1924-1960-жыллардағы қырғыз гүрриңлериниң раўажланыў жоллары [3], түркмен әдебиятында гүрриң жанры Э.Ишанкулиев тәрәпинен [4] өзбек әдебиятында Н.Владимиrowa тәрәпинен XX әсирдиң 20-40-жылларындағы өзбек гүрриңлериниң раўажланыў тарийхы, тематикасы ҳәм образлар

[5], У.Норматов тәрәпинен 1956-1961-жыллардағы өзбек гүрриңлериниң тийкаргы раўажланыў тенденциялары [6], Ш.Турдиев тәрәпинен өзбек әдебиятында киши эпикалық жанрдың яғный 20-жыллардағы өзбек гүрриңлериндеги шеберлик [7], С.Ташканов тәрәпинен 1960-1970-жыллардағы өзбек сатиралық гүрриңлери ҳәм характер машқаласы [8], Ш.Адылов тәрәпинен 70-80-жыллардағы өзбек әдебиятындағы гүрриңлерде заманағөй образы [9], Х.Досмухамедов тәрәпинен XX әсирдиң 80-90-жылларындағы өзбек гүрриңшилигинде көркем ойлаўдың жаңаланыўы мәселелери [10], карақалпақ әдебиятында М.Нурмухамедов тәрәпинен карақалпақ прозасының раўажланыў жоллары [11], С.Баҳадырова [12] тәрәпинен 1957-1967-жыллардағы дәслепки карақалпақ гүрриңлериниң раўажланыў жоллары, идеялық-тематикалық бағдарлары, жанрлық ҳәм көркемлик өзгешеликleri ҳәр тәрәплеме теориялық жақтан терең изертленген. Сондай-ақ, гүрриң ҳаққында, бул жанрдың өзине тән жанрлық-стилик жақтан өзгешеликleri бир қатар әдебиятшы илимпазлар И.Султанов, Т.Бобаев, Э.Худайбердиев, С.Ахметов, Ж.Нарымбетов, Ә.Қожықбаев, Қ.Камалов, К.Мәмбетов, Т.Қурбанбаева, П.Нуржановлардың илимий мийнетлеринде де талқыға алынған.

Белгили әдебият сыншысы С.Ахметов «Әдебий критикада карақалпақ прозасының мәселелери» атлы шолыў түриндеги мақаласында былай жазады: «Проза критикасында гүрриң жанрына оғада аз кеўил бөлингенлиги байқалады. Бизиң әдебиятшыларымыздан бул жанр ҳаққында аз да болса қәлем силтегенлер М.Нурмухаммедов ҳәм С.Баҳадыровлар болды. М.Нурмухаммедов өзиниң проза ҳаққындағы көлемли изертлеўинде бул жанрды тарийхы жағынан ғана қарастырады. Ал, С.Баҳадырова «Гүрриң ҳәм жаслар творчествосы» (1), «Гүрриңлерде шеберлик мәселеси» (2), (1.Әмиўдәрәя, 1970, №3; 2. Әмиўдәрәя, 1970, №11) мақалаларында белгили гүрриңлерди арнаўлы түрде қарастырған ҳәм оның улыўма прозадағы орнын ашыўға умтылғанлығын қуўатлаймыз. Автордың жетискенлиги сонда, жаслар дәрәтиўшилигиндеги көзге түсип атырған унамлы тенденцияларды байқастырады [13:229].

Гүрриңлердиң жанрлық жақтан терең изертлениўи арқалы илимий мийнетлерде жоқары баҳаланыўы ҳәм сын пикирлер билдирип, орынлы ескертиўлери эпикалық жанрдағы шығармаларды дәрәтиўшилерге жаңа жуўапкершиликти жүклейди. Илимпаз С.Баҳадырова «Гүрриң жанрының гейпара өзгешеликleri» мақаласында: «Гүрриң – кишкене формадағы эпикалық жанрдың бир түри. Ол басқа жанрлардың ишинде «шеберлик мектеби» [14:75] деп тастыйықлаўы менен бир қатарда, «Гүрриң – турмыстың бир кесиндисин сөз етиўи

де. Турмыстың бир неше эпизодларын өз ишине қамтыуы да, геройдың (қахарманның) жалғыз үлгисин сөз етиуі де мүмкін. Онын барлық өмирин бериуі де, адам сезиминің бир кубылысын бериуі де, гүрринде ўақыя таярлықсыз бирден басланып кетиуі де, алдын-ала ол ўақыяны таярлап бериуі де, ўақыя бир жөн басланыуы да, гүрриннің көлеми бир бет болыуы да, ал повестьтиң көлеми менен тең келиуі де мүмкін» [14:76] – деп бахалы пикир айтады. Илимпаздың бул пикирлерине жүгинетуғын болсақ, ҳәр бир эпикалық жанр формаларының өзлериниң ишки ўақыялары бир неше онлаған яки жүзлеген ўақыялардан қурылған гүрринлерден ибарат екенлигин тән алыу керек. Илимпаздың «Дәслепки қарақалпақ гүрринлери ҳаққында» мақаласында да Қарақалпақстанда прозалық шығармалардың баспа сөздиң пайда болыуы менен газета-журнал бетлеринде көрингенлигин фактлер менен дәлиллеп көрсеткен [15:78]. Ал, «Гүрринлердеги шеберлик» мақаласында [16:115] қарақалпақ әдебиятында гүррин жанрының раўажланыуына туўысқан халықлар әдебиятының тәсири ҳаққында пикир ҳәм усыныслары билдирген.

1980-жыллардың ақырында қарақалпақ әдебиятында гүррин жанрының жазылуы мүмкиншиликлери ҳаққында А.Аманова: «Қарақалпақ гүррини үлкен прозаға жол ашып берди. Ол басқа прозалық жанрлардың пайда болыуына ҳәм қәлиплесиўине жағдай жасады» [17:103], - деп көрсетеди. Автор гүррин жанрының 1970-80-жыллардағы раўажланыу бағдарларына таллау жасайды ҳәм қарақалпақ гүрринлериниң жанрлық шеңбери кең ҳәм көп түрли екенлигин көрсетип, «гүррин-ертек, гүррин-легенда, болған ҳәдийсе туўралы ертек, киноновелла ҳәм гүррин жанрының раўажланыуының бурыннан бар дәстүрли гүррин жанрының раўажланыуында хат-гүррин, гүррин-монолог, документаль-гүррин, күнделик-дәптер тағы басқа өзгешеликлерин айтып өтеди. Әлбетте, бул пикирлерди еле де изертлеп үйрениу зәрүрлиги туўылады [17:103].

Буләр әлбетте, 80-жыллар жуўмақлары бойынша айтылған пикирлер. Лекин, бул илимпазлардан кейин гүррин жанрына қәлем тербетип арнаулы айтылған пикирлер аз болды. 90-жыллардың гүррин жанрының раўажланыу бағдарлары ҳаққында И.Өтеўлиевтиң, П.Алламбергенованың, Х.Өтемуратовалардың шолыу, илимий мақалалық пикирлери айтылды. Х.Өтемуратова «Хәзирги проза ҳаққында гейпара ойлар» деген шолыу түриндеги мақаласында гүррин жанрының раўажланыу барысында есапқа алыуы тийис болған әхмийетли пикирлерди ортаға қояды: 90-жыллар прозада роман ҳәм повестьлер көплек дәрелди, бирақ гүрринлер аз жазылып атыр» [18:80]. Бүгинлиги қәлеми ысылған, үлкен жазыушыларымыз да гүррин жанрының шебери сыпатында көзге түскен жазыушылар қатарында Г.Есемуратова, Ә.Атажанов, А.Әбдиевлардың дәретиўшилигин атап өтеди. Олардың гүрринлериндеги идеялық-тематикалық жақтан да ҳәр қыйлы ҳәм жанрдың өсиўшеңлигин формалық жақтан жетилистириўде

де жаңашыллықты (новаторлықты) жүзеге шығарып атырғанлығы әхмийетли.

90-жыллар гүррин жанрының раўажланыуында «Әмиўдәрәя» журналының активлик көрсеткенлиги белгили. «Әмиўдәрәя» журналында тек 90-жылдың өзінде жәрияланған гүрринлер ҳаққындағы әдебиятшы П.Алламбергенова «Терең идеялы, көркем гүрринлер керек» деген әдебий сын пикирли рецензиялық мақаласын жазды [19:78]. Бунда автор былай жазады: «1990-жылы «Әмиўдәрәя» журналы гүрринлерди жәриялау бойынша бир қанша табысларға ерискен сыяқлы. Өйткени, аўдармалардан тысқары бир қанша онлаған гүрринлер жәрияланды. Ең баслысы, булардың көпшилиги жас талант ийелериниң дәретпелери болып, ҳәр қыйлы тематиканы қамтыйды. Соның ушын да, биз жәрияланған гүрринлерди төмендегише бөлип қарауды орынлы деп ойлаймыз: 1. Хәзирги ўақыттың мәселелерин сөз етиўши гүрринлер; 2. Екинши жер жүзлик урыс темасына байланыслы гүрринлер; 3. Мухаббат темасына байланыслы гүрринлер; 4. Сатиралық, тымсаллық бағдарда жазылған гүрринлер. Усы бағдарда 90-жыллардағы айырым гүрринлерди таллау жасау менен автор төмендегидей жуўмақ жасайды: «90-жылғы гүрринлер ҳаққында гүррин жанрымыз илгерилеп баратырғанға усамайды деп жуўмақ шығару тәбийий. –Конфликт босан, жасалмалылыққа қурылуы нәтийжесинде аңсат шешиледи, уксас (таныс) сюжетке қурылып, жеке творчестволық өзгешелик сезилмейди. Көбинесе, бири екиншисин, я тематикалық, я идеялық жақтан қайталау сыяқлы. ...Әдебиятымыз майда-нында гүрринлер дәретиўшилик өнерге жаңа кирип қиятырған жаслар тәрәпинен жазылмақта. Ал, белгили қәлеми ысылған талант ийелериниң бул жанрға бет бурмай атырғанлығына ашынасаң!» [19:78].

Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ гүрринлериниң идеялық-тематикалық бағдарлары, образ жасау, миллий характер, шеберлик мәселелери ҳаққында илимпаз И.Өтеўлиевтиң «Гүррин жанрының мүмкиншиликлери» [20:75], «Шийрин мухаббат ҳаққында толқыу» [21] мақалаларында 1990-жылларда «Әмиўдәрәя», «Арал», «Арал қызлары» журналларында ҳәм айырым топламларда жәрияланған гүрринлер ҳаққында ҳәр тәрәплеме поэтикалық таллау жасалған. Бул пикирлер гүррин жанрын изертлеўде жүдә әхмийетли. Изертлеўши гүррин жанрының жанрлық өзгешеликлери ҳаққындағы пикирлерин ортаға қойған: «Гүррин прозаның ең хәрәкетшең жанрларынан бири болып, ол күнделикли өмир ғалма-ғаллары менен тығыз байланысқан турмыс шынлығының бир сәттеги көринисиниң яки аз ғана мәўритти жарыққа шығаруы менен айрықшаланады. Бул жанрда сөздиң қысқалығы, тужырымлылығы, ой-пикирлердиң жыйнақлылығы биринши орында турады. Гүррин жанрын хәзир айырым жазыушылар киши жанр ретинде қарайды. Көркем әдебияттың қайсы жанры болмасын, онда өмир шынлығын сүүретлеу баслы ўазыйпа. Усыған усаған том-том роман жазыу менен де ерисе алмай жүрген

жазыўшы-ларымызды келтириўимизге болады. Жанрдың үлкен кишиси жоқ яки жазыўшыны үлкен жанрда қалем сермеди деп аўыз толтырып бахалаў, егер оның шығармалары турмыс шынлығынан алыс болса, мүмкин емес хәм надурис болады. Гүрриң жанры менен де аты әлемге белгили болып атырған жазыўшыларымыз мәлим. Сонлықтан, гүрриң жанрының мүмкиншиликлери көп. Ол бүгинги ўақыялар

менен хәдийселердің өмир тәшўишлери, ғалма-ғалларының тийкарғы өзегі-хәрекетшен жанр болып қала береді [20:75].

Демек, усындай пикирлерден жуўмақ шығара отырып, гүрриң жанрының қарақалпақ әдебиятында раўажланыў бағдарларын хәзирги көзқарасларда, ғәрезсизлик тийкарда анализ етиў әхмийетли мәселе болып табылады.

Әдебиятлар

- 1.Кабдолов З.Современный казахский рассказ. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. -Алма-Ата: 1961.
2. Акмуханова Б. Пути развития казахского советского рассказа (1917-1941 г. г.) Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. -Алма-Ата: 1962.
- 3.Кебекова Б. Пути развития киргизского советского рассказа. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. -Фрунзе: 1964.
- 4.Ишанкулиева Э. Жанр рассказа в туркменской советской литературе Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. -Ашхабад: 1967.
- 5.Владимирова Н. Развитие жанра рассказа в узбекской советской литературе (20-е – 40 –е годы). – Ташкент: Изд. «Фан», 1977.
6. Норматов У. Основное тенденции развития современного узбекского рассказа (1956-1961) Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. –Ташкент: 1963.
7. Турдиев Ш. Узбекский рассказ двадцатых годов. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. –Ташкент: 1968.
8. Ташканов С. Современный узбекский сатирический рассказ и проблема характера (1960-1970) Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. –Ташкент: 1975.
- 9.Адылов Ш. Образ современника в узбекском рассказе (70 –е – 80 –е годы). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. –Ташкент: 1990.
10. Досмухаммедов Х. Хозирги ўзбек хикоячилигида бадий тафаккурнинг янгиланиши. 80-йилларнинг иккинчи ярми ва 90-йилларнинг аввалидаги хикоялар мисолида. –Тошкент: 1995. Номзодлик диссертация.
- 11.Нурмухамедов М. Пути развития каракалпакской советской прозы. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. –Ташкент: 1965.
- 12.Бахадырова С. Современный каракалпакский рассказ (1957-1967 гг). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. –Нукус: 1970.
- 13.Қарақалпақ әдебий сыны. -Нөкис: 1993, 229-б.
14. Бахадырова С. Гүрриң жанрының гейпара өзгешеликлери. Өз ССР ИА ҚҚБ Хабаршысы. 1970, №3, 75-76-б.
15. Бахадырова С. Дәслепки каракалпақ гүрриңлери ҳақында. Өз ССР ИА ҚҚБ Хабаршысы. 1970, №4, 78-б.
- 16.Бахадырова С. Гүрриңлердеги шеберлик. // «Әмиўдәрья». 1970, №10, 115-б
17. Аманова А. Жанрдың мүмкиншиликлери. // «Әмиўдәрья», 1987, №9, 103-б.
18. Өтемуратова Х. Хәзирги проза ҳақында гейпара ойлар» деген шолыў. // «Әмиўдәрья», 1988, №6.
19. Алламбергенова П. «Терең идеялы, көркем гүрриңлер керек». //«Әмиўдәрья», 1991, №10, 78-б.
20. Өтеўлиев И. «Гүрриң жанрының мүмкиншиликлери». /Арал, 1993, № 2-3, 75-б.
21. Өтеўлиев И. Шийрин муҳаббат ҳақында толқыў. //Жан даўысы. Илимий-изертлеў. -Нөкис: «Билим», 1993.

РЕЗЮМЕ

Мақолада хикояларнинг ўрганилиш қилиниш тарихи, айниқса, қарақалпақ хикояларининг мустақиллик даврида ўрганилиш масалалари таҳлил қилинган. Қарақалпақ хикояларини хозирги давр нуктаи-назаридан ўрганиш адабиётшунослик илмидаги энг долзарб муаммо. Хикояларнинг ўрганилишига қилинишида, таникли адабиётшунос олимлар М.Нурмухамедов, С.Бахадырова, А.Аманова, П.Алламбергеноваларнинг илмий қарашлари асос қилиб олинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются история изучения рассказов, особенно вопросы исследования каракалпакских рассказов в период независимости. Изучение современных каракалпакских рассказов с точки зрения сегодняшнего дня является актуальной проблемой литературоведения. В исследовании рассказов в основу взяты научные выводы известных учёных литературоведов М.Нурмухамедова, С.Бахадыровой, а также А.Амановой и П.Алламбергеновой.

SUMMARY

This article of narration investigation history especially period of vident present epoch of Karakalpak stories to learn history of literature science the very culmination problem. History of literature is well-know stories of investigation scientist M.Nurmuhammedov, S.Bahadirova, A.Amanova, P.Allambergenova's viewpoint basic of science.

И.ЮСУПОВТЫҢ «МӘМЕЛЕК ОЙ» ПОЭМАСЫНДА СҮҮРЕТЛЕҮҮ УСЫЛЫ ХӘМ ЖАНРЛЫҚ СЫПАТ

Қ.Мамбетов - үлкен илимий-хызметкер излениўши

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тема, образ, жанр, шакл, бадий услуб синтези.

Ключевые слова: тема, образ, жанр, форма, синтез художественных методов.

Key words: theme, character, genre, form, synthesis of artistic methods.

Адамзат ең әйемги тарийхый дәўирлерде тәбият хәм жәмийеттиң сырларын диалектикалық раўажланыў усылында түсинбегенликтен өзлериниң әпиўайы санасының қурамалыға өтиў процесинде бул сырларды әпсанаўый (мифлик) сана базасында шешип отырған хәм адам тақылетиндеги (ат, қус хәм т.б.) зооморфологиялық, антропологикалық (дәў, пери, мәстан кемпир хәм т.б.) қахарманлардың, образлардың жәрдемінде бизди қоршаған болмысқа өзінше түсиник берип, оны қабыл еткен. Мине, булар адамлардың ең әпиўайы ақыл хәм ойының жемиси-мифлерди келтирип шығарған.

Бүгинги илимий-теориялық көзқарастан миф (әпсана) аўыз-еки әдебияттың эпикалық жанрының бир формасы болғаны менен, ол өзиниң пайда болыў дәўиринде адамзат ушын қоршаған дүнья хәм хәр қыйлы тәбият кубылыслары менен жақыннан танысыўдың бирден-бир анықламасы болды. Әйемги урыўлық-қәўимлик формацияның адамлары тәбиятты (болмысты) жанлы нәрсе сыпатында қабыл етти. Профессор А.Ф.Лосевтың сөзи менен айтқанда: «...стоило только перенести общинно-родовые отношения на природу (а не переносит их на природу первобытный человек не мог, поскольку они были для него естественно близким и понятным), как вся природа

Поэмадағы

идея-адам хәм дүнья (байлық), қанәт хәм нәпси арасындағы мәңги қарама-қарсылық хәм мәңги гүрести ашып бериўден ибарат. Автор инсандағы қәлиплескен усы сезим категорияларының қарама-қарсылығы хәм биригиўлериниң сыпатын ашып бериўди мақсет етеди хәм бул арқалы адамларды инсаның пазыйлетлердиң жоқарғы адамгершилиқ қағыйдаларын сақлап жасаўға шақырады:

Базда тайып қара музға,
Базда дәрәя ағар дизден.
Ғәрезлик бар арамызда,
Биз дүньядан, дүнья бизден.
...Болған сайын болсам, дерсең.
Жыйған сайын жыйсам, дерсең.
Ақырында опық жерсең,
Көкирегің қайтар дизден.
...«Алтын көрсе периште де
Жолдан шығар» деген сөз бар.
Еңбек пенен ериспеген
Артық дүнья көз шығарар...[4]

Шайыр өзиниң бул идеясын оқыўшылар қәлбине терең синдириў мақсетинде поэмада үш сюжетлик линиядан пайдаланады: Биринши сю-

вдруг становилось мифической и магической; вдруг наполнилась живыми существами, но по своей огромности и силе уже бесконечно превосходившими человека и потому часто получившими всякого рода чудовищ и страшилищ» [1]. Демек, миф өзиниң пайда болыў дәўиринде реаллықты поэтикалық сүўрет-леўдиң мазмуны, ямаса шынлықтың символы болған жоқ, ол әйемги адамлар ушын ҳақыйқый шынлықтың өзи сыпатында қабыл етилди [2].

Дәўирдиң алмасыўы адамлар арасында көркем сөз өнерине зәрүрликти пайда етти хәм мифлердиң базасында «искусство хәм поэзия өз қәлиплесиўине шараят тапты» [3]. Нәтийжеде, миф аўыз-еки халық дәретпелериниң эпос, ертек сыяқлы формаларына терең сиңисти хәм өз алдына миф (әпсана) форма болып, фольклор қурамынан орын алды.

Мине, усы мифлик сюжеттиң реалистлик әдебиятта енгизилиўиниң шебер үлгиси шайыр И.Юсуповтың «Мәмелек ой» поэмасында тийкарғы планда турады. Бул шығарма 1990-жылларда дәретилип, елимиз миллий ғәрезсизликке өтиў дәўириндеги жәмийетлик-экономикалық, социаллық-сиясий мәселелерди сөз етиўи менен айрықша ажыралып турады. Поэманың атамасының өзи шығарма машқаласы, идеясы менен қатаң бириккен.

жетлик линия - бул поэманың тийкарғы қахарманларының жеке тәғдири (5-6-7-8-9-бөлимлер):

Мәмелек ой шетиндеги
Қараманның арасында,
Бул бир өскен жетим еди
Ағайинниң панасында.
Елге хызмет етти, бирақ
Дүнья куўып, хәзлик куўып,
Тәкаббырсып кетти бирақ,
Бети-қолын сүтке жуўып.
Ақша менен алтын болды,
Енди оның жыйнағаны,
Берген-жүзи жарқын болды,
Үлкейди тез – сыйлағаны.

Екинши сюжетлик линия - бул поэмадағы «Мәмелек ой» деп аталатуғын кебирге байланысly мифлик ўақыя (4-бөлим):

Мархум атам бир заманда,
Айтып бергени есимде:
«Жин-жыпыр көп бул таманда,
Жалғыз жүрме, деп – кешинде».
Тумлы туста қандай да бир,
Жин шырақ жанғандай болар.
Из бетимде дүбир-дүбир,
Биреўлер куўғандай болар.

Қорыққанға қос көрине ме,
Күшейди от жарқылдысы,
Ийттиң бе я, бөриниң бе,
Еситилер арсылдысы.

Үшінші сюжеттік линия - бұл автордың сезімлері шыңының жуымағы. Бұнда шайыр жоқарыдағы екі линияның биригіуі нәтижесінде, яғни мәмелектің «буғауына» түсіп жолынан адасқан жолаушы хәм байлықтың мәслигине берилип өзиниң инсаний жолынан адасқан реал қахарманның тәғдир тәрезисінде тасының жеңил келгенлигин сәўлелендіретуғын линия арқалы адамлардағы сезім категориялары-қанәт хәм нәпси арасындағы мәңги гүрестің жуымағын ашып бериў (1-2-9-бөлим):

Биреў қурып – дүзип атыр,
Биреў оны бузып атар,
Бир имарат питпей жатар,
Адамзат жаралған гезден.
Дүнья айтар: - Менсиз кимсең?
Табыныўшым хәм бендемсең.
Қызығыма түсіп көр сен,
Ар-уятың кетер жүзден.
Хәмел менен байлық егиз-
Бир кеўилге жайғасады.
Руўлас оларда негиз,
Аңламаған адасады.

Бизге мәлим болғанындай, адамның қалбине тәбият кубылыслары, әпсаналық, аңызлық хәм т.б. ўақыялардың мазмуны терең уйлығысатуғынлығы белгили. Демек, шайыр И.Юсупов бұл поэмада мифтік сюжетти реал турмыслық ўақыяның машқаласын ашыўда пайдаланыўы, шығарма идеясының китап-қумарлар қалбинде терең орнаўына жағдай жаратады. Ал, бұл дәретпени оқыўда оқыўшылар қәўимин зериктирмейди, керис инше оларды билмеген «материал» менен таныстырып барады. Бұл автордың өмир кубылысларын көркем сүўретлеўдеги өзине тән болған және бир жетискенлиги десек қәтелеспеймиз.

Әдебиятлар

1. Лосев А. Ф. Античная мифология. -Москва: «Наука», 1957. -С. 9.
2. Стеблин-Каменский М.И. Миф. - Ленинград: «Наука», 1976. -С. 99.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиети тарихи. -Тошкент: «Ўқитувчи». 1976, 42-б.
4. Юсупов И. «Мәмелек ой». // «Әмиўдәрья», 1990, № 8 30-б.

Мақола И.Юсуповниң «Мәмелек ой» поэмасиниң жанрий хусусияти, бадий воситалари ва поэманиң сюжет қурилиши масалаларини ўрганишга бағишланған.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению жанровых особенностей поэмы «Мәмелек ой» И.Юсупова, анализируются художественные методы и построение сюжета в поэме.

SUMMARY

The article is devoted to the study of genre peculiarities of the poem «The devil's pit» by I.Yusupov and the analysis of the literary-artistic methods and the structure of the plot in the poem.

Сондай-ақ, шығармадағы нәзерге түсетуғын белгилердин бири - поэмада лирикалық өлшемге кеңирек (1, 2, 3, 9, -бөлимлер) орын бериледи хәм эпикалық баянлаў салыстырмалы түрде тарлаў шеңберге ийе. Бирақ бұл поэманы жанрлық сыпаты бойынша лирикалық поэма деп жуўмақ шығарыўға мүмкиншилик беретуғын дәрежеде емес. Себеби, поэмадағы ўақыялар автор тәрепинен эпикалық жанрдың заңлылығына сай избе-из баянланып, қахарманлардың хәрекеті биринши планға шығарылады хәм образлар тиккелей ўақыяларға қатнасыўына қарай өзиниң сыпатын ашып отырады.

Биз бұл поэма бойынша талқылаўымыздың шешимин төмендегише жуўмақлаймыз:

а) Шайыр И.Юсуповтың «Мәмелек ой» поэмасы 1990-жыллардағы қарақалпақ поэзиясында жәмийетлик - экономикалық, сиясий-социаллық машқалаға бағышланған, адамзат сезиминиң мәңги қарама-қарсылықлы гүресиниң идеясын ашып бериўди мақсет еткен қунлы дәретпе болды;

б) Автор өз идеясына ерисиў мақсетинде үш сюжеттік линия арқалы поэманың композициялық қурылысын қәлиплестиреди:

1) Реал турмыслық қахарманның өмирден адасыў ўақыясы;

2) «Мәмелек ой»дағы мифтік сюжет;

3) Усы екі болмыслық хәдийсениң биригиуі, адамдағы нәпси хәм қанәт, инсан хәм байлық, инсан хәм менменлик иллетлериниң мәңги гүресиниң әхимийетин ашыўына мүмкиншилик бериў ўақыясы;

в) Поэмада автор ўақыялардың раўажланыўын баянлаўда көбирек лиризмге кең орын береді хәм адамлардың ой-санасына проблема қойып, тәғдирдеги машқалаларға шешимди инсан қалай қабыл етсе, солай болыўын уқтырады.

Бұл поэма сюжетиниң раўажланыўында ўақыя хәм сезимниң синтезге түсиуі, биринбири толықтырып дәретпе көркемлигин хәм мазмунын тереңлестиреуі шығарманы жанрлық жақтан лиро-эпикалық поэма деп жуўмақ жасаўға тийкар болады.

ЭРКИН ВОХИДОВ ШЕЪРИЯТИДА ИНСОН МАЪНАВИЙ ОЛАМИНИНГ БАДИЙ ИФОДАСИ

С.Матякупов – филология фанлари номзоди, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: индивидуаллик, бадий ифода, образлилик, бадий тафаккур, фалсафий талқин.

Ключевые слова: индивидуальность, художественная интерпретация, образность, художественная идея, философское толкование.

Key words: individuality, literary interpretation, literary idea, imagery, philosophic interpretation.

Инсонни маънавий баркамол, ватанпарварлик ва умуминсонийлик руҳида тарбиялашда бадий адабиётнинг роли бекиёсдир. Зеро, маънавият ва маърифат, инсонпарварлик, истиқлол ва эркинлик ҳамда иқтисод тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Шу маънода, бутун башариятга хос кадриятларни улуғлаган, инсон тақдири ва унинг орзу-истакларини тараннум этиб келаётган бадий адабиёт фақат маънавият учунгина эмас, балки ҳаётнинг барча жабҳалари учун хизмат қилади. Чунки ҳар бир асарда ифодаланган мақсад ва ғоя, албатта, ўқувчига муайян бир маънода ўз таъсирини ўтказади, асар мазмунидан ўзига тегишли хулоса чиқаришга чорлайди. Чунки, ҳар қандай бадий асарда, хусусан, шеърятда ҳам маълум бир ҳаётий ҳақиқат ўз аксини топади. Зеро, «Ҳар бир лирик жанр бадий ижод оламида ўзининг ғоявий-бадий вазифаси билан тугилади. Акс ҳолда жанр хилма-хиллиги тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Одатда, шеър ҳаётий зарурият, маънавий-рухий эҳтиёждан дунёга келади. Жанр категорияси ана шу эҳтиёж ва заруратнинг турли тарзда шаклланиши, шаклга муносиб мазмун, мазмунга муносиб шакл ҳолида кўринишидир» [6:287].

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Вохидов ижодида инсон маънавий оламининг турли кўринишлари акс эттирилган ҳар хил жанр ва мавзулардаги шеърларни учратамиз. Маълумки, шоир кўпгина шеърый шаклларда ижод қилган ҳолда аруз ва бармоқ вазнида ҳам ўз маҳоратини намоён эта олди. Шоир қаламига мансуб барча шеърларда ватанпарварлик, умуминсонийлик, миллий кадриятларни улуғлаш ғоялари ҳамда ўқувчига ҳаётни чурроқ таҳлил қилиш, берилган умр моҳиятини англаш каби ғоялар етакчилик қилади.

Бош тебратар соат кафгири,
Дер: кадримни билмас одамлар.
Секундларим гавҳар ҳар бири,
Нега парво қилмас одамлар?!
Бош тебратар соат кафгири,
Шошил, одам, ўтмоқдадир он.
Ҳар нарсанинг бўлар охири,
Бош тебрати қолма сўнг, инсон! [1:287].

«Бош тебратар соат кафгири» деб номланган мазкур шеърда шоир инсонларга ўз умрининг моҳиятига теран назар солишга, бепарво бўлмасликка чақириб хатто ўтаётган ҳар бир сония («Секундларим гавҳар»)нинг кадрига етиш лозимлигини моҳирона акс эттирган. Юқоридаги сатрларда ижодкорнинг бадий ғояси шу қадар аниқ ва равшан ифодаланган, уни ортикча сўзлар билан изоҳлашга ҳолат қолмайди. Бу ҳолат шеърятнинг жозибасидан, шоирнинг юксак

бадий маҳоратидан ҳамда ҳаётни теран англашидан далолат беради.

Адабиётшунос олим Д.Қуронов таъбири билан айтганда «Шеър насрий асардан кўра кучлироқ эстетик таъсир этиб, ўзига хос завқ бера олиши билан ажралиб туради. Албатта, шеърнинг бу сифати унда ҳис-туйғунинг мос ритм, мусикий оҳангда ифодаланиши билан ҳам боғлиқ. Бироқ шеърнинг таъсир кучи биргина оҳангдорлик билан таъминланмайди. Шеър ҳис-туйғу ифодаси экан, унинг таъсири кўп жихатдан шу образ асосида амалгашиб, образда шоир ўз ҳис-туйғуларини тавсифлаб ёки худди мусаввирдай тасвирлаб ифодалаши мумкин [5:173].

Дарҳақиқат, ҳар бир бадий шакл тушунчаси ғоявий-эстетик вазифадошликка асосланади. Ҳаётий заруриятнинг рухий-маънавий эҳтиёжга айланиши ички функционал хусусиятлардан келиб чиқади. Э.Вохидов ижодида бундай хусусиятларни кўплаб учратамиз. Шоирнинг «Замин сайёраси» шеърида инсон ва замин орасидаги мулоқотда жуда теран фалсафий мушоҳадалар умумлашмасини кузатамиз:

– Эй замин!?
Битмайин не ишинг қолган?
Бетиним айланиб жонинг ҳалақдир.
– Сўрма,
Мен шўрликни шу куйга солган –
Тириклик ишидир,
Чархи фалақдир.
Мен на куёшдирман,
На олтин қозик,
Ўлтирсам фалакнинг қошонасида.
Бошлиғим офтобдир,
Парвона бўлиб
Йил бўйи айланмоқ турмушим эрур.
Бу ҳам етмагандай,
Кунда ўгрилиб
Боримни кўрсатиб турмоғим зарур...[2:91].

Шеърда инсон томонидан берилган биргина саволга заминнинг катта ҳаётий мантиққа асосланган сермазмун жавоби ифодаланади. Унинг мазмунига аҳамият берсак, ундаги ҳар бир сатрда табиат қонунлари асосида инсон феъл-фаоляти, характер хусусияти тасвирланган. Зеро, заминнинг ҳасратли нидолари шу қадар аниқ деталлар орқали берилганки, уларда шоирнинг юксак бадий тафаккури, маҳорати акс этади. Шеърдаги «Бошлиғим офтобдир» жумласининг ўзида ернинг куёш атрофида айланиши каби табиат ҳодисасида инсонларнинг ҳаётда амал қиладиган мезонлари ифодаланади. Шеърдаги она-заминнинг жавобида бундай ўринларни кўплаб мисол келтириш мумкин. Уларнинг барчаси ўзига хос бадий топилмаларда акс эттирилади:

... – Тижорат элига
Аторит посбон,
Хабардор бўлурман унга ҳам сергак
Яшириб не килдим,
Ўзингга аён,
Савдо ахлидан ҳам ошнолар керак.
Зухални зиёрат қилурман ҳар кун,
Ҳосил сайёраси – дўст бўлмай нега?
У менга керакдир
Тириклик учун
Тўрт миллиард болам бор,
Осонмас менга... [3:92].

Ушбу мисраларда ҳам табиат ва инсон қисматидаги ўзига хос мутаносиблик бадий талкин қилинади. Этибор берсак, замин тўрт миллиард боласини бокиш учун Аторид, Зухал, Марс ва бошқа сайёралар билан муроса қилиб яшашга мажбурлигини эътироф этяпти. Энди заминни шунга мажбур қилаётган тириклик эҳтиёжларини бир инсон тақдирига қиёсласак, гўёки шеърда замин сайёрасининг эмас инсон нолаларини тинглаётгандек бўламиз. Бу каби тасвирлар шеърнинг бошқа ўринларда ҳам учрайди:

– Юрак ўйноғидан хастаман дўстим,
Кўксим-у елкамга қўйганман музлар.
Яна мен шўрликка ўкталар муштин,
Узоқ-яқиндаги думли юлдузлар... [3:92].

Шеърда заминнинг нидоси шу тахлит давом этиб, барча сатрларда инсоний эҳтиёж, унинг ҳаёти, тақдири билан дахлдор масалалар ўз аксини топади. Асарнинг охирида эса замин тилидан инсонга қарата шундай хулоса янграйди:

– Сен эсанг беш кунлик
Қиска умрингда
Чеккан заҳматингга қиласан фиғон.
Менинг турмушимни ўйлаб кўргин-да,
Шукр қил, Боқиймас умринг, эй инсон [3:92].

Мазкур шеърда шоирнинг бадий маҳорати шундаки, берилган саволга заминнинг жавоби орқали инсонга унинг ўз ҳаётини кўрсатади. Шеър охирида замин томонидан айтилаётган «Боқиймас умринг, эй инсон» жумласини ҳам кенг маънода тушуниш лозим. Негаки, умр ўткинчи, ҳаёт абадий. Шундай экан, заминнинг қисмати яна бошқа инсонлар, янги авлодлар ҳаётида ўз аксини топиб бораверади.

Эркин Воҳидов билан бўлган суҳбатлардан бирида шоир ўзига берилган саволларга жавоб бераркан, шундай мулоҳаза билдиради: «Шоир аввало ўзининг шахсий ҳаёти йўқ эканлигига тан бериши керак. Шоирнинг дарди – халқнинг дарди. Томчида қуёш акс этганидай, шоир

истеъдод гавҳарида кўринган халқнинг юраги! У ўзининг пинҳоний умрида шу гавҳарни эҳтиёт қилиши керак. Агар ҳар бир сўзи халқнинг, даврининг нидоси бўлса, у шоир – бахтли» [1:141].

Э.Воҳидов шеърятининг мавзу кўлами ниҳоятда кенг. Шоир ижодида гоҳ инсонни ўй-хаёлларга етакловчи маҳзун, гоҳ ўзининг қайсидир фазилату иллатларини англатувчи фалсафий, гоҳ ҳазил-мутойибага бой бўлган ҳажвий шеърларни кўплаб учратамиз. Уларнинг барчасида фақат Э.Воҳидовга хос бўлган ташбеҳлар, рамзлар ва тимсоллар, қахрамонлар талқинида инсон маънавий оламининг ўзига хос тасвирини кўрамиз.

«Тарбия» деб номланган куйидаги тўртликда шоир ижодига хос бўлган яна бир бадий топилмани кузатамиз. Унда тоға-жиян орасида юзага келган муросани ҳал қилишда отанинг тутган йўли тасвирланади. Шеърда отанинг танбеҳидан ўқувчи ҳам ўғилнинг ҳам тоғанинг феъл фаолиятини турлича англаши мумкин.

Жиян тоғасига «жиннисан» деса,
Ота танбеҳ берди ўғлига секин:

Тоғанг катта одам, каттани эса
Сизлаш керак, ўғлим, «жиннисиз» дегин [2:169].

Шоир ижодига муносабат билдирар экан адабиётшунос С.Мирзаев шундай ёзади: «Эркин Воҳидов ўз шеъриятида шеърятнинг ранг-баранг шакл ва жанрларига мурожат қилади ҳамда ҳар сафар унинг янги-янги намуналарини яратади. Шуниси муҳимки, шоир халқ ва жамият тақдирига тааллуқли жиддий шеърларида ҳам «кулгу мушоиралари»да ҳам воқеа ва ҳодисаларни куруқ баён этиш йўлидан эмас, аксинча, асар ғоясини бадий тарзда гавдалантириш, содда ва образли, ихчам ва теран байтлар яратиш йўлидан боради ва жиддий ютуқларга эришади» [4:194].

Бадий адабиёт инсоннинг қалб кечинмалари, орзу-истакларини ўзида акс эттирувчи ўзига хос санъат экан, шу боис ҳам унда ижодкор эстетик идеали, ўзига хос ҳаёт тарзи ифодаланади. Бу борада, айниқса, шеърят алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, Э.Воҳидов лирикасида ранг-баранг шеърый шакллар орқали ҳаётни, инсон умри ва унинг қисматини ифодаловчи, кадр-қимматини улуғловчи бир қанча бадий кашфиёт даражасидаги асарлар яратилди. Уларда шоир ҳар хил мавзу ва оҳангларда ижодий ўзига хослигини намоиш этиб, янги эстетик тамойилларни вужудга келтирди.

Адабиётлар

1. Воҳидов Э. Изтироб. –Т.: «Ўзбекистон», 1990.
2. Воҳидов Э. Орзули дунё. –Т.: «Шарқ», 2010.
3. Воҳидов Э. Асарлар. Ёз ҳарорати. –Т.: «Шарқ», 2015.

4. Мирзаев С. Ҳаёт ва адабиёт. – Т.: «Шарқ», 2001.
5. Қуронов Д. Шеърятда геометрик изланишлар. // «Шарқ юлдузи», 2011. №3.
6. Ҳаққулов И. Ижод иқлими. – Т.: «Фан», 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек шеъриятида инсон маънавий оламининг бадий ифодаси масаласи тадқиқ этилади. Ижодкор бадий маҳорати хусусида атрофлича мулоҳазалар билдирилади. Мавзу Э.Воҳидов ижоди мисолида ўрганилиб, назарий ва бадий таҳлил натижалари умумлаштирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема духовного мира и художественного описания в узбекской поэзии. Приводятся различные точки зрения о мастерстве автора на материале творчества Э.Вахидова, а также обобщаются результаты теоретического и художественного анализа.

The article deals with the issues of spiritual world and artistic description in the Uzbek poetry. There are given different points of view about the author's skill on the material of the creative work of E. Vakhidov and the results of theoretical and literary analysis.

1980-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭМАСЫНДА ҚАХАРМАН ОБРАЗИНЫҢ ЖАСАЛЫҢ ОЗГЕШЕЛИГИ

(К.Каримов дәретиўшилиги мысалында)

М.Нуржанов - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: лиро-эпик поэма, проблематика, лирик қахрамон, муаллиф образы.

Ключевые слова: лиро-эпическая поэма, проблематика, лирический герой, образ автора.

Key words: liro-epical poem, problem, lyrical hero, image of the author.

Поэма жанры ХХ әсир қарақалпақ әдебиятында белгили орын тутады. Оны изертлеўге С.Ахметов, Ә.Насруллаев, Қ.Султанов, Г.Есемуратов, Т.Мәмбетниязов, Қ.Жәримбетов, Ж.Есенов ҳәм т.б. әдебиятшы алымлардың изертлеў жумыслары белгили үлес болып қосылды [1].

Мақаламыздың тийкарғы изертлеў объекти болған К.Каримовтың поэмалары ХХ әсирдің 80-жылларындағы қарақалпақ лиро-эпикалық поэзиясының раўажланыўында салмақты орны бар. Оның «Жигирмаланшы әсир сазасы», «Мухаббат қыссасы», «Ұатан», «Әсирге барабар бир замат», «Әсир әпсанасы» шығармалары өзиниң идеялық-тематикалық ҳәм жанрлық өзгешеликтери, қахарман образын жасаўдағы өзине тәнлиги менен айрылып турады. Биз мақаламызда шайырдың поэмаларындағы қахарман образын жасаўдың өзгешелигин изертлеўди өз алдымызға мақсет етип қойдық.

К.Каримов поэмаларында урыс ҳәм паракатшылық темасы баслы орынды ийелей-ди. Мәселен «Әсирге барабар бир замат» [2] поэмасында бас қахарман образын жасаўда автор II жер жүзлик урыста ерлик көрсеткен жаўынгер Жуман Қарақулов ҳақындағы генерал Малкинниң еске түсириўлерине сүйенген. Онда төмендегидей қатарларды оқыймыз: «Жуман қулашын кең жайып, брустверде жатыр еди. Ол усы жатысында да астан-кестен болған жаў пулемётының уясын көкиреги менен жаппақшы болып атырғандай» [2:71]. Еске түсириўде, сондай-ақ, командирдің душпан пулемётын жоқ етиўди Ж.Қарақуловқа тапсырғаны, жаў бекинисине жақылағанда қойыў думанның серпилеп, қуяштың жарқырап кеткенлиги, алға жылыслаўдың пайдасыз болып қалғанлығы, нәтижеде Ж.Қарақуловтың қолындағы гранаталар менен жаў бекинисине бойын атқанлығы ҳәм тағы да басқалар жөнинде мағлыўматлар бар. Еске түсириўдеги қахарманлық ҳәрекетке толы мағлыўматлар шайыр К.Каримовқа II жер жүзлик урыс дәуириниң бир ғана моментин көркем шынлыққа айландырыўға тийкар болған. Еске түсириўде сақланып қалған мағлыўматлар жазыўшының көркем қыялының шарықлаўына түртки болған. Нәтижеде, шайыр жаўынгер Жуман Қарақуловтың мәртлигин, ұатансүйиўшилигин шебер түрде жеткерийге миясар болған. Мәселен, жаў бекинисине қарай еңбеклеп баратырған жаўынгердің ҳалаты оның ишки толғаныслары формасында былайынша бериледи:

...О, Карпат таўлары, өзин мәдет бер,

Жарамыздан тынбай қан ақсын, мейли!

Қара таўлар алып панана бизди,

Аман жеткер жаўдың шебине шекем! [2:72]

Көринип турғанындай, автор қахарманның қурамалы шараяттағы ҳалатын оның монологы арқалы жүдә исенимли сүүретлеген. Өйткени, адам баласының өз өмирине қәуип дөнгенде тәбиятқа, Қудайталаға сыйыныўы бурыннан бар нәрсе. Ал әдебий қахарманның өз қураллас досты Саркисянның оққа ушқанын көрип төмендегидей ойларға берилиўи де оқыўшыда үлкен тәсир қалдырады:

...Әх, саған не болды,

Сөйле Саркисян...

Көтере алмайсаң басыңды неге?

Перзентин жойтпасын тағы бир ана,

Әке аман-есен қайтсын үйине,

Өлме Саркисян [2:72].

Жаў бекинисин биргеликте жоқ етиўге жиберилген қуралласы Саркисяннан айрылған Ж.Қарақулов буйрықты жалғыз өзи орынлаўға бел байлайды. Әжелге тикке бағып, алға умтылып баратырған қахарманның ишки психологиялық кеширмелери төмендегидей қысқа, тужырымлы, эмоционал тәсиршең қатарлар менен берилген:

...Бәлки улың саған бара алмас аман,

Хош бол, узақтағы үлке таңлары,

Ақ сүтине разы бол, анажан! [2:72].

Демек, К.Каримов урыс дәуириниң қатаң ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўда шеберлик көрсеткен. Егер де еске түсириўдеги Ж.Қарақулов ҳақындағы мағлыў-матлар қурғақ авторлық баянлаўлар менен берилгенде, жаўынгер образы бундай тәсиршең дәрежеге көтеріле алмаған болар еди.

К.Каримовтың «Әсир әпсанасы» [3], «Жигирмаланшы әсир сазасы» [4] поэмалары паракатшылықты қорғаў машқалаларына арналған. Сонлықтан да, аты аталған поэмалардағы қахарман образлары да усы машқалаға байланыслы жасалады. Бул шығармалар драмалық поэманың жанрлық тәбиятына сай түрде жазылған. Олардың көркем қурылысында лирикалық ҳәм драмалық элементлер бир-бирине сиңисип кеткен. Мәселен, «Әсир әпсанасы» поэмасының композициясына итибар берейик. Онда автордың кирис сөзи ҳәм жуўмағы бар. Олардың арасында Иблис пенен Эгоисттин, Эгоист пенен Президенттин диалогы берилген, сондай-ақ үй қурыўшы, ҳақ нийетли адамзат ўекили, автор қусаған субъектлердің сөзлери менен де тәмийинленген. Шайыр атлары аталған поэмаларды жазыўда

1980-жылларда әдебий жәмийетшилик арасында үлкен табысқа ийе болған А.Ариповтың «Жәннетке жол», И.Юсуповтың «Мәңги булақ», Т.Мәтмуратовтың «Жақсы адамның жүрегі» қосаған поэмаларындағы қахарман образын жасау дәстүрінен шебер үйренгенлиги хәм оннан өзиниң максетине сай шебер пайдаланғанлығы сезилип турады. К.Каримовтың «Әсир әпсанасы», «Жигирмаланшы әсир сазасы» поэмаларында урыс хақықатлығын көркем хақықатлыққа айландыруы барысында персонажлардың диалоглары, монологларынан шебер пайдаланғанлығын көреміз. Сонлықтан да, әдебиятшы алым Ж.Хошаниязов урыс хәм паракатшылық проблемаларын сүүретлеуде К.Каримовтың драмалық поэманың көркем тәбиятынан шебер пайдаланғанлығын дурис атап өтеди [5:98].

Белгили әдебиятшы алым Қ.Камалов 1980-жылларда жазылған Т.Мәтмуратовтың «Мениң жулдызым», М.Бердиевтың «Соңғы оқ» поэмалары туұралы пикир жүрите отырып: «Т.Мәтмуратовтың, М.Бердиевтың поэмаларында бүгинги дүньяның прогрессив адамларының ой-пикирин типиклестирип беріуіге умтылыушылық бар. Буннан алдыңғы жыллар поэмаларында бундай дүнья жүзлик машкалаларға арнап шығарма жазуы тенденциясы сезилмейтуғын еди. Бизиң шайырларымыз әдебиятымызға келген усы жаңалықты-шығарманың пүткил дүнья проблемасына қуруы тенденциясын жүдә күшли дауам етиуі хәм теренлестиріуі керек»,—деп жазған еди [6:131]. Демек, К.Каримовтың «Әсир әпсанасы» поэмасы паракатшылықты қорғау машкаласын шебер түрде сүүретлеуі менен баҳалы.

К.Каримовтың және бир поэмасы «Жигирмаланшы әсир сазасы» деп аталып, ол да усы салмақлы машкалаға арналған. Бул поэма да шайырдың 1980-жыллардағы халық аралық сиясий шийеленисиулерден тынышсызланып жазған шығармасы болып табылады. Бул нәрсе шайырдың ойлау горизонтының кеңлигинен, ли-

рикалық қахарманның пүткил дүнья дәрти, урысты қаралауы, паракатшылықты сақлау дәрти менен бәнт екенлигинен дәрек береді. Поэманың 1983-жылдың ақыры хәм 1984-жылдың басында жазылғанлығын есапка алсақ, ондағы публицистикалық руұхтың басымлығы өз-өзинен түсиникли болады. Өйткени, усы жыллары поэзиямызда публицистикалық сыпаттың, ашық сөзликтиң кең ен жайғанлығы илимпазларымыз тәрепинен бир неше мәртебе атап өтилди. Мәселен, белгили әдебиятшы С.Ахметов И.Юсуповтың «Әмиудәрәя» журналының 1984-жылғы №5 санында жәрияланған «Диалектика», «Жақсы адамлар», «Ашық сөз» қосықларында қайта қуруы дәуири руұхының жүдә ашық түрде сәулеленгенлиги туұралы жазған еди [7:368]. Сондай-ақ, усы әдебиятшы илимпаз М.Сейтаниязовтың «Әмиу, Арал мениң өмиримде» [8:369] атлы поэмасын баҳалай отырып, онда Арал машкаласының ашық түрде сүүретленгенлиги хақында айта келип, бул шығарманы публицистикалық поэма сыпатында баҳалаған еди. Усы поэма менен дерлик бир дәуирде дөреген К.Каримовтың «Жигирмаланшы әсир сазасы» поэмасында паракатшылықты қорғау машкаласы туұралы шайырдың ашық түрде пикир жүритіуі бул дөретпениң жаңашыллығынан дәрек береді.

Улыұма, шайыр К.Каримовтың поэмалары 1980-жыллардағы лиро-эпикалық поэзияда өз орнына ийе. Ол 1980-жыллардағы миллий лиро-эпикалық поэзияны лирикалық поэма, публицистикалық поэма, драмалық поэма, лиро-эпикалық поэма сыяқлы жанрлар менен байытыуға умтылды. Сонлықтан да, келешекте шайыр поэмаларындағы қахарман образын жасаудың өзине тән өзгешелигин және де теренцирек, 1980-жыллардағы қарақалпақ поэмашылығы, улыұма XX әсир қарақалпақ лиро-эпикалық поэзиясы контекстинде изертлеу бизге қызықты илимий-теориялық жуұмақлар жасауға имкан береді деп ойлаймыз.

Әдебиятлар

1. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988; Насруллаев Ә. Заман хәм лиро-эпикалық поэзия. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985; Султанов Қ. Заманлас жаным менен... —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972; Жәримбетов Қ. Каракалпакская советская поэзия периода Великой отечественной войны. —Нукус: 1982; Есенов Ж. Поэзия жулдызы. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.
2. Каримов К. Ыақыт минарасы (қосықлар хәм поэмалар). —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
3. Каримов К. Аралдан келдим (қосықлар хәм поэма). —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991.
4. Каримов К. Мениң терезелерим (қосықлар хәм поэмалар). —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Хошаниязов Ж. Дәуир талабы хәм көркем әдебият. (Поэзия—88) // «Әмиудәрәя», 1989, №6, 98-б.
6. Камалов Қ. Дала бүркити (әдебий критикалық мақалалар жыйнағы). —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
7. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы (әдебий критикалық изертлеу). — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 368-б.
8. Сейтаниязов М. Әмиу, Арал мениң өмиримде. // «Әмиудәрәя», 1986, №12.

РЕЗЮМЕ

Мақола К.Каримов поэмаларида адабий қахрамон муаммосининг қүйилиши масалаларига бағишланған бўлиб, унда шоирнинг образ яратиш маҳорати таҳлил қилинған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению проблемы литературного героя в произведениях известного каракалпакского-поэта К.Каримова и анализируется мастерство поэта в изображении героев.

SUMMARY

The article is devoted to the study of issues of the literary hero in the works of the famous Karakalpak poet K.Karimov. The author analyzed the poet's skill in the description of characters.

«АЙДОС БИЙ» ДЭСТАНЛАРЫНДА ТАРИЙХЫЙ ЫАҚЫЯЛАРДЫҢ ХӘМ ТАРИЙХЫЙ ТУЛҒАЛАРДЫҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

Г.А.Тоқымбетова - үлкен илимий хызметкер –излениўши
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: тарихий ҳақиқат, тарихий шахс, ривоят, ҳикоя, бадий образ, қахрамон, поэма.

Ключевые слова: историческая правда, историческая личность, легенда, рассказ, художественный образ, персонаж, поэма.

Key words: historical truth, historical figure, legend, story, word picture, character, poem.

Бердақ карақалпақ халқының өткендеги қахарман батырларының ерлигин, мәртлигин жырлаған, олардың көркем образын дөреткен шайыр. Оның тарийхый шығармаларында халық арасында аты аңызға айланған Амангелди, Айдос бий, Ерназар алакөздің ерликлери мақтаныш пенен тәрийипленеди.

Бердақтың «Айдос бий» шығармасы тарийх ушын әҳмийетли дерек болып есапланады. Шығармада Айдос бийдің хәрекетлерине шайырдың көзқарасы анық көринеди. Халық арасында таралған аңыз-әңгимлердеги сыяқлы шайыр өз шығармаларында Айдосқа унамсыз көзқараста болады. Бул әсиресе, шайырдың «Шежире» шығармасында анық сезиледи. Онда шайыр Айдостың бабаларының шежиресин хәм оның алып барған сиясаты, бийлиги туўралы көп мағлыўмат береді:

Хожакелди, хажыкелди,
Улы Хангелди, Жангелди,
Оннан туўды Есенгелди,
Және бири Султан екен.
Хангелди улы Қарабас,
Және бири Айтжан Нияз,
Нияздың улыдур Ораз
Ол аталық болған екен.
Хажыкелди уғлы Султан,
Оннан Айдос, Майбас болған,
Айдос журт аға болған,
Киси асып дар курған екен [1].

«Айдос бий» дэстанына карағанда «Шежире»де шайырдың Айдостың тарийхына болған унамсыз көзқарасы анық. Ол да болса Айдостың журтқа аға болғанлығын, оның киси асып дар курған деспотизмин анықлаўға Бердақтың анық пикири болып есапланады. Тийкарғы Айдос бийге арналған шығармада да, тарийхый дереклерде де Айдос бийдің дар курып, адам асып өлтиргенлиги жөнинде хеш қандай мағлыўмат жоқ. Бул нәрсе биринши рет Бердақ шайыр тәрәпинен тилге алынады. Бирақ Бердақ Айдостың басшылы-ғындағы карақалпақлардың Хийўа ханларына қарсы көтерилиси жөнинде «Шежиреде» хеш қандай мағлыўмат бермеген.

Қарақалпақлар тарийхта Айдос бий Хийўа ханлығына Жаңадэрья карақалпақларын көширип әкелиўге, олардың үстине исленген атланысларға актив қатнасып, Хийўа ханларына қалыс хызмет еткен. Хийўа тарийхшысы Мунистин шығармасында Жаңадэрья карақалпақларына болған шабылыўда Айдостың актив қатнасқанлығы, оның хан тәрәпинде турғанлығы айтылған». Сондай-ақ, «Айдос Хийўа қол астына өткени ушын «бий» (мансаб) атағын алған, буннан кейин ол Мухаммед әмин инақтың қоллап-куўатлаўы нәтийжесинде пүткил карақалпақ халқының

(улысының) хәм әсиресе, Қоңырат урыўының хәкими болды» [2]. Тарийхый жылнамалар Айдостың хан тәрәпинен усындай иззет-хүрметке сазаўар болғанлығы туўралы хабар береді. Ал, Бердақ хан хәм Айдос қарым-қатнасын төмендегише тәрийиплейди:

-Кел, баба, шығыңыз төрге,
Ҳақ яратқан нәзеркәрде,
Теңгени бөлдик төрт жерге,
Бирин алың, Айдос баба.
-Сен билмейсең мениң жайым,
Оның менен тең қудайым,
Керек емес бос абайың,
Тек тур-деди Айдос баба.
Шерик қылмай бир бендени,
Хийўада ханнан езгени,
қосып жиберип теңгени,
Тең айырды Айдос баба.
Келгенде хан өрре турды,
Ханға қарсы жуўап урды,
Бир неше жыл дәўран сүрди,
Бул хал менен Айдос баба

Қарақалпақлар тарийхы бойынша жазылған мийнетлердеги мағлыўматларда Айдостың бир неше жылға шекем карақалпақлар арасында Хийўа ханларының сиясатын жүргизиўши адам болғанлығын тастыйықлайды. Әсиресе, Мухаммед Рахимханның тусында Айдос бий хәр қыйлы артықмашылықлардан, соның ишинде ханның қазнасы ушын карақалпақлардан салық жыйнаў хәм жыйналған хәрежеттиң ярымын өз пайдасына қалдырыў, яғный басқа бийлердің алғанынан еки есе көп алып қалыў ҳуқықынан пайдаланды. Бирақ, Мухаммед Рахимхан еслегеннен кейин бундай ҳуқықлары шекленген. Бердақтың шығармасындағы мына сөзлердің айтылыўы тарийхый шынлыққа сәйкес келеди:

Баба, бунша қатты қашпа,
Сум нәпсиниң аўзын ашпа,
Хызметкер көп сеннен басқа,
Қанаат қыл Айдос баба.

Мине, солай етип Айдостың ярым хан болыў тилеги орынланбады. Ол Аллакулыхан дәўиринде барлық жеңилликлеринен айырылды. «Усыннан кейин ханнан зейни қайтқан Айдос елде басланған көтерилистен пайдаланып, көтерилисшилер менен бирге Қоханға кетиўге хәм Қохан ханының жәрдеми менен өзиниң бурынғы артықмашылықларына қайтадан ерисиўге қарар етеди». Бердақ бул ўақыяны төмендегише тәрийиплейди.

Еки араға түсти гийне,
Ханның инамы бир ийне,
...Ханға болмады пухара,
Қарсы болды бара-бара.

Айдос бийдің көтеріліске қосылуы себеби Бердақтың «Айдос бий» шығармасында біраз өзгеше. Бул шығармада айтылуына қарағанда бурынлары Айдос бий қарақалпақ халқынан өндірілетуғын салық пулдың тең ярымын бөліп алады екен. Соңынан Хийұа ханы Айдосқа пулдың төрттен бирин ғана беретуғын болған. Буған Айдос қатты наразы болып қарсы шығады. Сөйтип хан менен еки арада душпанлық күшейе-ди.

«Айдос бий» поэмасында сүүретленген ўақыялардың гейпаралары тарийхый жүжет-лердеги мағлыұматларға сәйкес келмейди.

Дәстанның баянлауы бойынша Айдос бий қарақалпақ халқына өзиниң хұкимин жүргизип, «Майлы шеңгелдин» бержағына бийлик етеди. Айдостың Бегис, Мыржық деген еки батыр ини-лери болады. Олар Хийұа ханына бағынбай, қар-сы болып жүреді. Айдос сол батыр инилерине арқа сүйеп, ханға бағынбай кетеді. Хан Бегис пенен Мыржықты қалай қылып өлтириўдин жолын ойлайды. Ашық төрде өлтириўге батына алмай, Айдос бийди алдап, оған хат жазады. Хан Айдос бийге: «Егер еки ининди өлтирсең, сени баламнан да жақсы көремен, тахтыма отырғызып, үлкен хәмел беремен, хан менен тең боласаң, қалесең өзиме ўәзир қыламан», -деп хий-лекерлик етип хат жазады. Айдос бий буған инанып, еки инисин өлтирип, екеўиниң геллесин кесип, қоржынға салып Хийұаға барады. Айдос бий еки инисин өлтирип, Хийұаға барғанда Ай-достың өзін өлтирмекши болады. Дослары Ай-досқа ханның оны өлтирмекши екенін билдире-ди. Айдос түнде Хийұадан қашады. Елге келип бийлерин жыйнап, аўызбиршиликли болыўға ант ишеди. Ханға қарсы урыспақшы болады. Бирақ, бийлер хан әскерлериниң қарасын көргеннен-ак туўды жығып, Хийұа ханының тәрепине өтеди. Айдос Түркистанға қашады. Ширик Рабатта Хийұа әскерлери изинен жетип Айдосты өлтире-ди.

«Айдос бий» поэмасында сүүретленген ўақыялар халық арасында кең таралған әңгиме-лердеги «Айдос бий хәмелге қызып, еки инисин өлтирген екен» деген гүрриңлер менен үнлеседи. Айдос бийди халықтың мәпине қыянет еткен, өз жеке басының мәртебеси ушын хәмелге қызыққан адам образы сыпатында сүүретлейди:

Душпанына болысқан,-
Жигитлердің жоллыдан,
Қәтери жақсы болады?
Адамның ақмақ жаманы,
Ақылсыз туўған наданы,
Дүнья ушын қызығып,
Өзин-өзи қорлайды.

Мине бул шайырдың Айдос бий хәрекетле-рине болған көзқарасы, бахасы еди.

Әдебиятлар

1. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы-тарийхый дерек. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.
2. Камалов С.К. Қарақалпақстан АССР тарийхы. Әйемги заманнан баслап бизиң күнлеримизге дейин. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. -Нөкис: ҚҚМБ, 1950.
4. Сағыйтов И. Сахра бұлбүли. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.

Айдостың образы шайыр көзқарасында унамсыз болып қалмастан, оны «батыр туўған Айдос бий» деп көтермелейди. Айдосты наданлығы, хан сөзине ергенлиги, исенгенлиги ушын айыплайды. Дәстандағы Айдостың еки инисин өлтиргени дослары Ережеп хәм Мәдрей-им тилинен қараланады.

Еки иниң-айбатың,
Жаўға шапсаң ғайратың,
Алдыңда турса инилерің,
Хан болмағаныңда өлдің бе?
Еки иниң турғанда,
Биреўи жүрсе артыңда,
Биреўи жүрсе алдыңда,
Алдыңдағы айбатың,
Кейниңдеги ғайратың,
Екеўинен де айырылып,
Қара басың қалдың ба?

Шайыр Айдостың ишки кеширмелерин, кеўил кейпин оның хәрекетлери, сыртқы халатындағы өзгерислерди сүүретлеў арқалы береді. Мысалы еки инисин өлтирип, кейнинен ишлей қыйналып, өз исине өзи пушайман болған Айдостың халаты төмендегише сүүретленеди:

Ақылсыз туўған Айдос бий,
Еки ердің геллесин,
Бир қоржынға салады,
Беккем етип қоржынды,
Бөктириўге тақады.
Қанлы жасы көзиниң,
Сорғалап ағып ериксиз,
Қара жерге тамады.
Шайтан жайлап ишимди,
Айырылдым,-деп инимнен,
Айдос естен танады,
...Ерлери түсип есине,
Көктас жутқан адамдай,
Иши жанып барады.
Жез қанаттан қайырылып,
Туяғынан майырылып,
Инилери түсип ядына,
Өксип-өксип жылады [3].

Изертлеўши И.Сағитов дәстандағы сүүретле-ген ўақыяларды бес бөлімге бөледі: «биринши бөлім-Айдостың ханнан келген хатқа исенип, еки инисин өлтириўи хәм Хийұаға барыўы, екинши бөліми-Айдостың Хийұадан қайтып ке-лип, хан әскерлери менен урысыўы хәм өлиўи, бесинши бөлім-Ырза менен Төрениң қырық жи-гитке бас болып, Хийұа әскерлери менен уры-сыўы хәм набыт болыўы» [4].

Солай етип, Бердақ бул шығармасында қарақалпақ халқының тарийхында болған Айдос бий хәм оның еки иниси туўралы трагедиялы ўақыяны сүүретлеўи арқалы қарақалпақлардың 1827-жылғы көтерілісиниң себеплери хәм оның ақыбетлери ҳаққында бир қанша мағлыұмат бере-ди.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Бердақ шоирнинг «Айдос баба» достонидаги тарихий хақиқатнинг бадий акс эттири-лиши, тарихий образни ёритишда муаллифнинг ижодий изланишлари масалари тадқиқ этилади. Бердақнинг тарихий мавзунни ёритишда индивидуал ўзига хослиги очиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются проблемы трансформации исторической правды в художественную правду в эпосе «Айдос бий» великого каракалпакского поэта Бердаха и творческие изыскания автора в создании образов исторических фигур. Автор также показывает оригинальное мастерство Бердаха в изображении исторической темы.

SUMMARY

The article analyzes the problems of transformation of historical truth into artistic truth in Berdakh's epos "Aidos Biy" and the process of creative search of the author in creating the images of historical figures. It also reveals Berdakh's unique original skill in depicting the historical theme.

**ҚАЗАҚ-ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ МЕНЕН ӘДЕБИЯТЫ
БАЙЛАНЫСЛАРЫНЫҢ АЙЫРЫМ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ**

Т.Төрткүлбаева - излениўши

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Қорақалпоқ худуди, козок оқин-жировлари мероси, устоз-шогирдлик анъанаси, анъанаси ва ворийсийлик, миллий этно-фольклор, адабий муҳит, таъсир ва ўзаро адабий фольклор алоқалари, қорақалпоқ худуди, қорақалпоқ-козок жиров-шоирлар меросида жанрлар, шакллар ва ижрочилик.

Ключевые слова: регион Каракалпакстана, наследие казахских поэтов-сказителей, традиция и приемственность, национальная этнофольклорная, литературная среда, влияние и литературно-фольклорная взаимосвязь, жанры, формы в наследии каракалпакского региона, исполнительная деятельность.

Key words: region of Karakalpakstan, heritage of Kazakh poets bards, traditions of tutorship, national ethno-folklore literary environment, influence and literary-folklore relationship, genres, forms in the heritage of Karakalpak region executive.

Фольклортаныўшылар менен әдебиаттаныўшылар арасында көптен берли өмир сүрип киятырған «Әдебиатлар дослығы-халықлар дослығы» деген уран-тезис көзқарасы бойынша бул мәселеге нәзер аударатуғын болсақ, қазақ-қарақалпақ әдебий-фольклорлық байланысларының тамырлары жүдә ерте дәуірлерге барып ушласатуғынлығын көреміз. Себеби, қазақ-қарақалпақ халқы да өзлериниң этногенетикалық шығысы бойынша ең әйемги түркий халықлар сыпатында руўлық, қәуимлик бир турмыс тәризинде аўылы аралас, қойы қоралас болып ағайынтуўысқанлықта жасағанлығы хеш кимге сыр емес.

XVIII-XIX әсирлер менен XX әсирдин басларында болса бул әдебий байланыслар Бердахтың «Қазақша қосығын айтып Айдостың бир сыйырын алып қайтқан бабаңман» деп жазғанындай, жыраўлар менен жыршылар, ақынлар менен шайырлар байланысы формасында ҳақыый анық бир арналық жолға түсти. Буның айқын мысаллары сыпатында Күнхожа менен Күдериниң, Күнхожа менен Улбийкениң, Күнхожа менен Шернияздың, Әжинияз бенен Қыз Меңештиң, Әжинияз бенен Ырысты қыздың, Алтын менен Сейдәлиниң, Дәме менен Мансурдың, Тыным менен Қулымның, Қулымбет пенен Әбиўбакирлердиң әдебий дослық байланысларын келтирўге болады [7:48]. Бул ақын-шайырлар бетпелбет ушырасып, пикир алысып, дослықтуўысқанлық байланыслар жасаў менен бирге, өзара ақынлық-шайырлық айтысларға да түсип отырған. Мысалы, «Шернияз ақын менен қарақалпақ шайыры Күнхожа күтә татыў дос болған. Күнхожа Қызыл Ордаға, Шернияз ақынның мәканы Ақтөбеге жийи-жийи барып турған. Усы сапарларында олар өзлериниң шайырлық өнерлерин де жарыстырған. Бир мерекедә екеўи бас қосады. Шернияздың Күнхожадан жасы киши екен. Күнхожа Шернияздан той шашыўын сорады. Сонда Шернияз:

Тон әпердим сырлыдан,
Шапан жаптым пуллыдан,
Есигиңе байладым

Еки телпек, бир ғунан,- деген екен» [7:48].

С.Тойшыбаеваның бул пикириниң дурыслығын қарақалпақ-қазақ ақынлар-шайырлар айтысларының изертлеушиси профессор К.Алламбергенов Күнхожа шығармаларының мысалында былайынша дәлиллейди: «Ал, шайырдың Күнхожаның шығармалар жыйнағында болса бул айтыстың болғанлығын тастыйықлап туруўшы Күнхожаның Шерниязға айтқан төмендегидей сөз басы айтыс қосығы бар»: [3:73].

Усы жерде қызбағаным

Сақалымның ақлығы,
Жыйырма бестің жоқлығы.

Ҳасылын өзиң алған соң,

Кимге дәркар болыпты Шернияздың батылығы» [7:73].

Бул пикирлердиң дурыслығын Күнхожа дәре-тиўшилигин арнаўлы изертлеўши Б.Исмайлвтың мийнетлеринен де көриўге болады. Оның пикиринше, бул қазақ шайырлары да (Шернияз, Күдери, Улбийкелер) Күнхожа менен заманлас шайырлар болып, өзлериниң жасаған жыллары хәм жерлери бойынша да оның менен ушырасыў мүмкиншилигине толық ийе болған [9:82].

Усындай үзликсиз арналық жол болып киятырған қазақ-қарақалпақ әдебий-фольклорлық байланыслары XX әсирдин 30-жылларынан баслап ҳәзирги «әдебий байланыслар» мәнисинде рәсмий түс алып, белгили бир системаға түсе баслады. Ал, бүгинги Ғарезсизлик дәуиринде болса бул байланыслар басқышпа-басқыш мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилиў дәуирин бастан кеширип атыр. Буның айқын мысалын ҳәзирги өзбек-қарақалпақ-қазақ-түркмен әдебиаттаныў илиминдеги К.Мәмбетов, К.Қурамбаев, Б.Қурбанбаев, К.Алламбергенов, Қ.Жумажанов, С.Тойшыбаева, Г.Есиркепова, П.Алламбергенова, Г.Қурамбаевалардың хәр

қыйлы жылларда алып барған изертлеулеринен көріуге болады [10:180].

Бұл изертлеулердің ишінде С.Тойшыбаева, Г.Есиркепова, К.Алламбергенов, Қ.Жумажановлардың мийнетлери тиккелей қазақ-қарақалпақ, қарақалпақ-қазақ әдебий байланыслары мәселесін изертлеуге арналған. Мәселен, С.Тойшыбаева, Г.Есиркеповалардың мийнетлери қазақ әдебиеттаныуындағы әдебий байланыслар хәм өз ара әдебий тәсирлер мәселесіндегі арнаулы изертлеулер болса, К.Алламбергенов, Қ.Жумажановтың жұмыслары бұл проблемалардың айырым жекке дәретиушилер менен жеке жанрлар, жанрлық формалар мысалындағы шешилиуиниң көриниси болып табылады. Усылардың ишінде Қ.Жумажанов монографиясы биз усы мақаламызда сөз етиўди мақсет етип қойған қарақалпақ аймағындағы қазақ-қарақалпақ әдебий-фольклорлық байланысларына тиккелей байланысы бар арнаулы изертлеу екені даўсыз.

Қ.Жумажанов бұл монографиясында XIX әсирдің екінши ярымы менен XX әсирдің биринши ярымындағы Қарақалпақстан аймағындағы ақын-жыраулар мийрасында дәстүр хәм жаңашылдық мәселесін тийкарғы изертлеу объекти етип алғаны менен оның

«Қарақалпақ аймағындағы қазақ ақындары поэзиясындағы дәстүр жалғастығы» деп аталатуғын тараўын автор усы аймақ шайырлары шығармаларын, олардың мийрасларының изертлениу жағдайларын туўысқан қарақалпақ әдебиаты менен байланыстырып сөз етеди. Изертлеуши қарақалпақ жеріндегі өз туўған халқының әдебиатын көздің қарашығындай сақлап, халқымыздың қалайынша руўхый нәр алғанлығын жан-жақлама жеткизе билген.

Қарақалпақ жерінде өмир сүрген қарақалпақлар менен аралас отырған қазақ, өзбек, түркмен халықлары дәретиушилері бир-бириниң шайыршылық, жырау-бақсышылық, қыссақанлық дәстүрлерін жатсынбай, бир улт екінши бир улттың шығармаларын репертуарына киргизип, көрнекли дәретпелерден пайдаланыу дәстүрлері ҳаққындағы автордың ой-пикири, дәстиярлы дәлиллери аталған халықлардың түби бир, теги ортақ екенін тағы еске салады. Қарақалпақстандағы белгили қазақ ақын-жырауларының, өмир жолы менен бирге репертуары, олардың авторлық дәретпелери ҳаққындағы тартымлы мағлыұматларды да усы мийнеттен табамыз.

Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиатын арнаулы изертлеген Қ.Жумажанов Сейдәли дәретиушилигиниң усы өзгешеликлерине қарап, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтешлердің оның дайысы Ешим ахуннан кейинги саўат ашқан устазлары болғанлығын айтады, оларды фото-сүўретлери менен анық таблицаларда көрсетеди [12:93].

Усы жерде және бир айта кететуғын нәрсе - Сейдәли ақын әсиресе айтыс өнерінде Әжиниязды устаз тутып, оның шығармаларын идеялық-тематикалық жақтан да, стильлик, формалық жақтан да, көркем сүўретлеу усуллары бойынша да терең үйренди. Бұған себеп – бұл

гезлери қарақалпақ аймағындағы қарақалпақ-қазақлар арасында Әжинияздың Қыз-Меңешти қалайынша таўып, қалайынша айтысып, қалайынша жеңгенлиги үлкен сенсацияға, аңыз-әпсанға айланып кеткенлиги болды. Сонлықтан да қарақалпақ-қазақ қыз-жигитлери өзлериниң отырыспа-гештеклерінде «Әжинияздың Қыз-Меңеш пенен айтысы»н ядқа айтып жүрди.

Бұл айтыстың идеялық-көркемлик сапасының күшшилиги соншелли – ондағы айырым қатарлар менен жуўмақлар қыз-жигитлер айтысында фольклор шығармалардағы дәстүрий формаль қайталаулардай тураклы қолланылатуғын фразеологизмлерге, силтемелерге айланып кетти. Усы айтыстан бундай тәсирлениушилик әсиресе «Алтын менен Сейдәли айтысы»нда айқын сезилип турады.

Белгили қарақалпақ айтыс изертлеушиси К.Алламбергеновтың көрсетиуинше, Сейдәлиниң барлық айтысларында да Әжинияздың Қыз-Меңеш пенен айтысының тәсири бар екенлиги анық сезилип турады. Мысалы, Молла Бәйим, Дилда менен болған айтысларындағы Сейдалының Дилдаға айтқан мына гәплерине сер салып қарайық:

1. Жүргенде өз елимде сендей қызды,
Жүриуши едим сатып алмай қара пулға [4:155].

2. Меgeжин ийттен қорын аяйын ба,
Ықтыяр маған десен қатыным бол [4:157].

3. Шайтаным сескенбейди сендей қыздан,
Шыдасам ере алмассаң желгениме [4:158].

4. Айтасын оның несін салық қылып [4:158].
Дилда:

Молдеке, еситейик көрмесек те,
Түрин айт, қандай адам жеңешемиз.

Сейдалы:

Мен оны аса мақтап не қылайын,
Сен жоқсың Дилда сулыұ бир санынша [4:161].

Мине, бұл қатарлар болса мәнилик хәм стилистик жақлары бойынша да Әжинияздың Қыз-Меңеш пенен айтысындағы Әжинияздың Қыз-Меңешке қайтарған жуўапларына толық сәйкес келеди [5:207-223]. Булайынша сәйкес келиуи, бир жағынан заңлы да кубылыс еди. Себеби, Сейдалының шайыр сыпатында танылыуында Әжинияздың тәсири күшли болған [17:267].

Бұл, демек, Алтын менен Сейдалының айтысы Әжинияздың Қыз-Меңеш пенен айтысының изи менен (1861-1862-жыллардан кейін) келип шыққан деген сөз. Бұл, демек, Алтын-Сейдалы айтысы 1869-70-жыллары болып өтти деген пикиримиз ҳақыйқатлыққа бир қанша жақын келеди деген сөз.

Алтын менен Сейдалының айтысының Әжинияз айтысының изи менен келип шыққанлығын, Сейдалының Әжиниязды устаз тутып, оның шығармаларына творчестволық қатнас жасағанлығын бұл еки айтыстың көтерген, шешкен проблемаларының бир үнлеслиги де дәлиллеп турады.

Алтын менен Сейдалы айтысында да (Әжинияз бенен Қыз-Меңеш айтысындағыдай) хаял-қызлар еркинлигин жырлау – тийкарғы

проблемалардың бири етип қойылады. Бунда да Алтын, Меңештиң Әжинияздан жеңиліске ушырағанындай себептер менен Сейдалыдан жеңиліске ушырайды. Жеңилистің тийкаргы себеби – Алтынның сөзге шорқақтығы емес, сулығ сымбаты, асқан ақылы, жүйрік тили болса да, өз теңине қосыла алмай отырғандығы болады:

Күйеуің атастырған кәри Жәкең

Отының басы толған баллар да таз [4:143].

«Бул жағдай, - дейди усындай айтыстар хақықатында пикир жүриткен фольклорист-илимпаз М.Жармухаммедов, - сол дәуірдеги заман жағдайы менен социаллық теңсізлік мәселесине келип тиреледи» [11:90].

Айтыста усының менен қатар, Әжинияздың Қыз-Меңеш бенен айтысында ортаға қойылған халықтар дослығы проблемасы да ортаға қойылып барылады. Буны биз айтыстағы қазақ шайыры Сейдалының Алтынды Қоңыраттан Мойнаққа (Алтын Мойнаққа жақын Қаражар әтирапында жасаған) ізлеп келип, тойда ушырасып турған мысалынан анық көріуимізге болады [4:138]. Бул, демек, еки халық бурыннан да бир-биринің той-мерекелерине қалмай қатнасып турған ағайын-дос халық деген сөз.

Айтыс өзинің қосық қурылысы, сюжетлік желісі бойынша Әжинияздың қыз-Меңеш пенен айтысына біраз жақын келеді. Хәтте, ондағы айырым куплеттер сол айтыстың тәсирінде келип шыққандай көрінеді. Мысалы:

1. Әжинияздың қыз-Меңеш пенен айтысында:

Астыма минген атым сур кара кер,
Сорғалап сур қарадан ағады тер,
Моллалар көрисиүди суннет дейди,
Хожеке, көрисиік қолыңды бер [5:208].

2. Алтын менен Сейдалының айтысында:

Астыма атым минген сур кара кер,
Ағады сур қарадан сорғалап тер,

Көриспек, қол алыспақ- миндет, дейди,

Жолаушым, көрисиік, қолыңды бер [4:141].

Айтыстардың қазақша «қайым», қарақалпақша «жууап» айтысы түрінде келип шығыуы да бул еки айтыс арасындағы усындай жақындықтарды көрсетіп турады. Айтыста Әжинияз айтысындағыдай халық турмысы, дәстүр-салты мәдениеті менен этнографиясы кең түрде суүретленбеген менен, Сейдалының Алтын менен хәзил-дәлкек айтысуы Әжинияздың Меңеш пенен айтысқан хәзил-дәлкегине усайды. Әжинияз бенен қыз-Меңеш айтысында шайырлар бир-биринің шайырлық өнерин байтал менен тулпардың желісине теңегени сыяқлы, бул айтыста да Алтын менен Сейдалы өзлеринің шайырлық шеберлігін арғымақ пенен байтал тымсалында жарыстырып отырады. Хәтте, бул айтыстардың жууақтарында да жақындық бар екенлігі көрінеді, яғнай Әжинияздың қыз-Меңеш пенен айтысында Әжинияз «менің хаял екенімди қайдан билдің, дәлиллеп бер» деген Меңешти «хаял емеспен деп ант ише аласаң ба» деп сөзден услаған болса, Алтын менен Сейдалының айтысында Сейдалы «Қудай-ау усы адам таз болмасын!» деген Алтынды «әкең де, шешең де, күйеуің де, балашағаң да таз» деп сөзден жеңеді.

«... Шайырлар ешейінде сыпайылық сақласа да, шабыт қызған гезде бири туұралы бири айтпайтуғын, ашшы ауыр шындықтарды да айтыс үстінде, жыйын алдында қарсы шайырды тоқтатыу ұшын иркілместен айта береді, - деп жазады М.Әуезов бундай утыс усылларының себеби хақында, - Шөжеге Кемпирбайдың оны соқыр деп айтатуғыны, Сараға Биржанның күйеуін адамның пәси деп айтатуғыны. Тәбияға Омаркулдың «турмысқа шығайын деп отырған күйеуің таз» деп айтатуғыны - бәри де айтыс үстінде кеширилетуғын жайлар болады» [6:16].

Улыұма, бул айтыста Әжинияз бенен Қыз-Меңеш айтысында тырнақ тасы қаланған қарақалпақ-қазақтың хәзиллесе хәзили жарасқан, дәстүр-салты жақын бауырман дос халықтар екенлігін көрсетиу идеясы және де алға илгерилетиле түседі.

Усындай устаз-шәкіртлік жол, машақатлы изленистер Сейдәлини тек айтыс шайыры шеңберінде қалдырған жоқ, устазларындай сиясий-жәмийетлік мәніси күшли, нағыз халықтық, патриотлық, гуманистлік рухтағы азаматтық-социаль лириканың да асқан шебери етип жетилистирди. Бул тарауда да ол устазлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтешлердің дәстүрий жолы менен барып, өзине жекке дәретиушилик стилин жетилистирди. Шайырдың «Бул заманда байлар бар», «Қәлем алып қолыма», «Толғанып талай толғадым», «Сары арқаның жерлери», «Әжинияз жырдың дүлдили», «Қатты болса тәғдириң», «Дәрья қурып, көл қалды», «Мийнеттің татлы гөжеси», «Жан қыйналмай ис питпес», «Дүньяға нелер келип, не кетпейди» хәм т.б. лирикалары оның дәретиушилигіндеги усындай сыпаттардан дәрек беріп турады. Мысалы, ол өзинің «Байлар бар» қосығында устазларының дәстүрий жолын жортып, Бердақтың:

Көсип жатар үйім жоқ,

Ийинге тартар кийім жоқ,

Тоқтан бизлерге буйым жоқ,

Биз сорлығы жаз келер ме? [15:29].—деп жазғанындай туұған халқының, анығырағы пухара халықтың, оның адам шыдамаслық социальлық турмысын биринши орынға қойып жырлап, «отырды байлар қозғалмай, қалың нанның пуы менен, дийханшылыққа жарымай, татымсыз талай күн кештим» [16:5]. деп, өзинің ауыр турмыс тәризи арқалы пухара халықтың аянышлы ауҳалын ашып беріп, устазлар пикирин өзінше рауажландырады. Оның усы шығармадағы «Бий, болыстар сум болып, түрленип заман жыл-жылдан» деген қатарлары Күнхожаның «Неге керек?», социаллық лирикасындағы мына пикирлер менен үнлесип атады:

Халықтың арын арламаса,

Бары жоқты барламаса,

Аш хәм тоққа қарамаса,

Ауан басшы неге керек?

Халыққа әдил болмаса,

Жылағанды жубатпаса,

Халық татқанды татпаса,

Тахт ийеси неге керек [8:28].

Буннан шығатуғын жуўмақ сол: улыўма, миллий әдебиятлар аралық бундай әдебий байланыслар хәм өз ара әдебий тәсирлердиң сол миллий әдебиятлардың өсип раўажланыўында тутқан орны оғада әҳмийетли. Себеби, бундай әдебий байланыслар менен өз ара тәсирлер, бириншиден, сол миллий әдебиятлардың идеялық-тематикалық, жанрлық, формалық жақ-

тан өсип, раўажланыўына, миллий өзіншелигиниң хәр тәреплеме жетилисиўинде идеялық түртки хызметин атқарыў менен бирге, бүгинги Ғәрезлик дәўиринде Өзбекстан халықларының дослық, туўысқанлық қатнасларының бекемлениўиниң де үлкен руўхый-эстетикалық миллий дәреклери болып табылады.

Әдебиятлар

1. Бердақ. Шежире. Поэма. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.
2. Максетов Қ. Бердақ творчествосының үйренилиўи, «Шежире»синиң халықлығы. – Бердақ хақында сөз. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 97-б.
3. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Айтыс. 2-т. Алматы: «Жазушы», 1965.
5. Әжинияз. Таңламалы шығармалары жыйнағы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
6. Әуезов М. Айтыс өлеңдери. –Айтыс, 2-т. Алматы: «Жазушы», 1965.
7. Тойшыбаева С. Қазақ-қарақалпақ әдебиятының байланысы. – Казахская литература и её интернациональные связи. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1961.
8. Күнхожа. Қосықлар. - Нөкис: ҚҚМБ, 1961. 145-б.
9. Исмайылов Б. Күнхожаның өмири хәм творчествосы. - Нөкис: ҚҚМБ, 1964. 34-б.
10. Мәмбетов К. Өзбек хәм қарақалпақ әдебий байланыслары. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
11. Жармухаммедов М. Айтыстың даму жолдары. Алматы: «Ғылым», 1976.
12. Жумажанов Қ. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебияты. – Алматы: «Арыс», 2006.
13. Максетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
14. Қазақтың хәзирги халық поэзиясы. – Алматы: «Ғылым», 1973.
15. Бердақ. Таңламалы шығармалары жыйнағы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
16. Жумажанов Қ. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебияты.: Филология илимлериниң докторы илимий дәрежесин алыў ушын таярланылған диссертацияға қосымша мәтин. – Нөкис: 2006.
17. Жумажанов Қ. Дослықтың терең тамырлары. – Жаслар пәрўазы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.

РЕЗЮМЕ

Мақолада козқ-қарақалпоқ халқлариниң адабий алоқалари ва ўзаро таъсирлари, миллий адабиётларниң ғоявий-мавзувий, жанр, шаклий жиҳатдан ривожланиши, миллий ўзига хослиги ҳар томонлама ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается литературная взаимосвязь казахско – каракалпакских взаимовлияний, всестороннее совершенствование национальной литературы, идейно- тематическое, жанровое, развитие с точки зрения формы и достижения национального своеобразия.

SUMMARY

The article deals with the study Kazakh and Karakalpak influence, excessive improvement of national literature ideological thematic and genre, development from the point of view of form and achievement of national peculiarity.

ВОЗЕҲ САЁҲАТНОМАСИДА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИ ТАЛҚИНИ

З.Ю.Юнусзода - катта илмий ходим-изланувчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: саёхатнома, жанр, ғоявий мазмун, маърифатпарварлик қарашлар, сиёсий фикрлар, реалистик тасвир усули.

Ключевые слова: хождение, жанр, идейное содержание, просветительские взгляды автора, политические идеи, реалистические методы описаний.

Key words: travel notes, genre, a conceptual content, enlightenment views of the author, political ideas, realistic descriptive methods.

Қорий Раҳматуллох бинни Ошур Муҳаммад Возеҳ XIX аср адабиётиниң намояндаларидан бири бўлиб 1818-1894 йилларда Бухоро адабий муҳитида яшаб ижод этган. Ўз тазкирасида берган маълумотиға кўра, у дастлаб қорийлар мактаби, кейинчалик мадрасада таҳсил олиб, даврниң маърифатли ва зиёли кишиларидан бирига айланган [1:226]. Унинг кейинги даврдаги ҳаёти амир саройи билан боғлиқ бўлган.

Возеҳ уч тил (ўзбек, форс, араб)да қалам тебратган маҳоратли шоир, таниқли ёзувчи ва тазкиранавис олим ҳисобланиб, тазкиралар унинг

11 та асари ҳақида маълумот беради. Аммо бизгача “Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб” номли тазкираси, “Савонех ул-масолик фй фаросих ул-мамолик” деган сафарномаси, “Ақоид ун-нисо”, “Кони лаззат ва хони неъмат” асарлари ва шеърларидан айрим парчалар етиб келган. Бундан ташқари, Возеҳнинг “Шақойиқ уд-дақойиқ” (“Ҳар хил исмлар ва уларнинг арбоблари тўғрисида”), “Ароис ул-абкор ва наводир ул-афкор” (“Турфа насрий ва назмий ҳикоялар”), “Тухфаи амоян” (“Тиббиёт илми ҳақида рисола”), “Устурлоб ахволи ҳақида”

(Хотам Шайх Баҳой рисоласининг ўзбек тилидаги таржимаси) каби асарлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳозиргача топилмаган.

Возеҳ ижодида “Савонеҳ ул-масолик фй фаросих ул-мамолик” сафарномаси алоҳида ўрин тутди. Унинг кулѐзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абурайхон Беруний номидаги шарқшунослик институтида 810 рақами остида сақланмоқда. Бу саѐхатнома маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этувчи асар бўлиб, у орқали Возеҳ маърифатпарвар адиб сифатида эътироф этилади [5:126].

Возеҳ маърифатпарварлик даври адабиѐтида Аҳмад Донишдан сўнг сафарнома жанрида асар ижод этган иккинчи адибдир. У ўз саѐхатномасини асосан Аҳмад Дониш таъсирида яратган. Бу асар ва унинг муаллифи ҳақида адабиѐтшунос Т.Неъматзоданинг номзодлик диссертацияси ҳамда Р.Ҳодизоданинг тадқиқотлари мавжуд [3;4;5], иккала тадқиқотчи ҳам Возеҳни ёрқин маърифатпарвар адиб, унинг “Савонеҳ ул-масолик” асарини маърифатпарварлик адабиѐти намунаси сифатида тавсиф ва таҳлил этади, бироқ иккала олим ҳам асарнинг жанрини тилга олмаган.

Агар Аҳмад Дониш ўз сафарномаларини яратишда форс – тожик мумтоз адабиѐтининг мазкур қадимий жанрини мазмун ва ғоя, маърифатпарварликнинг янги сифат ва моҳияти асосида янгиланган, уни тараққийпарварлик мақсад-муддаосининг ифода воситасига айлантирган бўлса, Возеҳ ўз асари билан янги адабиѐтда бу жанр анъанаси мавқеини юксалтирди. Шубҳасиз, Возеҳ Аҳмад Донишнинг маърифатпарвар ақидаларидан хабардор эди, ўз сафарномасини ундан таъсирланган, издошлик қилган ҳолда яратган.

Бу даврда Аҳмад Дониш ижодида юзага келган янги маърифатпарварлик сафарномаси Возеҳ ижодида анъанавий сафарнома билан уйғунлашган ҳолда юз кўрсатди. Возеҳ анъанавий сафарноманинг шаклий доирасида, ҳаж сафари таассуротларини қаламга олиб, бунинг заминида мусулмон Шарқ давлатлари ҳаѐтидаги оддий, муқаррар ҳамда ғаройиб нарсалар қаторида янги ҳаѐт нишонлари, маданий ва илмий-техникавий янгилликларни ҳам илғади, тасвир этди. Ибратомўз нарсалар ва замонавий илм-техниканинг қудратига асарда унчалик кўп маълумотлар берилмаган. Шарқ мамлакатларидан бошланган бу саѐхатида ѐзувчи янгилликлар ҳамда уларнинг аҳамиятини асосан Шарқ Ғарб мамлакатлари билан туташган жойларда кенгрок тасвирлайди. Муаллиф илм техниканинг янгича қудратини дастлаб Янги Марв, кейинчалик Истамбул, Юнон, Искандария, Техронда кузатганини қайд этади. Асарда оддий нарса-ҳодисалар билан бир қаторда, Янги Шарқ мамлакатларидаги янгича турмуш тарзи, илмий юксалишни кенг тасвирлайди. Айнан шу ҳол унинг сафарномасига замонавий руҳ бахш этиб, Аҳмад Дониш ва бошқа маърифатпарвар ѐзувчиларнинг сафарномаларига яқинлаштиради.

Возеҳнинг маърифатпарвар ғояларини баѐн этиш усули Аҳмад Дониш ва бошқа маърифатпарвар адиблар сафарномаларидаги

услубдан фарқ қилади. Бу услуб сафар мушоҳадаларининг холис ва бетараф баѐнидан, юрт ва халқлар ҳаѐт тарзининг объектив тасвири, мушоҳада этилган нарса ва ҳодисалар моҳиятини ўз тилида баѐн этиш, факт ва рақамлар келтиришдан иборат. Аҳмад Дониш асарида бўлганидек муаллифнинг нарса ва ҳодисаларга субъектив муносабати, уларнинг муайян мафкура нуқтаи назаридан шарҳ ва изоҳи, факт ва ҳодисаларнинг таҳлил ва тадқиқи Возеҳ сафарномасига хос эмас. Возеҳ кўрган ва қаламга олган нарса-ҳодисаларга нисбатан, хоҳ улар илғор ва янги бўлсин, хоҳ эски ва қолоқ бўлсин, ижобий ёхуд салбий нуқтаи назарини ошқора изҳор этмайди, уларга баҳо бермайди. Унинг тасвир услуби ўзи кўрган шаҳар ва қишлоқлардаги халқ ҳаѐти ҳақиқатини холис қаламга олишдан иборат. Бу борада ѐзувчи асар муқаддимасида нозик ишора билан сафар давомида кўрган ҳар бир шаҳар ва қишлоқ, улардаги ажойиб ва ғаройиб ҳодисаларни “мазҳабий такаллуф ва тасаннўъ ҳамда миллий таассуб ва тасаллуфлардан қатъи назар” [2:100] фақат уларнинг воқеий ҳақиқати эътиборидан қаламга олишни истаганлигини таъкидлайди.

Бу асарда одатда маърифатпарварлик сафарномаларида мавжуд бўладиган хис-ҳаяжон, ҳайрат ва таажжуб ҳамда публицистик услубга хос дарду изтироб кўзга ташланмайди. Возеҳ асарида муаллифнинг объектив маърифатпарварлик муносабати баъзи шаҳарларда кўрган бир қатор илғор ва намунавий нарса-ҳодисаларда ўз ифодасини топган.

Бу асардаги бетарафлик ва сафар ҳужжатларининг объективлиги жумладан Носир Хусрав сафарномасини ѐдга солади. Бироқ унинг сафарномаси бир томондан олдинги давр сафарномалари анъанасининг давоми бўлса, иккинчи томондан, замон талабларига мос ҳолда илғор маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган. Шунга кўра айтиш мумкинки, Возеҳ сафарномасида ҳам маърифатпарварлик даврининг бошқа сафарномалари каби мазкур жанрнинг янгиланиши амалга ошган. Бироқ бу янгиланиш, гувоҳ бўлганимиздек, жанр анъанаси зимнида ва унга боғлиқ бўлган ҳолда бўй кўрсатди.

Возеҳ ўз сафарномасида воқеъгўй (реалист) ѐзувчи сифатида иш тутган. Унинг воқеъгўйлиги нарса ва ҳодисаларни айнан, ўзгаришсиз ҳужжатли тарзда қаламга олишда кўринади. Уларнинг таҳлил ва моҳиятини аниқлашни муаллиф ўз бурчи деб билмайди. Унинг асари баѐн хусусиятига эга бўлиб, фақат маълумот бериш, ҳужжат келтириш, воқеабаѐнликка асосланади. Тасвирланаѐтган воқеа-ҳодисалар таҳлилини эса муаллиф ўқувчи ихтиѐрига топширади. Возеҳ сафарномасида тасвир объекти бўлган шаҳар ва қишлоқлар ҳаѐтини ўз ватанидаги воқелик билан қиѐс этмаса-да, ватандош ўқувчиларига бундай қиѐслаш учун имкон яратади. Бу ижодий принцип саѐхатнома жанрининг асосий хусусиятларидан биридир. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, XIX аср охири – XX аср бошларида миллий адабиѐтларда реализмнинг илк қуртаклари маърифатпарвар

адабиёти вакиллари ижоди асосида юзага келди. Возех ҳам ўз саёхатномаси орқали реалист ёзувчи сифатида намоён бўлади. У нараса – ҳодисаларни ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича тасвирлайди. Уларнинг таҳлили ва тадқиқини ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилади. У ҳар хил ҳикоят ва нақллар орқали, хусусан, мусулмон Шарқ мамлакатларида кузатган илмий техникавий тараққиётни ҳолисона таърифлайди. Ёзувчи бу билан ўз ватандошларига “дунёнинг тараққиёт палласига кирганлигини, улар эса ундан йироқда қолганлигини, уларнинг ҳаёт тажрибаларидан ибрат олмақлик”ни ўқитмоқчи бўлади. У ўз ватандошлари онгига иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий юксалишлар натижаларини сингдиришга ҳаракат қилади. Аслида асарнинг яратилишига ҳам айни шу мақсад асос бўлган.

Возех сафарномаси маърифий характерга эга бўлиб, бу нараса унинг жанр хусусиятларига мувофиқ тушган. У маърифатпарвар адиб сифатида моддий ва маънавий ривожланишни фақатгина замонавий билимларни эгаллаш орқали қўлга киритиш мумкинлигини таъкидлайди. Муаллифнинг бу фикрлари ўша даврдаги Бухоро мадрасаларида ўқитиладиган схоластик таълим принципларига мутлақо қарама – қарши эди. У дунёвий илмларнинг ривожланиши ҳамда кашфиётларнинг вужудга келишини давлат ишларининг бир қисми, деб билади, уларни барчаси давлат ва халқ манфаатларига хизмат қилишини таъкидлайди.

Возех сафарномасида ёзувчининг маърифатпарварликка йўналтирилган сиёсий назарияси ҳам ўз ифодасини топган. Ёзувчи ҳамсухбати (карбалоллик киши) тилидан ўша давр бошқарув тизими масаласига оид ўз мулоҳазаларини баён этиб, Европа мамлакатларида дин давлатдан

ажратилганлигини таъкидлайди. Возех карбалоллик кишининг нутқи воситасида давлат бошқарувида ҳукмдорнинг қонун ва конституцияга амал қилиши, Аҳмад Донишга зимдан эргашган ҳолда Бухоро амирлигида “низом ва зақун”нинг жорий қилинишини иштайди.

Возех сафарномасида ёзувчининг муайян тараққиётпарвар сиёсий фикрлари тизими ўзига хос услубда баён этилган. Бу факт ва ҳужжатлар тили билан сафар давомидаги ибратли нараса-ҳодисаларни қаламга олиш воситасида маърифатпарварлик ва тараққиётпарварлик ғояларини талқин этиш услубидир.

Сафарнома содда ва тушунарли тилда ёзилган бўлиб, ёзувчи ҳар хил муносабат билан техника ва унинг ашёлари, Европа маданияти ва турмушига хос нарсалар ҳақида сўз борганда, русча-интернационал сўзу истилоҳлардан фойдаланади.

Хуллас, Возехнинг “Савонех ул-масолик” асарида Аҳмад Донишнинг сафарномасига қараганда илғор маърифатпарвар ақидалар озроқ бўлса-да, ундан кейинги маърифатпарварлик адабиётидаги саёхатномаларнинг шаклланишида муҳим рол ўйнади. Возех сафарномасининг бош хусусияти унинг маърифатчилик йўналишида эканлигидадир. Муаллиф бошқа халқлар маърифати, ўзга шаҳар ва мамлакатлардаги тараққиётни акс эттириш воситасида китобхон тафаккурини уйғотишга интиланган. Бу асарда ёзувчи ривожланган мамлакатларнинг илғор турмуш тарзини, унинг тараққиёт омилларини кўрсатиш орқали ўқувчига ўз халқи аҳолини тушунишга имкон беради, ватандошларини маърифатга чорлайди, миллатни фикрий уйғокликка даъват этади.

Адабиётлар

1. Возех Қорӣ Раҳматуллоҳ. Тухфат ул-аҳбоб фи таъкират ул-асҳоб. – Душанбе: 1977. 226-б.
2. Возех Қорӣ Раҳматуллоҳ. Савонех ул-масолик фӣ фаросих ул-мамолик. ЎР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. 810 рақамли қўлёзма.
3. Неъматзода Т. Дар бораи Возех ва асари ў “Савонех ул-масолик фӣ фаросих ул-мамолик”. – Сталинобод: Нашр. Давл. Тоҷик., 1957. –С. 48.
4. Неъматзода Т. Возех. –Дешанбе: Ирфон, 1965. –С. 230.
5. Ҳодизода Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XIX. –Душанбе: Дониш, 1968. –С. 294.

РЕЗЮМЕ

Мақола XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро адабий муҳитида яшаб ижод этган маърифатпарварлик адабиётининг намоёндаси Қорӣ Раҳматуллоҳ Возех “Савонех ул-масолик фӣ фаросих ул-мамолик” (Йўллар воқеаси ва мамлакатлар масоҳати) саёхатномаси тадқиқотида бағишланган бўлиб, унда асарнинг жанрий хусусиятлари, ғоявий мазмуни, муаллифнинг тараққиётпарварлик қарашлари, сиёсий фикрлари ва реалистик тасвир усули таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается исследование хождений Кори Рахматуллох Возех “Савонех ул-масолик фӣ фаросих ул-мамолик” (“Дорожные рассказы и площади стран”) представителя просветительской литературы, посвятившего себя литературной деятельности во второй половине XIX века в Бухаре, также анализируются особенности жанра, идейное содержание, просветительские взгляды автора, политические идеи и реалистические методы описаний.

SUMMARY

The article deals with the research work of Kori Rakhmatulloh Vozeh “Savoneh ul-masolik fi farosih ul-mamolik” (“Travel stories and the areas of the countries”) of the literary representative enlightener who lived and worked in the field of literature in the second half of the XIX century in Bukhara. It contains the analysis of the novel’s genre peculiarities, a conceptual content, author’s progressive views, political thoughts and realistic descriptive methods.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

УЛЫҰМА ОРТА БИЛИМ БЕРІҰ МЕКТЕПТЕРІ ХӘМ КӘСИП-ӨНЕР КОЛЛЕДЖЛЕРИНДЕ ОҚЫҰШЫЛАРДЫ КӘСИПКЕ БАҒДАРЛАҰДА ҰЗЛИКСИЗЛИКТИ ТӘМИЙИНЛЕҰ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Т.Аймухаммедова – үлкен оқытыушы

*Қарақалтақстан Республикасы Халық билимлендириу хызметкерлерин қайта таярлау
хәм олардың қәнигелигин арттыру институты*

Таянч сўзлар: ўқувчи, ўсмир, шахс, қобилият, тўгарак ишлари, касб-хунар, интилиш, билиш, имконият, истейдоддилиқ, умумтаълим мактаблари.

Ключевые слова: ученик, подросток, личность, кружковая работа, профессия, одарённость, знание, способность, талант, общеобразовательные школы.

Key words: pupil, teenager, personality, circle work, profession, giftedness, knowledge, ability, talent, comprehensive schools.

Өзбекстан Республикасының «Кадрларды таярлау миллий бағдарламасы» хәм «Билимлендириу ҳаққында»ғы Нызамда атап өтилгениндей, жас әуладты тәрбиялау, оларға билим бериу, хәр бир оқыушының мәнәуйи баркамал шахс болып жетилисиуи ушын тәлим-тәрбия процеси хәм мазмунын оқыушының имканияты, қызығыушылығы, қәбилетлери менен муапықластыруу, бунда хәр бир баланың индивидуаллығы тийкарында физикалық, рухый раўажланыуын тәмиинлеу әхмийетли ўазыпна болып есапланады. Биринши Президентимиз И.Каримов кадрларды таярлау системасының қәлиплесиуи хәм жумыс алып барыуының тийкаргы принциплерин белгилеп берип, «Мәмлекет хәм жәмийетлик шөлкемлердиң қәсип-өнерге бағдарлау бойынша жумысын жетилистириу. Бунда қәсип таңлаудың базар талаплары хәм имканиятларын итибарға алыу зәрүр, өйткени хәр бир шахс өзине сай қәсипти ийелей алсын»-деген еди.

Орта билим бериу мектеплери хәм қәсип-өнер колледжлеринде оқыушыларды қәсипке бағдарлауда ажыралмаслықты тәмиинлеу, қәсип-өнерге бағдарлау жумысларын жетилистириу машқаласына Ж.Ғ.Йўлдошев айрықша тоқталып, қәсипке бағдарлау жумысларын шөлкемлестириуде тек ғана сабақларда емес, ал сабақтан хәм мектептен тысқары жумысларда да нәтийжели әмелге асыруу мүмкинлиги, бунда дөгerek басшысының роли үлкен әхмийетке ийе екенлиги хәм дөгerek оқыушылардың дөретийушилиқ қәбилетлерин раўажландыруу менен бирге, иске болған қызығыу-шылықларын қәлиплестириуи хәм де қәсипти саналы рәуиште таңлаулары тийкар болып хызмет етиуи ҳаққында тоқтап өткен. Сондай-ақ, дөгerekлерден тысқары оқыушыларды қәсипке бағдарлауда ислеп шығаруу белсендилери, мийнет ветеранлары, түрли қәсип ийелери менен ушырасыулар өткерий, өндирис кәрханалары, фермер хожалықлары хәм қәсип-өнер колледжлерине саяхатлар шөлкемлестириу, қәсиплер дүнйасы ҳаққында баянатлар жасау, сәўбетлер өткерий сыяқлы илажлар арқалы қәсипке бағдарлау жумысларын әмелге асырып барыу мүмкинлиги ҳаққында пикир билдирген.

Улыұма орта билим бериу мектеплеринде қәсипке байланыслы мәсләхәтлерди өткерийди шәртли еки басқышқа ажыратыу мүмкин:

- оқыушы шахсын үйрениу;
- саналы қәсип түри, қәсип таңлауға педагогикалық басшылық етиу.

Оқыушы шахсын үйрениуде болса төрт тийкаргы бағдардың үлкен әхмийетке ийе екенлигин көрсетип өткен:

- бағдарланғанлықты үйрениу (шахс нени қәлейди), басқаша сөз бенен айтқанда, шахс ушын умтылыу қайсы тарауға қаратылған. Бул шахстың қызығыуларында, уқыпшылығында, исениминде өз сәўлелениуин табады.

- жас инсанның қәбилети хәм талантын үйрениу (не ислей алады), бул оның индивидуал қәсийетлери белгили бир жумысты жақсы ийелеуи ушын субъектив шәрт-шараят болып хызмет етеди.

Ол анық жумыс түри техника, музыка, тәбияттануу, педагогика хәм т.б.да көринеди. Олар жумысты тез өзлестирип алады, тез, анық хәм пухта жумыс көрсетеди.

- шахстың характерин хәм тийкаргы өзгешеликлерин үйрениу (шахста бар болған қәсийетлери), бул қәсийетлер, психологиялық реакциялар адамлар менен қатнаста өзине, иске мүнәсибетинде көринеди.

Улыұма орта билим бериу мектеплеринде оқыушыларды математика, сызыу, архитектура санааты пәнлерине бағдарлауда сызыу ханасының орны үлкен әхмийетке ийе екенлиги ҳаққында тоқталып, сызыу бойынша қәсипке бағдарлау жумысларын класстан тысқары тәрбиялық саатларда оқыушылар жумысын қәлиплестирип барыу үлкен әхмийетке ийе екенлигин атап өткен. Соның менен бирге оқыушыларды сызыу бойынша қәсипке бағдарлауды қәлиплестириу, оқыу, жумыс процесинде системалы қатнас әхмийетли. Оқыушылардағы техникалық дүнйа-қарасы, политехникалық мәдениаты, графикалық жумысы, кеңдиктеги қыял хәм ойы, дөретийушилиқ хәм баслама менен шығыушылығы, илимге меҳир-мухаббаты, потенциялы хәм таланты, мийнет сүйийушилиги, исбилерменлиги, миллий мақтаныш сезимлери, миллий қәдириятларға хұрмет, мәдений мийрасқа

мухаббат, инсанийлық сезимлери, сабыр-тақаттылық, ийман, пәклик, еркін пикирлилік, ғәрезсизликти беккемлеу хәм рауажландыру идеяларына садықлылық сыяқлы түсиниклер тийкарында оқыўшыларды әхмийетли мақсетли кәсипке бағдарлау педагогтың дыққат орайында турыуы керек [2].

Улыўма орта билим бериу мектеплеринде оқыўшылардың шыпакерлик кәсипке қызығыўшылықларын басқышпа - басқыш қәлиплестириуе қаратылған болып, “Кәсипке қызығыўды қәлиплестириу психологиялық-педагогикалық процесс болып, бул шахстың кәсип хәм оның өзгешеликлерин үйрениуе жәрдем бериуши мақсет, әхмийет хәм принциплер, усыл хәм қурааллар бирлиги” деп пикир билдирип, кәсипке бағдарлаудың билимлендириу хәм тәрбия жумыслары менен байланыслы ҳалда басқышпа-басқыш әмелге асырып барыу әхмийетлилиги ҳаққында тоқталған. Соның менен бирге оқыўшы шахсында кәсипке қызығыўшылықты қәлиплестириуде төмендеги өзгешеликлер үлкен әхмийетке ийе екенлиги көрсетилген:

- сезимге берилиўшеңлиги;
- эмпирик (тәжирийбелик);
- ақылға сай пикир жүритиуи;
- жоқары жеделлик ҳәрекетлери.

Бунда шахслардың жасындағы айырмашылық хәм де характериндеги өзине сай өзгешеликлер көбирек итибарға алынады.

Хақыйкатында да, оқыўшыларда кәсиплик қызығыўшылықты қәлиплестириудин бул шараятында ол ямаса бул басқышта өзине сай болыуы итималлылығы жоқары. Барлық басқышлар ушын айырым принциплер өткинши болыуы мүмкин, бирақ мазмун-маңызы хәр бир басқыш ушын оғада әхмийетли өзгешелик болып қалады.

Мектепте балаларға, өспиримлерге көплеген жәмийетлик факторлар тәсир көрсетеди хәм бул факторлар олардың кәсиплик нийетлерин қәлиплестириуе тиккелей хәм тиккелей болмаған ҳалда байланыслы болады. Оқыўшылар барлық кәсиплерден де хабардар бола бермейди, әдетте олар жәмийетке зәрүр кәсиплерди кем биледи ямаса олар ҳаққындағы түсиниклери жетерли болмайды [3].

Оқыўшыларды кәсипке бағдарлауда ең дәслеп оларды кәсиплер әлеми, кәсиплик жарамлылық, кәсиптин жәмийетлик шәрт-шараятлары ҳаққында оларға толық мағлыўматлар берилиуи менен бирге изшиллик хәм өз ара байланыс арқалы педагогикалық ўазыйпалар шеңберин сондай кеңейтиу керек, оқыўшы улыўма орта билим бериу мектебин питкергенинше саналы түрде кәсип таңлауы хәм сол кәсип ҳаққында теңлеслери, дослары алдында айтып беретугын болыуы керек. Бунда оқыўшының кәсип таңлауында нәтийжели тәсир етиуши фактор улыўма орта билим бериу мектеплери хәм кәсип-өнер колледжлери оқыўшыларын кәсипке

бағдарлаудың бир пүтинлиги үлкен әхмийетке ийе.

Солай екен, улыўма орта билим бериу мектеплеринде шөлкемлестирилген кәсип-өнерге бағдарлау ханасы оқыўшыларға кәсиплер әлеми, жақын аймақта жайласқан кәсип-өнер колледжлери, олардың таярлау бағдарлары, кәсип хәм кәнигеликleri ҳаққында мағлыўматлар бериу менен бирге кәсипке бағдарлау илажларын өткерийинде тийкарғы мекан болып хызмет етиуи керек. Кәсип-өнер колледжлеринде де улыўма орта арнаўлы билим бериу мектеп питкерийушилерин таярлау бағдарлары, кәсиплер хәм кәнигеликлер бойынша жәмийеттин кәнигели кадрларға болған мүтәжлиликleri бойынша бир пүтин байланыслы мағлыўматларға ийе болыулары керек.

Бүгинги күнде халық билимлендириуи хәм кәсип-өнер билимлендириуи системасының өз ара биргеликтеги жумысларын хәр қашанғыдан да жоқары басқышқа көтериу керек. Оқыўшыларды кәсипке бағдарлау төмендеги мақсетлер ушын хызмет етиуи көрсетилмекте.

- шахсты жәмийетлик хәм экономикалық қорғау (яғный өз қызығыўшылықлары, қәбилетleri хәм имканиятлары бойынша кәсип таңлаған адам оны табыслы өзлестиреди хәм кәсиплик және материаллық жақтан нәзерде тутылған нәтийжелерге тезирек ериседи);

- улыўма орта билим бериу мектеплеринин 9-класс питкерийушилерин орта арнаўлы, кәсип-өнер билимлендириу мекемелерине мүмкиншилиги болғанынша толық қамтуу;

- мийнет резервлеринен пайдаланыу хәм оларды нәтийжели бөлистириу есабынан мәмлекеттин экономикалық қуўатлығын беккемлеу [1].

Айтып өтилген пикирлер оқыўшыларды кәсипке бағдарлауда өз ара бирге ислесиудин әхмийетли бағдары болып хызмет етиуи мүмкин.

Оқыўшылардың кәсип таңлауына төмендегидей факторлар тәсир көрсетеди:

1. Мәмлекетимиз ушын характерли болған үлкен жастағылар, шаңарақ ағзаларының көзқараслары;

2. Теңлеслеринин көзқараслары;

3. Мектептеги педагогикалық жәмәеттин (оқытыўшылар, класс басшылары хәм басқалар) көзқараслары;

4. Шахстың кәсиплик хәм турмыслық режелери;

5. Жеке қәбилетлер хәм оларды көрсетиу;

6. Жәмийеттеги статусқа умтылыўшылық;

7. Ол ямаса бул кәсиплик жумыс ҳаққындағы мағлыўматқа ийе болыу;

8. Бейимлилик

Жоқарыда атап өтилген пикирлерге тийкарланып соны атап өтиу мүмкин, бизин пикиримизше, кәсип таңлауға және төмендеги факторлар тәсир көрсетиуи мүмкин:

1. Киши кәнигеге болған талап, яғный жумыс орынларының бар болыуы;

2. Кәсиплик мотивация;

3. Кәсіплик жарамлылық;
4. Билимлендириў мекемелери ямаса ислеп шығарыў кәрханалары хәм мекемелериниң узақ-жақынлығы;
5. Кәсіпниң абыройлылығы сыяқлылар.

Солай етип, кәсіп таңлаўда және бир әхмийетли қәдем – бул өзиниң қәбилети хәм денсаўлығына баҳа бериў. Бунда усы баҳалаўдың зәрүр, бирақ жетерли болмаған процедура екенлигин инабатқа алыў керек.

Әдебиятлар

1. “Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришниң психологик ташхис муаммолари” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: 2005.
2. Давлетшин М.Г. Психологияда шахсни ўрганиш истиқболлари. “Халқ таълими” журналы, 2001, № 3-5.
3. Матмуратова Н.Б. Ўқитувчиларга психологик ёрдам берувчи ўйин ва машқлар. Ўқув-услубий қўлланма. -Т.: ТДПУ. 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада узлуксиз таълим тизиминиң дастлабки бўғинларидан бири бўлган умумтаълим мактабларида ёш авлодни уларниң қизиқиш, интилиш ва қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда касбга йўналтиришниң аҳамиятли бўлган масалалари келтирилган. Мактаб ўқувчилариниң келажакда қандай касб эгаси бўлиши ва қайси касб-хунар коллежларида ўқишни давом эттиришини танлаш билан боғлиқ бўлган ўзаро ҳамкорлик ишлариниң аҳамиятли йўналишлари маълумот сифатида келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются материалы по вопросам профессиональной ориентации подростков, в том числе учитываются их интересы, стремления и способности. Также рассматриваются вопросы о выборе учениками средних школ будущей профессии и профессионального колледжа для дальнейшего обучения, а также в качестве информации приводятся важные направления сотрудничества этих учреждений по этому вопросу.

SUMMARY

The article deals with the information about the questions of teenagers' professional orientation taking into consideration their interests, tendency and abilities. The issues of choosing future professional colleges for further education are shown, and also there are given important directions for cooperation of these institutions to solve this issue.

ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИДА ЁШЛАРГА ДЕХҚОНЧИЛИК ҲАҚИДА ТУШУНЧАЛАР БЕРИШ ВА ОБ-ҲАВОНИ АНИҚЛАШГА ЎРГАТИШ ТАЖРИБАЛАРИ

*А.А.Бекимбетова – педагогика фанлари номзоди
Бердақ номидаги Қорақалтоқ давлат университети*

Таянч сўзлар: халқ педагогикаси, деҳқончилик, чорвачилик, об-ҳаво, ақлий тарбия.

Ключевые слова: народная педагогика, сельское хозяйство, животноводство, погода, умственное воспитание.

Key words: national Pedagogics, agriculture, stock-breeding, weather, mental education.

Қорақалпоқ халқиниң ҳам бошқа туркий халқлари синғари деҳқончиликка боғлиқ ҳисоб-китоб юритиш ишлари осмон жисмлариниң Ерга таъсирига боғлиқ ҳолда юзага келган. Улар табиатниң янғиланишини «Наврўз» ойи деб аташган. (21-мартдан 19-апрелгача). Ой ўз ҳаракатларида ўн икки хил юлдузлар туркумини уя сифатида макон қилиб устидан ўтган. Биринчи юлдузлар гуруҳини узокдан қараганда, Қўзига (қўйга) ўшатганликдан халқ Қўзи (Ҳамал) ойи – деб атаган.

Халқ баҳорги деҳқончилик ишлари билан боғлиқ ҳаракатларини кузнинг охирида Жанубга учиб кетган қушларниң қайтиб келиш вақтига қараб ҳам белгиланган. Улар қушларниң қайтиб келишига боғлиқ об-ҳавода ўзгаришлар юз беришини ўз кузатувларида кўп ўргатган. Шу асосда деҳқонлар баҳор фаслида қушларниң қайтиб келиш вақти билан экин экишниң ўзига хос вақт ҳисобини тузган. Қушлар қайтиб келганда бўладиган табиатдаги айрим ўзгаришларни «қушнинг қойи», «киали» ҳолатниң юз бериши [2:14] – деб тушунган.

Халқ баҳорда етти туркум қушлар гуруҳи келишини олдиндан ҳисобга олиб, етти маротаба «қой» бўлишини бунга мос деҳқончилик ишларини режалаштириш зарурлигини инобатга олган. Февраль ойиниң охири, мартниң бошида қор аралаш ёмғир ёғса, буни «шойи қушнинг қойи» деб билган. Шойи қушнинг товушини эшитган деҳқонлар тез кунда об-ҳавонинг яхшиланишини олдиндан пайкаб, уруғ экишдан олдинги дала ишларини бошлашга киришадиган бўлган. Шойи қуши эрта келса, баҳор эрта бошланган ва шунга мос деҳқонлар эрта пишар экинларини эка бошлаган. Бундай ҳолат юз бермаса, маълум вақтгача ернинг қизишини кутган. Ёр «қизий» бошлагандан уруғ экиш керак, шундай қилмаса уруғ салқин тупроқда чириб кетади деб, кўк қарға учиб келиши билан, яъни апрель ойиниң ўрталари, май ойиниң бошида «қуш қойи» ҳисоби тамом бўлиб, кўпчилик экинларни экиш ишлари тугатилиши назарда тутилган.

Баҳорда ёмғирниң бемаврид ёғиши, деҳқонлар учун гоҳида ноқулай ҳолат бўлган. Шунинг учун халқ бемаврид ёмғирни ёқтирмай: «Хутда тинмасин,

хамалда томмасин» [2:15] - деган тилакни айтган. Хамалдан аввалги ой Хутда (19-февралдан 20-мартгача) ёмғир кўп ёғса, далаларда сув кўп тўпланиб, ер сувга қонади. Оқибатда деҳқонлар далаларни тоза оқин сув билан чайиб, суғориб экин эккан.

Хамал-Наврўз ёмғири кузлик бугдой учун жуда зарурлигини тушунган деҳқонлар: «Хамал ёмғири кузлик бугдойнинг қони» – [3:231] деб ҳисоблаган. Ҳаво иссиқ бўлса, баҳор кунлари тез-тез ёмғир ёғса, экинларнинг ўсиши тезлашади. Баҳор қурғоқ бўлса кузлик бугдойнинг ривожланиши сусаяди, маҳсули баракасиз бўлади, яйловдаги ўтлоқлар яхши ўсмайди. «Хут билан хамал, ёмғирга жон берар» деган иборалар ҳам бор. Ўша ойлarda ёмғир кўп ёғса, деҳқончиликнинг ривожланишига фойдаси зўр бўлган.

Халқ об-ҳаво инжиқлигига боғлиқ деҳқончилик ишларини ҳар ойга мослаштириб тақсимлаган. Наврўздан сўнг Савр ойи бошланади. (20-апрелдан – 20-майгача). Самодаги Ой ўтадиган иккинчи юлдузлар гуруҳи ҳўкизга ўхшаб кўринганлиги учун уни Ҳўкиз - Савр деб атаган. Халқ Савр келиши билан дала ишларини янада чакқонроқ олиб боришга ҳаракат қилган. «Саврнинг ҳисобида қишнинг ёмғири бор», ёки «Савр деган сонли қиш» [1:67] деган мақолларни ҳам яратган. Гоҳида Савр (апрель) ойида ҳам салқин шамол бўлиб, жала қуйишини, деҳқончилик ишида буни ҳам ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлаган.

Халқ баҳор фаслининг охирги ойини Жавзо (21-май – 21-июнь) деб атаган. Жавзо халқнинг астрономик билим, тажрибаси бўйича Ой ўтадиган ўн икки юлдуз уясининг учинчиси номини «эғизак қизлар» деб атаганлар [4:29]. Халқ жавзони «юзнинг усти» деб атайди. Бу май ойининг охирларида бошланадиган сентябрнинг ўрталарида тамомланадиган юз ҳисоби билан боғлиқ. «Юз» ҳисоби мезоннинг тушишига (17-22-сентябрга) юз кун қолди деган маънони билдиради. Масалан, жавзода юз ҳисоби 60 га киргандан сўнг, олтмиш кунда пишадиган экинлар экилган, яъни июннинг ўрталаригача оқ жўхори ва шоли экилган. Чунки бу экинларнинг пишиб етилиши учун камида 60 кун керак бўлади. «Юз» ҳисоби деҳқончилик қилиш учун қулай об-ҳаво бўладиган сўнгги юз кунлик муддат ҳисобланиб, ўша вақт оралиғидан уруғ вақт ўтиб экилса, экинлар пишмасдан «беш қўноқ» (мезон) тушиб совуқ уриши мумкин эканлигини деҳқонлар ҳисоблаб юрган.

Баҳор ноқулай келиб, ёғингарчилик, жала қуйиши натижасида экилган уруғлар униб қиқмаса, бундай ерлар қайта ишланиб, бошқатдан экилган. Гоҳида вақт ҳали бор бўлса, ўша экиннинг ўзини эккан. Кун юздан камайиб қолган бўлса, бошқа экин турлари: мош, тарик каби тез пишар экинлар экилган. «Жавзо» экин экишнинг охирги ойи бўлганлиги учун «Жавзода ёвдек экин», «Бошланди жавзо, бор уруғингни қовза (ташла)», «Қопда қолгунча топда (ерда) қолсин» [5:217] – деб Жавзо ойи экиш муддатининг сўнгги дамлари эканлигини, бу вақтдан кечикса, эккан экин пишмаслигини ўргатган. Экин экишда баҳорда ҳар бир куннинг ўрни қафолатланганлигини, бир куннинг ўзи ғанимат бўлиб, бунинг фойда-зарари кузда билинадиган бўлган. Экин

экаётган деҳқонларга жавзода ёмғир ёғса, анча ҳалақит берган. Янги тобга келган дала яна лой бўлиб, кўкараётган экинларни жала эзиб ташлайдиган бўлган. Оқибатда халқ: «Жавзода ёмғир ёғганча илон ёғсин» [2:15] – деб гоҳида учраб турадиган табиатнинг инжиқликларига нарозилик билдирган.

Халқ ёз тўқсоннинг биринчи ойини (22-июнь – 22-июль оралиғи) Саратон деб номлаган. Бу самодаги Ой устидан юриб ўтувчи ўн икки юлдуз туркумининг тўртинчиси. Саратон экинларнинг барчаси экилиб тамомланадиган, фақат сараланган айрим экинларнигина экиш мумкин бўлган вақт. Халқ: «Саратонда сара экиш, қолаверса тарик экиш» – деб насихат қилиб, иложи борица саратонга етмай «юз ҳисоби» ичида зарур экинларни экиб тугатишга ҳаракат қилган. Гоҳида улгурмаган деҳқонлар, ер бўш қолмаслиги учун «молга ўт, товукка дон бўлар» – деб жўхори эккан. Саратоннинг ўрталарида экилган жўхорининг дони кузда «балиқ кўз» бўлиб (буни товукка, молга берган), гоҳида куз яхши келса, пишиб улгурган.

Саратонни халқ «ёз чилласи» деб ҳам атаган. Чилла деб, ёзнинг энг иссиқ ва қишнинг энг совуқ 40 кунига айтилган. Иссиқ билан экинлар ривожланади. Шу тарика халқ: «Чилла келди, деҳқончилик гуллар энди» – деб юришмай турган экинларнинг иссиқ таъсирида ўсишини олдиндан мўлжаллаган. «Чилла суви, олтиннинг буғи» – деб, чиллада деҳқончиликни эрталаб ва кечки салқин билан суғориш тавсия этилган. «Чиллада сув ичган экин сувсамас» – деб чилла сувининг кейинги пайтдаги ўсишига ҳам таъсир этишини айтган. Агар чиллада сув кам бўлиб, қурғоқчилик юз берса, унда экинлар сувсизликдан поймол бўлиши мумкинлигини билган. Шу тарика халқ «Чилладан қолса, бизники» – деб, чилланинг оғир синов бўлишини таъкидлаб, чилладаги иссиқдан экинларнинг беҳавотир ўтишига ҳаракат қилган. Мана шундай Саратон ойидаги куннинг қизишига қарамасдан гоҳида салқин кунлар ҳам учраб турган. Буларни ёшларга деҳқончилик ишларида инобатга олишни ўргатиб: «Хўлкарли ойнинг ҳаммаси қиш, Саратон сендан ҳам кўрқаман» [5:217] – деб, ёз чилласи ичида ҳам салқин кунларнинг бўлишини эслатган.

Ёз тўқсоннинг ўрталарида Асад ойи (23-июль – 23-август) бошланади. Бу халқнинг астрономик тушунчасида Ой устидан ўтадиган ўн икки юлдузлар уясининг бешинчиси ҳисобланиб, бу юлдузлар арслон шаклидаги кўринишга эга. Июлнинг ўртаси ва охирларида қуёш жуда қизийди. Ўсимликлар тез-тез сув талаб қилади. Кўпчилик полиз экинларининг гуллаш вақти бошланади. Гуллаш пайтида уларга етарли сув берилмаса, экинлар гулларини тўкиши мумкин. Шунинг учун «Асаднинг иссиғида» экинларни эрталаб ва кечки салқин билан суғориш кераклигини ва шундай қилган тақдирда экинларнинг иссиқдан ўсиб ривожланиши тезлашишини тажриба орқали яхши ўзлаштирган. «Асаддаги иссиқ, экинга қисқи (қийинчилик)», «Асад, экинни суғориб маст эт» дея ҳулосага келган. Айрим эрта пишар экинларнинг тарнак, ҳандалак ўрни бўш қолмасин деган фикрда ердан унумли фойдаланиш мақсадида кечикиб бўлса-да, пишиб улгурадиган айрим экинларни экишни маслаҳат берганлар «Асад келди ётма тек, макка билан

шолғом эк» – деган ибораларни яратганлар. Лекин, халқ кўпинча асад ойидан сўнг экин экишни тўхтатишган. «Асад-басад» [4] деб Асад келса, энди экин экишдан фойда йўқ, қўйгин, бас эт (бас қил) – деб ургатган.

Асаддан сўнгра келадиган Сумбула ойи (24-август – 22-сентябрь) Ой юриб ўтадиган юлдузлар уясининг олтинчиси. Сумбула сўзининг маъноси «сўбик» деган маънони билдиради. Сумбула ойида деҳқончиликнинг кўпгина турлари: қовун, тарвуз ва бошқа экинлар пишди. Ёз тўқсоннинг охири яқинлашиб, ёзги чилла тамомланиши билан ўлкамизда мавсум алмашуви юз бера бошлайди. Анхору ариқдаги сувлар совийди. Ёзги кеча секин узая бошлайди. Шуларни ҳисобга олиб халқ «Сумбулада сув совийди» – деб тушунтирган. Сумбула бошланиши билан ўсимликлар дунёси, моллар озиқланидиган ўт-ўланлар шира боғлайди, молларни семиртиради. Бу пайтларни халқ тўрт қора молнинг: туя, от, сигир, қўй-эчкиларнинг семирадиган вақти деб айтган. «Сумбула туғса шимпайиб, от семирар қумпайиб» (Сумбиле туғса сымпайиб, от семирар қунтйиб) – деб, фақат йилки эмас, чорва молларининг барча турлари семираиб, табиий ҳолда кишкисовуққа ўзларини тайёрлаши ҳақида маълумотлар бериб борган.

Сумбула ойи чорвалар учун эътиборли ой ҳисобланади. Сувнинг совиши сабабли чиллада иссиқ ўтиб, Сумбулада салқин сув ичган қўзилар бўзўпка касалига чалиниши мумкин. Шу вақтларда биялар ҳам терлаб келиб салқин сув ичса, "ич ташлаши" – тойчоғини муддатидан олдин туғиши тажрибада кўп синалган. Бияни Сумбула тушгандан сўнг ич ташлайди деб ёшларга қўлиқ ўрнида фойдаланишга рухсат беришмаган. Сумбула тушгандан сўнг бир ойдан кейин қирқуяқ олиниб, қўчқорлар қўйга қўйилган.

Шунингдек халқ: «Сумбулада сув совийди, мезонда кун совийди» – деб табиатнинг ўзига хос хусусиятларини айтган. Бу халқнинг Сумбуладан сўнг келадиган Мезон ойи ҳақидаги тажрибаларининг айрим ҳолатлари эди.

Мезонда (23-сентябрь – 22-октябрь, Қирқуякда) куз тўқсон бошланиб, дарахтларнинг япроқлари сарғайиб, экинларнинг ҳосилини йиғишга киришилади. Қишдан дарак берувчи салқин шамол, ёғингарчилик бошланади. Энди об-ҳавонинг иссиқ бўлмаслигини, баъзи одамларнинг «Ҳалиям иссиқ бўлиши мумкин» – деб деҳқончилик маҳсулотларини далада, қор-ёмғирнинг остида қолдирмаслиги кераклигини тушунтириш мақсадида халқ: Наврўздан сўнг киш бўлмас, Мезондан сўнг ёз бўлмас – деб ҳосилни вақтида йиғиб олишни насиҳат қилган.

Мезондан сўнг Ақраб (Қазон) ойи бошланади (23-октябрдан 21-ноябргача). Юқорида айтиб ўтилган «беш қўноқ»да совуқ урмай қолган экинларни урадиган совуқ ушбу Ақрабда юз бериши мумкин. Агар Ақрабда кун иссиқ бўлса, кеч экилган экинлар пишиб улгурган. Халқ орасида кузги совуқнинг экинларни уриши ҳақида қуйидагидек гаплар юрган. Совуқ айтган эмиш:

Мезонда ўрмасам, ақрабда ўрарман.

Ақрабда ўрмасам охиратда ҳам ўрмайман [6:69].

Шу орқали халқ ёшларга кузги экинларни совуқ уриши бирин-кетин бўлишини, Мезонда

урмай қолса, Ақрабда бунинг амалга ошишини, ҳар бир ойнинг аста-секин киш совуғига яқинлашиб боришини тушунтирган.

Халқ куз мавсумининг яқунланувчи ойини Қавс (Уқей) деб атаган. (22-ноябрдан – 21-декабргача). Ёшларга: «Тушмай туриб Қавс, экиннинг йиғиб товуш (туғат)» – деб насиҳат қилиш орқали барча деҳқончиликни ақрабгача йиғиб-териб олишни, сўнги ойда совуқ янада кучайишини айтган. Қавс ойида ва бундан олдин деҳқончиликдан бўшаган ерларни шудгор қилиб, кейинги мавсумга тайёрлаш кераклигини, «Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда» – деб куздаги чопиқ қилинган ёки ҳайдалган ер қишда, қор-ёмғирнинг сувига тўйиб, келаси йили экин мавсумига тайёр бўлади, деб тушунтирганлар.

Халқнинг ёшларга ўргатиши лозим бўлган Ой ҳақидаги билимлар Жадди (22-декабрдан-19-январгача) – «Елтўқсон» ойида ҳам давом этган. Жадди – киш-тўқсоннинг бошланиши. Ўша кундан бошлаб секин-секин кун узая бошлайди. Чўпонлар тушлик пайтида таёқларини ерга санчиб қўйиб, унинг сояси аста-секин узайишини кузатган. Шу боис халқ киш тўқсонига боғлиқ «Тўқсонда кун тўрғай кадамидек, чиллада қарға кадамидек узаяди» – деб таъриф берган. Жаддининг охирида қишнинг энг совуқ 40 кун киш чилласи қиради. Халқимиз бу даврни катта ва кичик чилла деб атаган.

Катта чилланинг ўртасида Далв (Қангтор) ойи туғади (20- январь – 18- февраль). Далв Ой юриб ўтадиган йўлдаги ўн биринчи юлдуз уясининг номи бўлиб, «Далв» қудуқдан сув оладиган «қовға» деган маънони билдиради.

Буни қорақалпоқлар «Қангтар» деб аташган. «Қангтор» сўзининг маъноси қишнинг кўпи кетиб, қам қолди, киш қантарилди, озайди, энди баҳор яқинлашди деганидир. «Қангтор овса (ярмидан кўпи ўтса), қозик бошида қор турмас» – деб ёққан қорларнинг тезда эриб кетишини, «Қангтор овса қилт этар, деҳқоннинг кўзи йилт этар» – деб Қангтор ойи янги баҳор фасли учун экишга тайёргарлик ишларини бошлаш орафаси эканлигини тушунтирган.

Халқнинг деҳқончилик ва чорвачиликка боғлиқ тажрибаларида Хут ойининг ўрни алоҳида. «Хут» (Ақпан) халқнинг астрономик билимида Ой ўтадиган юлдузлар уясининг ўн иккинчисининг номи (19-февралдан – 20-мартгача). Маъноси «балик» деганини англатади. Хут ойи киш тўқсонни яқунлаб, янги йилга яқинлаштиради. «Хут – ёмон келса ют (жут) » – деб баҳордаги қаттиқ аёздан молларнинг қирилиб кетишидан сақлаш, бунинг учун қўлбола ем-хашак бериб «жудан» (жуд – об-ҳаво инжиқлиги) омон чиқаришни тавсия қилган. «Яхши келса Хут, челақ-челақ сут, ёмон келса Хут керагада (осма илгак) пут» – деб, Хутнинг яхши келишини тилаб, ёмон келган пайтда моллар оч ва совуқдан ўлиб кетиши, гўштларини ўтовнинг керагасига пут-пути билан илдириб, туз сепиб қоклаб қўйишга тўғри келишини, бунинг чорасини топиш зарурлигини айтган.

Хутнинг охирида келадиган «Аямажиз олти кун» баъзида кўп ташвишларни келтирган. Халқ тўқсон қуниқ совуқнинг сўнги олти кунда кўп йиллик тажриба ёрдамида қаттиқ совуқ бўлиб, ер музлаш даражасида об-ҳавонинг паст ҳароратда бўлишини

кўп кузатган. Ушбу олти кунни «аямовуз» деб аташган. «Аямажиз олти кун, олти ой кишдан қаттиқ (совук) кун» – деб бу ҳақида ёшларга кишнинг охириги олти куни қайтадан киш бошлангандек даражада совук бўлиши мумкин, бунга эътибор бериб чорасини ўйлаб, иложини қилиш керак, «Кишнинг бир куни ҳам киш» – деб ўргатган. Сўнгра Наврўз, баҳор, янги йил келиб, халқ ўзларининг дехкончилик, чорвачилик ишларини янада жонлантиришни давом эттирган.

Шундай қилиб, халқ педагогикаси ёшларга табиат ходисаларини мукамал билиб, ундаги ҳаёт учун, айниқса дехкончилик, чорвачилик, об-ҳаво ва об-ҳаводаги физик хоссаларни ва бошқа зарур қоидаларни билиб боришни, улардан оқилона фойдаланишни, табиатдаги ўзгаришларни олдиндан тушуниб, ўзларининг ҳаёт тарзини тўғри йўналтириб боришга алоҳида аҳамият берган. Буларни ёшларнинг билиши лозим бўлган ақлий тарбиянинг катта бир соҳаси деб ҳисоблаган.

Адабиётлар

1. Давидович Е.А. Материалы по метеорологии средневековой Средней Азии. – М.: «Наука», 1970, –С. 83.
2. Жураев М. Ўзбеклар ойномаси. // Фан ва турмуш. – Т.: 1989. №12. 14 –15- б.
3. Комаров В.Н. Астрономия и мировоззрение. – М.: 1987. –С. 114.
4. Мамадазимов М. Астрономия. Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун дарслик. – Т.: «Ўқитувчи», 2003, 86-б.
5. Қозыбаев Н. Ауаның мінез кулкы. // Зерде. – Алматы: 1989. № 8. 10 – 12 б.
6. Қарақалпақ фольклоры. 20-томлық. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. – Н: «Қарақалпақстан», 1978. 4-том. 348-б.
7. Мўминов Ф. Об-ҳаво ва уни олдиндан айтиб бериш. –Т.: «Ўзбекистон», 1965. 37-б.
8. Өлеёов Ө., Жумабеков А. VI-VIII ғасырдағы түркі халықтарының тәлім- тәрбиелік ой-пікірлері. – Т.: «Фан», 2008. 44-б.
9. Бекимбетова А.А. Халқнинг ёшларга ақлий тарбия бериш аңаналари узлуксиз таълим тизимида. – Т.: «Истиклол», 2009. 40- б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада халқ педагогикасида мавжуд бўлган дехкончилик ҳақидаги тушунчалар, шунингдек, об-ҳавони аниқлаш, тажрибалари ва уларни ёшларга ўргатиш масалалари илмий таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам обучения молодёжи занятиям сельским и фермерским хозяйством в народной педагогике. Приводятся ценные рекомендации и советы по этим вопросам, а также по вопросу прогнозирования погоды.

SUMMARY

The article deals with the issues of teaching the youth to be occupied with agriculture and farming in national Pedagogics. There are given recommendations and advice on these issues as well as on learning to forecast weather.

QARAQALPAQ TILI (MÁMLEKETLIK TIL) SABAĞÍNDÁ MASHQALALÍ TÁLIMNEN PAYDALANÍWDÍŇ BAZI BIR MÁSELELERI

U.J.Jaksimova - filologiya ilimleriniń kandidati

Tashkent informatsiyalıq texnologiyaları universiteti Nókis filiali

Tayanch so'zlar: muammoli ta'lim, didaktika, oqitish jarayoni, oqitish texnologiyasi, muammoli vaziyat, leksikologiya.

Ключевые слова: проблемное обучение, дидактика, процесс обучения, обучение технологии, проблемная ситуация, лексикология.

Key words: the problem of teaching, didactics, process of teaching, teaching technology, problematic situation, lexicology.

Búgin jámiyet bilimlendiriwdiń aldına bilimli, intellektual hám arnawlı qábiletli áwladlarǵı tárbıyalawdı, olardıń bilimlerin maqsetke muwapıq tárizde rawajlandırıwdı wazıypa etip qoydı.

Áne usı wazıypalarǵı sheshiwde mashqalalı tálim texnologiyası jetekshi orın iyeleydi. Oqıtwdıń bul texnologiyası studentlerdi aktiv pikirlewge úyretiw bolıp tabıladi.

Bunıń ushın sabaq waqıtında studentlerge hár túrli sorawlar beriledi. Bul, másele qóyıp oqıtıw dep ataladı. Lekin, “másele” sózi grek tilinen “mashqala” dep awdarma islengen. Demek, “mashqala” sóziniń mánisi “másele” sózi mánisinen bir qansha tereńirek.

Didaktikada mashqalalı oqıtıw jańa baǵdar sıpatında XX ásirdeń 70-80-jıllarında júzege keldi. V.P.Bespalko, V.M.Klarin, Ya.I.Larner, A.M.Matoshkin, T.V.Kudryavcev, M.I.Maxmutov, O.V.Petrushinler mashqalalı oqıtıw nızamlıqların tereń úyrendi.

Oqıtıw procesinde qarama-qarsılıq payda bolǵan halattı S.L. Rubinshteyn mashqalalı jaǵday dep atadı [4]. Student oqıw (biliw) procesinde qarama-qarsılıqlarǵa dus kelse, onıń biliwge bolǵan qızıǵıwshılıǵı taǵıda artadı yaǵnıy motivaciya payda boladı. Máselen, Qaraqalpaq tili sabaǵında “Leksikologiya” temasın úyrengende Omonimiya menen sózlerdiń kóp mániliginiń parqı nede? degen soraw mashqalalı esaplanadı. Bul soraw studentti izleniwge hám oylanıwǵa umtıdırıp, student leksikologiya menen baylanıslı alǵan bilimlerin qıyalınan ótkerip, omonimler menen kóp mánili sózlerdiń uqsaslıq hám ayırmashılıq táreplerin sanasında talqılawǵa hám analiz etiwge háreket etedi hám mashqalanı sheshiw ushın tiyisli derekler ústinde islewge ózin májbúrleydi.

Qaraqalpaq tili sabaǵında mashqalalı oqıtıw halatın jaratıw - bul studentke máseleli usınıw forması bolıp tabıladi. Qaraqalpaq tili sabaǵın

oqıtıwdı shólkem-lestiriwde barlıq oqıw iskerligi pán oqıtıwshısı tárepinen mashqalalı halattı jobalı hám izbe-iz qoyıw bolıp, olardı studentler tárepinen oqıw háreketleri arqalı sheshiwden ibarat. Mashqalalı oqıtıw studentlerdiń talqılaw hám pikirlew procesinde ámelge asatuǵın talqı-sintetik iskerligine tiykarlanadı. Bul oqıtıwdıń biliw hám studentlerdiń dóretiwsilik qábiiletlerin rawajlandırıwǵa, sonday-aq olar tárepinen ózbetinshe iskerlik usılın iyelewge qaratılǵan evristikalıq izertlew túri bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tili sabaǵında mashqalalı texnologiyanı ámelge asırıw ushın:

- Qaraqalpaq tili sabaǵında eń aktual hám mánisli máselelerdi ajratıw;

- oqıw procesiniń túrli kórinislerinde mashqalalı oqıtıw ózgesheliklerin anıqlaw;

- mashqalalı oqıtıwdıń kóp túrli sistemasın jaratıw tiyis.

Sonday-aq, oqıtıwshıda studentlerdiń aktiv biliw iskerligin shaqırıwshı hám baǵdarlawshı jandasıwlar bolıwı zárúr.

Studentlerdiń dóretiwsilik qábiiletin qalıplestiriw ushın olardı bárqulla soraw beriwge umtıldırıw lazım. Máselen, “Leksikologiya” teması menen baylanıslı 1.Turaqlı sóz dizbeklerin naqıl-maqallardan qalay parıqlaymız?, 2.Termin sózlerdi kásiplik sózler menen shatastırıwǵa bolama?, 3.Dialekt sózlerdi qanday belgiler tiykarında ajratamız?, 4.Aq, qara sózleri antonim bola alama? sıyaqlı sorawlardıń qanday payda bolıwın kórsetiw, sabaq aqırında qarama-qarsılıqlar ashıp beriliwı zárúr. Ataqlı polyak alımı V.Okon bılay dep jazadı: “Oqıtıwshılar izertlewshi ótken joldı tańlawdı qanshama qálese, nátiye sonshama jaqsı boladı”[3].

Mashqalalı oqıtıw tálim sıpatınıń jańa basqısı bolıp, mashqalalı oqıtıw arqalı studentti óz pikirini aytıwǵa, onı qorgawǵa hám básekilesiwge úyretiw múmkin. Házirgi dáwirde studentlerge maǵlıwmat hám usınıslardıń belgili toplamın beriw onshelli áhmiyetli emes, olardıń maǵlıwmatlardı óz betinshe alıwı hám óz bilimine aylandırıwı ushın anıq jandasıwlarǵa iye bolıwı áhmiyetli. Oqıtıw procesinde qarama-qarsılıq bólmasa tartıw ta, pikir almasıw da bólmaydı. Pikir almasıwsız bolsa, mashqalanıń sheshimi tabılmaydı. Sabaq procesinde bir-birine húrmet, isenim hám isshenlik ruwxı húkimdar bolıwı kerek. Student oqıtıwshınıń úyretiwge shin kewli menen umtılıp atırǵanın biliwı, onı ózine teń qarap atırǵanın dáriw seziwı zárúr. Bul oqıtıwda shaxs faktorın esapqa alıw, birge islesiw pedagogikasıń qollanıwı hám tálimdi demokratiyalastırıw menen tigiz baylanıslı.

Bizge málim, mashqalalı tálimniń maqseti “ilimiy biliw, bilimler sisteması nátiyjelerin ózlestiriw ǵana emes, bálkim nátiyjelerge erisiw jolın da ózlestiriw” [2]. Bul studentlerdiń oqıw materialın ózlestiriwdegi aqılıy izleniw dóretiwsili iskerliklerine xızmet etedi.

Qaraqalpaq tili sabaqlarında “Leksikologiya” temasın úyreniwde mashqalalı tálimnen paydalanıp ótkeriletuǵın ámeliy sabaqlarǵa tayarlanıwda tómendegiler jobalastırıladı:

- 1) úyreniletuǵın temaniń maqseti hám wazıypaları, onı mashqalalı tálim quralında úyreniw imkaniyatları;

- 2) temanı úyreniwde studentlerge beriletuǵın mashqalalı sorawlar yamasa tapsırmalar mazmunı;

- 3) studentlerdiń mashqalalı tapsırmalardı sheshiwge xızmet etiwshi aldınǵı úyrengen bilim qorları;

- 4) mashqalalı tapsırmalardı sheshiwge járdem beriwshi studentlerdiń kónlikpe hám bilimleri;

- 5) tapsırmalardı sheshiwge qanday kórgizbeli qurallar, ásbaplar kerek bolıwı;

- 6) mashqalalı tapsırmalardı sheshiw nátiyjesinde bilim hám kónlikpeleriniń shamalıq kólemi;

- 7) islengen jumıslar hám olardıń nátiyjelerinen qanday juwmaqlar shıǵarıw lazımlıǵı haqqındaǵı pikirler.

Haqıyqattan da, mashqalalı oqıtıw texnologiyası tálimniń eń nátiyjeli usıllarınan bolıp, oǵan ilimiy bilimler tiykarında mashqalalı jaǵdaylar kirgizilip, oqıw materialı dástúriy formada bayan etiledi.

Qaraqalpaq tili sabaǵında “Leksikologiya” temasın úyreniwde mashqalalı oqıtıw procesinde oqıtıwshı, dáslep, mashqalalı jaǵday jaratadı, sorawlar qóyadı, máselelerdi, eksperimental tapsırmalardı usınıs etedi, mashqalalı jaǵdaydı sheshiwge qaratılǵan dodalawdı shólkemlestiredi, juwmaqlardıń durıslıǵın tastıyıqlaydı. Studentler aldınǵı bilim hám tájiriybelerine tayanıp, mashqalalı jaǵdaydı sheshiw jolları haqqında oylaydı hám usınıslar kirgizedi. Aldın alǵan bilimlerin ulıwmalastırıp, hádiyselerdiń sebeplerin anıqlaydı, olardıń kelip shıǵıwın túsindiridi, mashqalalı jaǵdaydı sheshiwdiń eń qolay variantın tańlaydı.

Mashqalalı oqıtıwdiń mánisi sonda, studentler ózleri mashqalanı óz betinshe sheshiwge kirisiwi tiyis. Bilimlerde mashqalalıq jol menen bayan etiw studentlerdiń dóretiwsilik imkaniyatların keńeyttiredi, óz pikirini erkin ayta biliwge úyretedi. Úyrenilip atırǵan bilimge qızıǵıwshılıǵı kúsheyedi [1].

Sol sebepli student ushın materiallar hám tapsırmalar sisteması sonday dúzilisi kerek, olar tiykarınan, óz betinshe pikir júritiwge hám úyreniwge qaratılıwı lazım.

“Leksikologiya” temasın úyreniwde mashqalalı ámeliy sabaqtı oqıtıwshı quramalı etip dúziwı kerek, student sanasında oqıw materialında berilgen oǵan tanıw emes bilimler haqqında sorawlar tuwılsın. Sol sebepli oqıw materialı oqıw mashqalası formasında beriledi. Studentlerdiń bilimin sáwbet hám sawallar arqalı aktivlestiriw maqsetinde beriletuǵın sawallar:

1. Basqa tillerden awısqań sózler sinonim bola alama?

2. Awızeki sóylewde ádebiy til normaların saqlaw ushın nelerge itibar beremiz?

3. Birikken hám birikpegen sózlerdi qanday ózgeshelikler tiykarında ajratamız?

Bul sawallar negizinde belgili kelispewshiliklerdi atap ótiwshi hám bul kelispewshilikti anıqlawshı tálimiy másele logikalıq formada boladı. Kelispewshilikti sheshiwshi sorawǵa juwap belgisiz bolıp, onı anıqlawda student intellektual qıyınshılıqtı seziwı shárt.

Oqıtıwshı studentlerdi mashqalanıń aktiv sheshimi procesine tartqanda ǵana studentlerdiń óz betinshe dóretiwsili iskerligi marapatlanadı. Oqıtıwshı járdemshi sorawlardı qoyadı, studentlerdiń olardı dodalawına aktiv qatnasıwın támiyinleydi. Pikir almasıw baslanıwı qollap-quwatlanadı, temanı birgelikte pikirlewge tartadı hám ilimde sáwlelengen

anıq sheshim jolların kórsetip, mashqala sheshimine alıp keledi.

Qaraqalpaq tili sabağın mashqalalı oqıtıw pedagog hám studentlerdiń iskerligine baylanıs tárizde túrli dárejede bolıwı múmkin. Studentlerdiń mashqala sheshimi procesine qatnasıwı dárejesine qaraǵanda tálimniń túrli dárejede mashqalalı shólkemlestiriliwi parıqlanadı. Birinshi dáreje oqıtıwshınıń usınday iskerligin kózde tutadı, bunda oqıw materialın bayanlawda onıń ózi mashqalanı tolıq ashadı jáne de onıń sheshimi jolların ashıp beredi hám studentlerdi qarsı sorawlar járdeminde birge pikirlewge tartadı. Mashqalalı tálimniń ekinshi dárejesi oqıtıwshı tárepinen mashqalanıń qoyılıwı hám dálillep beriliwine jol ashadı, keyin studentlerdi onıń sheshimin

óz betinshe izlewge baǵdarlaydı. Úshinshi dáreje mashqalanı dálillemey, oqıtıwshı tárepinen mashqalalı jaǵdaydıń jaratılıwı hám studentlerdiń keyingi óz betinshe iskerligi kózde tutıladı. Mashqalalı oqıtıwshı shólkemlestiriwdiń tórtinshi dárejesinde oqıtıwshı izleniw tarawın belgileydi, mashqalaǵa “jaqınlastradı”, lekin onı kórsetpeydi hám studentlerdi óz betinshe izleniwge baǵdarlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq tili sabaǵında “Leksikologiya” temasın úyreniwde mashqalalı tálim texnologiyası studentlerdiń tálim procesindegi iskerliklerin asırıwǵa, olardıń sabaqlardı dıqqat penen tuńlap, oqıw materialın analizlew, salıstırıw, juwmaqlar shıǵarıw sıyaqlı aqılıy iskerlikleriniń rawajlanıwına járdem beredi.

Адебиеттер

1. Allaniyazova Sh, Tan'irbergenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar. -N.: «Qaraqalpaqstan», 2015, 70- b.
2. Maxmudov M. Maktabda problemalı ta'limni tashkil etish. -T.: «O'qituvchi», 1981, 192- 6.
3. Око́нь В. Основы проблемного обучения. -М.: «Педагогика», 1968. -С. 174.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Питер: 2006. -С. 713.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада та'лим жарайонида муаммолі та'лим texнологиясини қо'ллаш ва уни qoraqalpoq tili (davlat tili) darslarida joriy etish masalalari, muammoli ta'limning maqsadi, darajalari va o'ziga xos nazariy asoslari aks ettirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы применения образовательной технологии в проблемном обучении и их внедрение на занятиях по каракалпакскому языку (государственному языку), также описываются цели, уровни и особенности теоретической основы проблемного обучения.

SUMMARY

The article deals with the issues of using educational technologies in problem teaching at the lessons in «karakalpak language», the state language. The author also describes the aims, levels and peculiarities of theoretical bases of problem teaching.

ОБЗОР МЕТОДИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Р.Х.Елмуратов - старший преподаватель

Н.Ж.Асенов - ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: метод, ёндашув, когнитив, дедуктив, индуктив, аудиолингвистикал.

Ключевые слова: метод, подход, когнитивный, дедуктивный, индуктивный, аудиолингвальный.

Key words: method, approach, cognitive, deductive, inductive, audiolingual.

В истории методики преподавания иностранных языков существуют различные подходы в обучении иностранным языкам. Термин «подход» к обучению (англ. approach – подход, подступ) был введён в научный обиход английским методистом А.Энтони для обозначения исходных положений, которыми пользуется исследователь относительно природы языка и способов овладения им. Будучи компонентом системы обучения языку, подход выступает в качестве самой общей методологической основы обучения, характеризующая существующие точки зрения на предмет обучения и возможности овладения им в процессе обучения. По мнению методистов, подход к обучению представляет собой точку зрения на сущность предмета, которому надо обучать, используется как самая общая методологическая основа исследования в конкретной области знаний, определяет деятельность исследователя, направленную на изучение того или иного явления.

Рассмотрим подход к обучению, основанный на психологии *бихевиоризма*. Основателем данного подхода считается Б.Скиннер, который разработал систему принципов поведения человека в строго определённых условиях. Согласно данному подходу, на процесс обучения в первую очередь влияет окружающий человека мир. Бихе-

виоризм описывает обучение как операционально обусловленный процесс («операции» - различные варианты поведения человека), то есть процесс, в котором индивидуум реагирует на стимул определённым поведением. При этом положительная реакция преподавателя стимулирует у обучаемых самостоятельное выполнение определённого набора действий, а отрицательная реакция способствует отказу от них.

В противовес бихевиоризму был разработан *когнитивный подход*, авторами которого считаются Дж. Брунер и У.Риверс. Данный подход опирается на принцип сознательности в обучении и на теорию социоконструктивизма, согласно которой учащиеся являются активными участниками процесса обучения, а не объектом обучающей деятельности преподавателя. В зависимости от индивидуальных психологических особенностей и качеств личности у обучаемых формируется определённый путь познания, или когнитивный стиль, который влияет на выбор ими учебных стратегий.

Согласно когнитивному подходу, изучение того или иного лингвистического явления должно опираться на умственные процессы, лежащие в основе понимания и использования этого явления в речи. Обучение языку не сводится только к вос-

приятно и механическому заучиванию единиц языка (структур, словосочетаний, речевых моделей) или правил. Обучаемые являются активными участниками процесса обучения, который носит не только личностный, но и социально обусловленный характер. Однако, часто мы встречаемся с узким пониманием когнитивного подхода, заключающимся в тенденции связывать когнитивные процессы только с заучиванием правил и системным овладением языком [1:243].

Личностно ориентированный характер обучения, учитывающий индивидуальные особенности обучаемых, стал основой *личностно-ориентированного* подхода в обучении иностранному языку, который предполагает:

- самостоятельность учащихся в процессе обучения, что выражается в определении целей и задач курса самими обучаемыми, в выборе приёмов и совместной с преподавателем разработке программы обучения;
- опору на имеющиеся знания учащихся в различных областях;
- учёт социокультурных особенностей учащихся;
- учёт эмоционального состояния учащихся;
- целенаправленное формирование учебных умений;
- ограничение ведущей роли преподавателя, выступающего в функции помощника, консультанта, советника;
- использование аутентичных материалов.

Исследованиями в этой области занимались такие методисты, как Оксфорд, О'Мейли и Чэмот, разработавшие учебные стратегии, которыми пользуются обучаемые в процессе учения и зависящие от психологических особенностей и качеств личности обучаемых. Р.Оксфорд выделяет 62 учебные стратегии, подразделяющиеся на две группы: основные и вспомогательные. К основным стратегиям относятся: стратегии, базирующиеся на механизмах памяти (группировку, структурирование, создание логических связей, использование образов, звуков и др.); когнитивные стратегии (использование приемов дедуктивного и индуктивного умозаключения, сопоставительного анализа и др.); компенсаторные стратегии (использование синонимов и перифраза невербальных средств для передачи сообщения и др.). Группу компенсаторных стратегий составляют: метакогнитивные стратегии (планирование, самооценка, самоконтроль учебной деятельности и др.); эмоциональные стратегии (умение владеть собой, освобождаться от чувства тревоги и др.); социальные стратегии (кооперация и сотрудничество, сопереживание и др.) [2:208].

Личностно-ориентированный подход фактически означает передачу учащимся контроля над процессом обучения, что безусловно способствует мотивации приобретения знаний, но может не соответствовать целям формирования коммуникативной компетенции в рамках современного общества.

Глобальный подход, или гештальт-стиль, основан на положении гештальт-психологии, согласно которой поведение человека состоит из целостных единиц - «гештальтов». Согласно этому подходу изучение языка должно базироваться на материале неразделённых блоков, которые

отрабатываются целиком, сверху вниз. От общего восприятия материала к последующему выделению и осознанию его частей. Предпочтение при этом отдаётся групповой и парной работе, общению.

При всех своих положительных качествах, глобальный подход, опирающийся на аналитическую работу с неразделёнными блоками, имеет ярко выраженный процессуальный характер, что может быть недостаточным для формирования коммуникативной лингвистической компетенции.

Инструментальный подход рассматривает изучаемые языковые и речевые явления как статические единицы, застывшие образцы, к порождению и пониманию которых следует стремиться в процессе обучения. В рамках данного подхода определённый период обучения заканчивается для учащегося созданием какого-либо речевого продукта - монологического высказывания, диалога, письма и т.д. На достижение этой цели и направлена деятельность преподавателя.

На основе данного подхода разрабатываются учебные программы синтетического типа, ориентированные на результат, продукт обучения и опирающиеся на структуру языка и его системный анализ [3:211].

Как в отечественной, так и в зарубежной методике выделяются два противоположных подхода: дедуктивный и индуктивный. *Дедуктивный подход* предусматривает объяснение правила и его тренировку на практике, т.е. путь от общего к частному, от формы к её реализации. *Индуктивный подход* предполагает путь от частного к общему, от употребления лексического или грамматического явления к пониманию его формы.

Дедуктивный подход лежит в основе грамматико-переводного метода, когда учащийся сначала выучивает правило, а затем в соответствии с ним выполняет упражнения. Дедуктивный подход экономичен по времени, способствует осознанию структуры и формы языковых явлений. Но заучивание правил может стать самоцелью, что затрудняет формирование коммуникативных навыков.

Индуктивный подход лежит в основе аудиolingвального метода, когда учащиеся работают по образцу, используют языковую единицу путём имитации, механического повтора, выполнения действий по модели, но вербально правило не формулируют. Формирование навыков формообразования и употребления различные языковых структур происходит путём механического повторения и запоминания «правильного поведения». При индуктивном характере презентации языкового материала учащиеся знакомятся с грамматическим явлением и употреблением его в речи, что способствует коммуникации, однако затрудняет осознание механизма формообразования и употребления, мешает самоконтролю [4:88].

Преимущественное внимание грамматическому аспекту языка уделяет *структурный подход*, основанный на положениях структурной лингвистики и бихевиористского направления в психологии. В соответствии с этим подходом обучение предполагает овладение рядом грамматических структур или структурных групп, которые вводятся в определённой последовательности в зависимости от трудности их усвоения. Трени-

ровка структур осуществляется под руководством преподавателя или индивидуально в языковых упражнениях на подстановку, имитацию, заполнение пропусков и т.д. [5:91].

Однако, автоматизация речевых навыков часто сводится к заучиванию моделей-штампов, что недостаточно для употребления структуры в спонтанной речи. Обучение в соответствии с принципами структурного подхода затрудняет сознательный выбор средств выражения, не способствует свободному конструированию речи.

Диаметрально противоположное положение в лингводидактике занимает *лексический подход*, базирующийся на приоритетном положении лексики в процессе обучения, т.к. она отражает содержательную сторону языка. В рамках данного подхода лексика изучается во всем её многообразии, и особое внимание обращается на формирование речевых навыков словоупотребления.

М.Льюис подчёркивает, что при составлении программ лексического типа принцип сочетаемости является основным. Варианты сочетаемости слов и примеры их употребления в речи обеспечиваются максимальным использованием аутентичных образцов иностранного языка. Ведущая роль, отводится устным видам речевой деятельности. Вместо модели обучения «презентация - практика - применение» широко используется модель «наблюдение - гипотеза - экспериментирование». Грамматике при этом не уделяется должного внимания, что приводит к большому количеству ошибок и нарушает процесс коммуникации [6:264].

Положение о том, что обучение иностранному языку должно имитировать процесс овладения детьми родным языком, нашло воплощение в *аудитивном подходе*. Согласно данному подходу, по мнению Дж. С. Ричардса и Т. Роджерса, ведущим в процессе обучения является аудирование как рецептивный вид речевой деятельности. Формирование рецептивных умений т.е. умений понимать устную речь, должно опережать формирование продуктивных устно-речевых умений. Обучение продуцированию речи начинается только после того, как сформированы умения понимать речь на слух. Обучение базируется на переносе умений в аудировании на другие виды речевой деятельности. При этом главное внимание уделяется значению изучаемого языкового явления, а не его форме [7:171].

Разные, подчас диаметрально противоположные, подходы к описанию механизмов овладения иностранным языком в учебных условиях могут быть обобщены в «глобальных гипотезах», т.е. в научных предположениях относительно того, каким образом можно в общем плане описать процесс овладения иностранным языком. К.Р.Бауш и Г.Каспер выделяют три глобальные гипотезы:

- «*контрастивная гипотеза*» (опирается на данные тщательно проведённого анализа лингвистических систем двух языков с целью выявления сходств и различий; рассматривает речевую дея-

тельность человека с точки зрения бихевиористской теории как «input output» поведение; рассматривает систему обучения как многократное повторение речевых образцов до их полной автоматизации при положительном подкреплении правильного ответа и использовании специальным образом организованной системы упражнений: устанавливает четкую прогрессию языковых явлений с целью исключения ошибок);

- «*гипотеза идентичности*» (опирается на универсальность когнитивных закономерностей овладения языком, наличие в психике патентных структур овладения языком (согласно теории Н.Хомского); рассматривает процесс овладения языком как активный, творческий, когнитивный процесс; строит процесс овладения иностранным языком по аналогии с процессом естественного овладения родным языком; не признаёт специальные приемы пошаговой презентации отобранного и специальным образом организованного материала; опирается на несложный языковой материал и простые ситуации общения);

- «*межъязыковая гипотеза*» (представляет процесс овладения языком как когнитивный процесс, в ходе которого обучаемые образуют свою собственную, самостоятельную языковую систему, имеющие основные черты родного и изучаемого языка - «смешанный код», а также свои специфические особенности; определяет необходимость целенаправленного управления процессом усвоения обучаемыми иностранного языка, осмысление ими своей собственной стратегии усвоения языка и стратегии общения на иностранном языке; рассматривает содержание обучения и его организацию как факторы, стимулирующие обучаемого к свободному и креативному проявлению речевой активности; рассматривает учебные ситуации как факторы, формирующие у обучаемых умение свободно пользоваться своим речевым опытом; учитывает личностно-ориентированную технологию обучения, в том числе и технологию исправления ошибок) [8:336].

Резюмируя вышеизложенное, мы можем сделать вывод, что ни один из приведённых выше подходов в обучении иностранному языку не является идеальным для формирования у обучаемых коммуникативных навыков. В этой связи представляется актуальным использование такого подхода в обучении иностранному языку, который бы удовлетворял современным требованиям. В формировании коммуникативной компетенции обучаемых, используя языковые средства (лексика, грамматика, синтаксис) как коммуникативные средства. Процесс овладения иностранным языком должен иметь активный, осознанный и творческий характер, а в качестве критерия усвоения языка должна выступать не языковая корректность, а результативность выполнения той или иной коммуникативной задачи, от качества решения которой зависит процесс взаимопонимания коммуникантов.

Литература

1. Rivers W.M., Communicating Naturally in a Second Language: Theory and Practice in Language Teaching, - Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
2. Oxford R.L. Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know. - Boston; Heinle & Heinle Publishers, 1990.
3. Nunan D. Syllabus Design. - Oxford: Oxford University Press, 1994.

4. Gollin J. Key Concepts in ELT. Deductive vs. Inductive Language Learning. // ELT Journal, 1998.
5. Ellis R. The Structural Syllabus and Second Language Acquisition. // TESOL Quarterly, 1993.
6. Lewis M. The Lexical Approach. London; Language Teaching Publications. 1993.
7. Richards J., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge, University Press, 1993.
8. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. - М.: Издательский центр «Академия», 2004.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада айрим методик ёндашувларнинг тарихи кўриб чиқилади. Уларнинг чет тилини ўқитишдаги фойдали жihatлари ва нуқсонлари сўз этилади. Глобал гипотезаларда умумлаштириш механизмларини қўллаб умумлаштириш ёндашуви келтирилган. Чет тилини ўқитишда энг фойдали ёндашув талабаларнинг коммуникатив компетенциясини ривожлантиришга ёрдам бериши кераклиги хулоса қилиб келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история некоторых методических подходов, а также описываются их положительные и негативные качества в обучении иностранному языку. Приводятся подходы к описанию механизмов обобщения в «глобальных гипотезах». Сделан вывод, что самым актуальным является использование такого подхода в обучении иностранному языку, который бы удовлетворял современные требования, в формировании коммуникативной компетенции обучаемых, используя языковые средства.

SUMMARY

The authors of the article consider the history of some methodical approaches, and describe their advantages and disadvantages in teaching a foreign language. Approaches to describe mechanisms of generalization in “global hypothesis” are given, in conclusion it is stated that the most effective approach in teaching a foreign language, should meet modern demands for developing communicative competence of learners.

БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШДА НОСТАНДАРТ ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Р.А.Ешмуратов - биология фанлари номзоди

И.А.Сапарниязов - ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тест, ностандарт тест, биология, зоология, ўзлаштириш, билим, кўникма, малака, самарадорлик, баҳолаш, назорат.

Ключевые слова: тест, нестандартный тест, биология, зоология, разработка, знание, способность, квалификация, эффективность, оценка, контроль.

Key words: test, nonstandard test, Biology, Zoology, process in studies, knowledge, ability, qualification, effectiveness, evaluation, observation.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин барча соҳаларда ижобий ишлар қилинди, шунингдек, таълим соҳасида ҳам таълим-тарбия жараёни самарадорлигини орттириш борасида салмоқли ишлар олиб борилди. Хусусан, олийгоҳларга талабаларни тест (инглизча сўздан олинган бўлиб, test-синаш, бирор-бир фаолиятни бажариш учун маълум даражадаги билимни эгаллашга қаратилган топшириқлар) орқали қабул қилишнинг йўлга қўйилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди [3:165]. Бу борада дастлаб ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибалари ўрганилиб, мамлакатимизнинг олий таълим муассаса-ларига қабул жараёнилари тест асосида амалга оширилмоқда. Бу жараён самарадорлиги юқори бўлганлиги сабабли ҳозирги кунгача такомиллаштирилиб, қўлланилиб келинмоқда. Шундан келиб чиқиб, олий ўқув юртларида талабаларнинг фанларни ўзлаштириши мобайнида билим, малака ва кўникмаларини назорат қилишда кўп вариантли тест саволларидан фойдаланиш, айниқса ностандарт тест саволларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Ностандарт тестлар ўзининг мазмуни, тузилиши ва қўлланилиш мақсадига кўра муайян даражада фарқ қилади [1:26].

Ностандарт тестлар мазмуни ва моҳиятига кўра интегратив, адаптив, мезонли-мўлжал олиш гуруҳларига бўлиниб, интеграл мазмун, шакл, қийинчилик даражаси бўйича ўсиб боровчи, якуний хулоса чиқаришга имкон берадиган, автоматлаштирилган, таҳсил олувчиларга нисбатан индивидуал ёндашиш имконини берадиган, умумий тайёргарлик даражаси, таълим-тарбия жараёни самарадорлигини аниқлаш мақсадида ўтказилади [4:131].

Фан юзасидан талабалар томонидан ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларини аниқлаш, назорат қилиш, баҳолаш жараёнининг кенг қамровли ва мунтазамлигини таъминлаш мақсадида ностандарт тест топшириқларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу эса талабаларнинг билиш фаолиятини баҳолаш ва назорат қилишда юқори самара беради. Шу билан бирга талабаларни мавзулар юзасидан кенг қамровли муҳокама қилишга, ўйланишга ва аниқ бир тўхтамга келиб қарор қабул қилишига олиб келади.

Қуйида мамлакатимизнинг олий таълим муассасаларида биология мутахассисликлари тайёрлайдиган биология йўналиши талабалари учун ўқитиладиган зоология (умуртқалилар) фанидан ностандарт тестлар учун намуналар келтириб ўтамыз.

Маълумки, зоология фанини ўрганиш орқали талабалар ер юзидаги барча ҳайвонлар турларининг кўпайишини, тарқалишини, систематикасини, табиатдаги ва инсон ҳаётидаги аҳамиятини билиб олиш билан бирга, уларнинг озик-овқат, кийим-кечак, санитар-гигиеник, экологик ҳамда иқтисодий жабҳалардаги масалаларини ечишдаги ролини ҳам тушиниб

етадилар [2:5]. Шунингдек, уларда ватан-парварлик, меҳнатсеварлик туйғусини, ватанга ва табиатга меҳр-муҳаббат, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш, ўз-ўзини назорат қилиш кўникма ва малакалари ривожлантирилиб борилади. Қуйида келтирилган ностандарт тестларда ҳам ана шулар ҳисобга олинди.

1. Текшириш объектига кўра биология фанлари соҳаларини уларнинг таърифи билан жуфтланг?

1	Зоология	A	Организмларда органлар тузилишини.
2	Анатомия	B	Организмлар муртак ривожланишини
3	Эмбриология	C	Организмлар органлар функцияларини ўрганади
4	Физиология	D	Ҳайвонларни ўрганади.
Жавоб:		1-	2 - 3 - 4-

2. Келтирилган фан соҳаларини тадқиқот объектига қараб мос гуруҳлари билан жуфтланг.

1	Этиология	A	Сут эмизувчиларни ўрганади.
2	Териология	B	Балиқларни ўрганади.
3	Ихтиология	C	Ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатини ўрганади.
Жавоб:		1-	2 - 3 -

3. Қуйида берилган фикрларнинг қайсилари тўғри? Тегишли катакчаларга «Ҳа» ёки «Йўқ» деб ёзилади.

A. Халталилар туркуми вакиллариининг ўлчами 4 см дан 1,6-2 метргача боради.

B. Китсимонлар туркуми вакиллари куракоёқлиларга нисбатан ҳақиқий денгиз ҳайвонлари бўлиб, ҳаётини фақат сувда ўтказади, куруқликка чиқиб қолса ҳалок бўлади.

C. Куракоёқлилар ҳақиқий денгиз ҳайвонлари бўлиб, ҳаётини фақат сувда ўтказади, куруқликка чиқиб қолса ҳалок бўлади.

Жавоб:

A	B	C	D	E	F

D. Дельфинлар вакиллариининг узунлиги 1 метрдан 10 метргача боради, дунё океанларининг илиқ сувларида яшайди, нерв системаси кучли ривожланган, тутқунликда яхши яшайди.

E. Жирафаларнинг териси узун жунлар билан қопланган, шохлари ҳар йили алмашиб турлади.

F. Кемирувчилар қозик тишлари икки жуфт бўлиб ўсимликнинг қаттиқ қисмини ейиш учун хизмат қилади.

4. Қушларни ҳаёт кечирадиган жойининг хусусиятига қараб экологик гуруҳлари билан жуфтланг ва рақамларга мос ҳарфларни ёзинг.

1	Бутазор қушлари	A	Лайлак, турна, қарқара, қизилоёқ, ботқоқ товуқчалари
2	Ботқоқ қушлари	B	Туяқуш, тувалоқ, тўрғай, булдуруқ
3	Чўл-саҳро қушлари	C	Чўғурчик, шақшақ, каптар, қарқур, қизилиштон
Жавоб:		1-	2 - 3 -

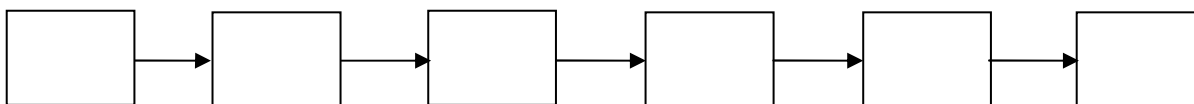
5. Сут эмизувчилар синфи халталилар ва ҳашаротхўрлар туркуми мос рақамларни жадвалнинг ўнг томонига ёзинг.

1) Опоосум; 3) Ерқазар; 5) Вихухол; 7) Коала; 2) Халтали крот; 4) Африка сакровчиси; 6) Халтали бўри; 8) Тенрек; 9) Халтали пакана тийин; 10) Гигант кенгуру; 11) Крот; 12) Бандикут; 13) Типратикан.

Ҳайвонларнинг номи	Жавоб рақамлар
Халталилар	
Ҳашаротхўрлар	

6. Сут эмизувчиларда нафас олиш органлари кетма кетлигини ёзинг.

1) ҳиқилдок; 2) ташки бурун тешиги; 3) бронх; 4) алвеола; 5) ўпка; 6) трахея

7. Куйидаги сут эмизувчи хайвонларнинг қайси туркумга киришини аниқланг ва жадвалдаги ҳар бир расмнинг тагидаги бўш катакчага мос рақамни қўйинг.

1) кемирувчилар; 2) йиртқичлар; 3) приматлар.

8. Куйида келтирилган сут эмизувчилар туркумларининг тегишли вакиллари топинг ва рақамларга мос ҳарфларни ёзинг.

1	Тухум қўювчилар	A	Кенгуру, Коала			
2	Халталилар	B	Жайра, Юмронқозик			
3	Ҳашаротхўрлар	C	Осиё кенгқулоғи, Кўршапалак			
4	Қўлканотлилар	D	Ерқазар, Вихухол			
5	Кемирувчилар	E	Ўрдакбурун, Ехидна			
Жавоб:		1-	2 -	3 -	4-	5-

Бундан ташқари талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашда ностандарт тестлар тузишда расмли, кўп жавобли, жадвалли кўринишдаги топшириқлардан фойдаланиш мумкин.

Шундай экан, талабалар ўзлаштириш даража

-сини ностандарт тестлар орқали назорат қилиш уларни мавзулар юзасидан кенг қамровли мулоҳаза юритишга ундайди, бу эса келажакда уларнинг ўз соҳаси бўйича етук мутахассис бўлишига замин яратади.

Адабиётлар

1. Толипова Ж.О. Педагогик квалиметрия. ТДПУ. 2015.
2. Лаханов Ж.Л. Умurtқалилар зоологияси. -Т.: 2005.
3. Хасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Хайдаров М.Э., Хасанбаева О.У. Педагогика фанидан изоҳли луғат. -Т.: «Фан», 2006.
4. Толипова Ж.О. “Олий таълимда биология фанларини ўқитиш методикаси” ТДПУ, 2016.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада биология фанларини ўқитиш мобайнида талабалар ўзлаштириш даражасини назорат қилишда ностандарт тестлардан фойдаланиш ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается использование нестандартных тестов в контроле знаний студентов в учебном процессе по предметам биологии.

SUMMARY

The article deals with the issues of using nonstandard test, for the control and assessment of students' knowledge in the studying process in some subjects in Biology.

УДК 74.202.4

КОН САНОАТИ ИШЧИ ХОДИМЛАРИДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ҚАРОР ТОПИРИШНИНГ ДИФФЕРЕНЦИАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Н.А.Эшонкулова - катта ўқитувчи

Навоий давлат кончилик институти

Таянч сўзлар: кон саноати, соғлом турмуш тарзи, модернизация, дифференциал хусусият, илмий-техник, геологик-қидирув ишлари, геология-минералогия, табиий ер ости ва ер усти бойликлари, комплекс ёндашиш, фалсафий таҳлил, инфраструктура, экстремал шароит, меҳнат хавфсизлиги, ижтимоий вазифа, девиант ҳодиса, инсон омили.

Ключевые слова: горная промышленность, здоровый образ жизни, модернизация, дифференциальная особенность, научно-технический, геолого-разведочная работа, геология-минералогия, природные подземные и наземные богатства, комплексный подход, философский анализ, инфраструктура, экспериментальное условие, безопасность труда, социальная задача, девиантное явление, человеческий фактор.

Key words: mining industry, healthy way of life, modernisation, differential feature, scientific-technical, geology-reconnaissance work, geology-mineralogy, natural underground and surface resources, complex approach, philosophical analysis, infrastructure, experimental condition, safety of labour, social task, deviant phenomenon, human factor.

Мамлакатимизда чуқур ўзгаришлар, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча томонларини изчил ислоҳ этиш ва либераллаштириш, жамиятимизни демократик янгилаш ва модернизация қилиш жараёнлари жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Бунда кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида белгилаб олинган ва изчил равишда амалга оширилаётган улкан вазифалар мустаҳкам замин яратмоқда.

Тарихимизга кириб келаётган буюк марралар муносабати билан ўтган давр мобайнида ҳаётимиз сифати, мамлакатимиз қиёфаси қандай ўзгариб бораётгани, қандай ютуқ ва натижаларга эришганимиз, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган очик демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлида қандай суръатлар билан ривожланиб бораётганимизни баҳолаш эҳтиёжи туғилмоқда.

Қисқача айтганда, биз ўз олдимизга қўйган узоқ муддатли стратегик мақсадлар, яъни замонавий ривожланган демократик давлатлар қаторига кириш, иқтисодиётимизнинг барқарор ўсишини таъминлаш, ҳаёт сифатини яхшилаш ва жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш борасидаги саъй-ҳаракатларимизга бугунги кун нуктаи назаридан ҳолисона баҳо беришимиз табиийдир.

Ўзбекистон Республикаси табиий ер ости ва ер усти бойликларидан унумли рационал фойдаланишни йўлга қўйгани туфайли жадал ривожланаётган давлатлардан биридир. Бугун республикаимиздаги мавжуд 1000 дан зиёд конларда олтин, мис, уран, кумуш, молибден, вольфрам, платин каби 30 хил металл қазиб олинади. Уларда 4 миллиондан ошиқ мутахассис, хизматчи, кончилар ишлайди. Мазкур кон ишчи-хизматчиларининг соғлом ва обод турмушини таъминлаш давлатимиз эътиборида турибди.

Инсон ҳаёти, соғлиги - энг катта ижтимоий бойликдир. Миллат соғлиги ҳам табиий равишда, соғлом турмуш тарзи орқали ҳал этилади. Бу ўз ўрнида барча соҳада бўлгани сингари, Ватанимиз иқтисодий тараққиётида салмоқли ўрин тутган кон саноати соҳасида ҳам, соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва тарғиб қилиш, бу борадаги муаммоларни ўрганиш, масаласини

қўндаланг қўяди. Шу боис республикаимиз биринчи Президенти И.А.Каримовнинг 2010-йил 27-августдаги 1396-сонли «Геологик-қидирув ишларини ўтказиш ва ташкил этиш тизимининг самарасини янада ошириш чора-тадбирлари ҳақида» ги қарори кончилик ишларини тубдан яхшилашга асос бўлди. Унда геологик-қидирув ва кончилик Республикаимиз иқтисодини ривожлантиришда асосий соҳа бўлиб қолаётгани, кенг инфраструктурага эга мазкур соҳада ишлаётган ходимларда соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантириш долзарб вазифа эканлиги қайд этилади. Айниқса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011-йил 5 - сентябрдаги 4-сонли «Давлат корхонасининг уставига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида» ги қарори кон саноати ходимлари фаолиятини замонавий тарзда ташкил этишга, уларнинг ўта оғир, экстремал шароитда ишлашини ҳисобга олиб, тиббий хизмат кўрсатишни тубдан ўзгартиришга ундади. Шунингдек кейинги 5 йил ичида ҳукуматимиз томонидан бевосита кон саноатини самарали бошқариш, ундаги ходимлар турмушини янада юксалтиришга қаратилган 20 дан зиёд қарорлар, расмий ҳужжатлар қабул қилинган.

Биз ўз олдимизга қўйган озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришдек эзгу ишларимиз, Ўзбекистоннинг келажаги буюклигини таъминлаш, иқтисодий-демократик жамият қуриш, жамият маънавиятини янгилаш, давлат ва ижтимоий қурилиш соҳаларида юқори натижаларга эришишда соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, бутун миллатнинг соғлигини асраш муҳим масала ҳисобланади.

Инсон саломатлиги бу - энг аввало, унинг руҳий ва физиологик сифатларини ривожлантириш, умрнинг максимал давомийлигида мақбул даражадаги ишчанлик қобиляти ва ижтимоий фаоллигини сақлаб қолишдан иборатдир. Кўпгина олимларнинг фикрича, инсон организмнинг функционал имкониятлари ва унинг ташқи муҳитдан бўладиган ноҳуш омилларга барқарорлиги бутун умри давомида ўзгариб туради, негаки, саломатлигини сақлаш, жўшқин жараён бўлиб, у ёш, жинс, касбий фаолият, яшаш муҳитига

боғлиқ ҳолда яхшиланиб (саломатлик бўшашиб ёки мустаҳкамлашиб) боради.

Саломатлик - инсон организмнинг биологик, рухий, жисмоний ҳолатлари ва меҳнат фаолиятининг мувозанатлашган бирлигидир. Сихат-саломатлик ҳар бир киши учун бахт-саодатдир. Унинг меҳнат унумдорлиги, мамлакатнинг иқтисодий кудратини, халқ фаровонлигини ривожлантиришнинг зарур шартидир. Умумхалқ мулки бўлмиш сихат-саломатликка нисбатан онгли ва масъулият билан ёндашиш жамият ва унинг барча аъзоларининг турмуш, ахлоқ нормаси бўлмоғи лозим.

Саломатликни сақлаш ва мустаҳкамлаш учун, аввало, одам ўз танасининг тузилиши барча тўқима ва аъзоларининг нормал иш фаолияти, ўсиши, ривожланиши ва кўпайиши қонуниятларини билиши зарур. Шунингдек, барча тирик мавжудодлар каби, инсонга ҳам хос бўлган ушбу биологик хусусиятларни асраш ва тобора такомиллаштириш учун зарур бўлган шарт-шароитни мукамал билиш ва яратиш талаб этилади.

Бу борада кон саноати соҳаси ходимларининг ҳаёти ва касбий фаолияти билан боғлиқ ўзига хос хусусиятлари қуйидагиларга эътибор қартилишини талаб этади:

- Биринчидан, кон саноати хизматчилари ўта оғир, экстремал шароитда ишлайди. Улар алоҳида ижтимоий муҳофазага муҳтождир.

- Иккинчидан, кон саноати ходимларида ўпка, жигар, ошқозон ва асаб касалликлари бошқа аҳоли ходимларига нисбатан 3-4 маротаба юқори. Айнан шунинг учун ҳам уларга тиббий ёрдамлар кўрсатиш орқали соғлом турмуш тарзини шакллантириш долзарб ижтимоий вазифадир.

- Учинчидан, махсус тадқиқотлар кўрсаткичи, кон саноати ходимлари, айниқса ер ости ва ер усти ходимлари табиий бойликларини қазиб олиш билан банд ишчиларда алкоғолизмга мойиллик кенг тарқалган. Алкоғолизм эса нафақат соғлиқка, шунингдек оила фаровонлигига, обод турмуш тарзини қарор топтиришига салбий таъсир кўрсатади, оилавий муносабатларнинг бузилишига, девиант ҳодисаларга олиб келади.

- Тўртинчидан, соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантириш давлатимизнинг стратегик вазифалари қаторига киради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда 1997 йил - Инсон манфаатлари йили, 1998 йил - Оила йили, 2000 йил - Соғлом авлод йили, 2005-йил - Сихат саломатлик йили, 2007 йил - Ижтимоий ҳимоя йили .... деб эълон қилинган. Уларда белгиланган вазифалар, барча аҳоли қатори кон саноати ходимларига ҳам тааллуқлидир. Бироқ, бу борада қандай ишлар амалга оширилгани ҳамда, қандай ижтимоий - амалий, илмий, маънавий-маърифий муаммолар мавжудлиги аниқланмаган. Ваҳоланки, мазкур муаммоларни билмай, ўрганмай кон саноати ходимларида соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантириш қийин масаладир. Юқоридаги вазифалар кон саноати ходимларини ҳам қамраб олиши шарт.

- Бешинчидан, шу пайтгача кон саноати билан боғлиқ илмий-техник ва геологик-қидирув ишлари геология-минералогия техника нуктаи назари-

дан ўрганилган аммо, инсон омили билан боғлиқ антропологик муаммолар фалсафий тадқиқ этилмаган. Кейинги йилларда экология, тиббиёт, бозор иқтисодиёти, компьютерлаштириш, социопсихология билан боғлиқ муаммолар ҳам аниқландики, ушбу ранг-баранг соҳалардаги ўзгаришларни фалсафий таҳлил этиш, умумлаштириш илмий заруратдир.

Республикамызда соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантириш йўналишида ўтказилган тадқиқотлар фалсафа, социология соҳаларида 4 докторлик ва 2 та номзодлик диссертациялари ёқланган, мавзуга оид 300 дан зиёд монографиялар чоп этилган. Уларда Ўзбекистонда соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантириш борасида тўпланган тажрибалар, концептуал ғоялар ечимини кутаётган муаммолар ўрганилган.

Кон саноати ходимларида соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг дифференциал хусусиятларини ўрганиш Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50, 54, 55 ва 100 моддаларидаги табиатга оқилона муносабатда бўлиш, табиий захиралардан умуммиллий манфаатлар нуктаи назаридан фойдаланиш атроф-муҳитни муҳофаза этиш «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992), «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1993), «Ер ости бойликларини муҳофаза қилиш тўғрисида» (1994), «Фуқароларнинг соғлигини муҳофаза қилиш тўғрисида» (1996), «Гидротехник иншоотларнинг хавфсизлиги тўғрисида» (1999), «Меҳнат кодекси» (1996) каби мутахассиз, ишчи, ходимлар фаолиятини белгилаб берувчи ҳужжатлардаги вазифалар билан боғлиқ илмий изланишларнинг устувор йўналишига мосдир.

Аҳолининг соғлом ва обод турмуш тарзи масалалари файласуф, социолог, педагог, иқтисодчи, сиёсатшунос, маданиятшунослар томонидан тадқиқ этиб келинади. Бу борада академиклар Э.Юсупов, С.Шермухаммедов, А.Валиев, фалсафа фанлари докторлари профессорлар Х.О.Шайхова, Э.Бобомуродов, Р.Рўзиева, М.Қуროнов, О.Мусурмонова, С.Аъзамходжаева, Б.Зиёмухамедов, И.Саифназаров, С.Отамуродов, У.Қорабоев, М.Қаххорова, фалсафа фанлари номзодлари, доцентлар Ф.Исмоилова, Г.Тиллаева, Ф.Холдибекова, М.Примова каби тадқиқотчиларнинг илмий изланишлари мисол бўлиши мумкин.

Х.О.Шайхова соғлом турмуш тарзининг ёшларнинг маънавий камолотига, уларнинг билим олиш, ижод қилиш, оила қуриш, ижтимоий муносабатларга киришиш каби фаолият турларига таъсирини фалсафий-этниқ нуктаи назаридан тадқиқ этади. Олиманинг хулосасига кўра, соғлом турмуш тарзи ёшларни баркамол авлод бўлиб етишишига замин яратувчи омилларидан биридир [1].

Шу билан бирга Х.О.Шайхова соғлом турмуш тарзини шакллантиришда қадриятлар, таълим-тарбия, маҳалла, маънавий бойликлар, адабиёт ва санъатнинг ўрни масалаларига ҳам эътибор қаратади [2]. Унинг чиқарган хулосалари биз учун методологик аҳамиятга эга.

М.Қаххорова ижтимоий - маънавий муҳит ва унинг соғлом турмуш тарзига таъсири билан

боғлиқ ижтимоий, тарбиявий, психопедагогик омилларни ўрганади. Олима, соғлом турмуш тарзи шахсий ва ижтимоий интилиш, мақсад, ғоя билан диалектик боғлиқ воқелик, ёшларга дифференциал ёндашишни тақозо этади, деб кўрсатади [3].

Г.Тиллаева эса диққатини соғлом турмуш тарзини ижтимоий фалсафий, социологик, этикавий, акмеологик жиҳатларига қаратади. Унинг фикрича, соғлом турмуш тарзи, барқарор ҳаёт тарзи, инсоннинг бутун ижтимоий борлиғига ҳақдор яшаш усулидир [4].

Кон саноати ходимларининг ҳаёт тарзи ва фаолиятини ўрганиш юқоридаги тадқиқотчилар асарларида амалга оширилмади, бироқ улар чиқарган ҳулосалар илмий – методологик аҳамиятга эга.

Шу пайтгача кон саноати ходимларига хос дифференциал хусусиятлар шу соҳага тааллуқли мутахассисларнинг илмий-педагогик йўналишидаги изланувчиларнинг диққатини тортиб келган. Бу борада академиклар Х.М.Абдуллаев, Г.А.Мавлянов, Т.Н.Долимов, профессорлар Х.Ш.Ишбоев, Х.Чиникулов, А.Х.Жўлиев, Ш.Шорахмедов, А.А.Абдумажидов, Р.А.Ниязов, М.М.Мирасманов, С.Р.Саидов, В.Г.Горьковец, А.В.Пейве, В.Я.Зималина, А.Саочовларнинг монография ва дарслик, ўқув қўлланмаларини эслаш мумкин. Бироқ, улар диққатини геология-минералогия муаммоларини ўрганишга қаратадилар, инсон омили билан боғлиқ мавзуларни тадқиқ этмайдилар. Шунинг айтиш лозимки, Р.А.Ниязов, М.М.Мирасманов, С.Р.Саидов тайёрлаган монографияда экология ва кон ишларида техника хавфсизлигини таъминлаш масалалари ёритилади [5] лекин бу биз ўрганаётган мавзуга тааллуқли эмас. Кон саноати ходимларида соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантириш муаммоларини фалсафий тадқиқ этишдан мақсад кон саноати ходимларида соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантиришнинг дифференциал хусусиятларини ўрганиш, шу асосида кон саноати ходимларида соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг илмий асосланган, самарали йўллари, усуллари, механизмларини ишлаб чиқариш бўлмоғи лозим. Айниқса биргина Навоий вилоятининг ўзида 7та кон, табиий сув захираларида меҳнат қилаётган ходимлар мавжудлиги бу масаланинг ниҳоятда долзарблигини кўрсатади.

Бу борада кон саноати ходимларининг экологик, тиббий, социомаданий ва касбий муносабатлари, тасаввурлари, қарашларини инобатга олиш зарур.

Юқоридаги фикр мулоҳазалардан келиб чиқиб қуйидагиларни амалга оширишимиз лозим:

-Соғлом ва обод турмуш тарзи категориясининг илмий-фалсафий моҳияти очиқ бериш, унинг ижтимоий фаолияти билан дифференциал боғлиқлиги асослаш;

- Кон саноати фаолиятининг экстремал хусусияти билан боғлиқ жиҳатларни ўрганиш, уларни классификация қилиб, ижтимоий - фалсафий таҳлил қилиш;

- Кон саноати ходимларида намоён бўладиган аномал ҳолатлар ва девиант хатти-ҳаракатлар аниқланиб, уларнинг меҳнат фаолиятига, турмуш тарзига, оилавий муносабатларга таъсирини ўрганиш;

- Меҳнат хавфсизлигини таъминлашнинг инсон ҳаёти хавфсизлигини таъминлаш концепцияси билан боғлиқлиги, ушбу боғлиқликнинг турмуш тарзида, ходимлар саломатлигида намоён бўлишини социометрик ва меометрик таҳлил этиш;

- Экстремал ҳолатларнинг кон саноати ходимлари онгига, қарашларига, бошқа кишилар, социум билан алоқаларига таъсирини кузатиш, уларни психометрик усуллар ёрдамида ўлчаб назарий моделлаштириш;

- Назарий моделлар кон саноати ходимларида соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантиришнинг самарали, турли вазиятларда қўлланиладиган универсал тавсия, кўрсатма ва механизмларини ишлаб чиқиш имконини беради. Уларни барча ер ости ер усти захираларида ишловчи ходимларга қўллаш мумкин бўлади;

- Соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантириш бир томонидан, кон саноати ходимларининг фаолият тури, иккинчи томондан, уларнинг психологияси, ўзаро муносабатлари, одамлари ва оилавий ҳаёти билан боғлиқ экани боис муаммага ҳам дифференциал, ҳам комплекс ёндашиш зарурлигини асослаш;

- Кон саноати ходимлари орасида оммавий сўровнома ўтказилиб, уларнинг соғлом ва обод турмуш тарзига муносабатлари юксалтириш омиллари аниқлаш, шу асосда конлардаги меҳнатни соғлом ва обод турмуш тарзини шакллантиришга хизмат қилувчи омилга айлантириш концепцияси ишлаб чиқиш;

- Кон саноати ходимлари ҳаёт тарзини, турмушидаги ўзгаришларни, соғлигининг оилавий муносабатларга таъсирини ўлчаш методикаси ёритиш, унинг ёрдамида тадқиқот объектининг ижтимоий мавқеи, турмуш даражаси, оилавий муҳитини тадқиқ этиш, уларга мувофиқ тавсиялар ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Зеро, бугунги кунда ҳукуратимиз олиб бораётган кенг қўламли ислохотларнинг диққат марказида инсон омили асосий ўрин эгаллар экан, иқтисодиётимизнинг асосий соҳаларидан бири бўлган кон саноати ишчи ходимларининг соғлигини асраш, фаровон турмуш тарзини ва оилавий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган илмий тавсиялар, услубий кўрсатмалар ишлаб чиқиш, махсус психофизиологик дарслар ўтиш, меҳнат шароитини яхшилаш чора-тадбирларини кўриш ўта муҳим вазифалардан биридир.

Адабиётлар

1. Шайхова Х.О. Соғлом турмуш тарзи ва ёшлар камолоти. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2008, 76-б.
2. Шайхова Х.О. Маънавият – камолот кузгуси (Сайланма). –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти,

2009, Шайхова Х. Баркамол авлод – ахлоқий кадриятлар қуршовида. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2010.

3. Қаҳхорова М. Соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг илмий – услубий асослари. – Тошкент: 2007, 39- б.

4. Тиллаева Г.Х. Ижтимоий муҳит ва ёшлар тарбияси. -Тошкент: 2009, 38- б.

5. Ниязов Р.А., Мирасланов М.М., Пушкарёнов В.П., Саидов С.Р. Экзогенные процессы в обоснование защиты горных территорий Узбекистана. -Ташкент: «Фан», 1986, -С.78 – 112.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Ватанимиз иқтисодий тараққиётида салмоқли ўрин тутган кон саноати соҳасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва тарғиб қилиш, бу борадаги муаммоларни ўрганиш масаласи ўз аксини топган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы формирования и пропаганды здорового образа жизни в сфере горной промышленности, занимающей значительное место в экономическом развитии страны.

SUMMARY

The article deals with the issues of forming and propagandizing healthy way of life in mining industry field which gets an importance place in the economic development of our country.

АДАБИЁТ ЎҚИТИШНИНГ УЗВИЙЛИК ВА УЗЛУКСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ – ЎҚУВЧИ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛИ

Г.Ш.Файзуллаева - катта илмий ходим-изланувчи
Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: адабий таълим, таянч компетенциялар, умумпредмет, узвийлик ва узлуксизлик тамойили, иктидор, узлуксиз таълим.

Ключевые слова: литературное образование, поэтапное, постоянность, общий предмет, одарённый, тенденция, непрерывное образование.

Key words: stage literary education, basis competences, current subject, non-stop continuous tendencies, gifted, continuous education.

Истиқболимизнинг бош тамойили вазифаларидан энг муҳими сифатида мустақиллигимизни мустаҳкамлашдаги асосий омиллардан бири – комил инсонни тарбиялаш вазифаси қўйилган. Бу каби масъулиятли вазифани тарбия воситаси ҳисобланган адабиёт орқали амалга ошириш муҳимдир.

Адабиёт – мафкура, ғоя, дунёқарашларни ёйиш ва ўзгаларга сингдиришнинг оммабоп шакли. Шундай экан, бадиий адабиётнинг таъсир доирасини янада кенгайтириш, ўсиб келаётган ёш авлодга теранроқ сингдириш ва ижобий натижага эришиш фанни ўқитишнинг асосий мақсади ҳисобланади. Бу мақсадни юзага чиқариш, бугунги кундаги таълим талаблари доирасида барча фан соҳалари каби адабиёт ўқитиш методикасида ҳам янгича ёндашувларни амалиётда қўллаш, машғулотларнинг сифат ва самарадорлигини янада ошириб бориш, фанни ўқитиш борасидаги ижодий изланувчанликни изчилликда такомиллаштириб бориш зарурлигини кўрсатади. Адабиёт ўқитувчисидан ижодкорликни талаб қилувчи ўқитиш тамойилларидан бири адабий таълимга компетенциявий ёндашувдир.

Компетенциявий ёндашувга асосланган таълим – ўқувчиларда эгалланган билим, кўникма ва малакаларни ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллай олиш компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълимдир.

Компетенциявий ёндашувга асосланган таълим ўқувчиларда мустақиллик, фаол фуқаролик позициясига эга бўлиш, ташаббускорлик, медиаресурслар ва ахборот коммуникация технологияларидан ўз фао-

лиятида оқилонга фойдалана олиш, онгли равишда касб-хунар танлаш, соғлом рақобат кўникмаларини шакллантиради, таълим беришда узвийлик ҳамда узлуксизлик тамойилига амал қилишни таъминлайди. Адабиёт фани инсон ҳаётида зарур бўлган таянч, умумпредмет, предмет ва хусусий компетенцияларни ривожлантиришда муҳим омил саналади.

Инсоннинг кўпинча тегишли фаолият соҳаларида эришадиган ижобий натижаларининг асосий омили – бу унинг етарлича билим ва тасаввури мавжудлигида эканлиги кўпгина илмий тадқиқот ишларида исботланган.

Ҳозирда умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида адабиёт фани соҳасида горизонтал ҳамда вертикал узвийлик ва узлуксизликни таъминлаш бўйича адабиёт ўқитишнинг фундаментал методикасини яратиш жараёни ниҳоясига етмаган бўлса-да, тажрибали педагоглар ва шу соҳада илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган олимларнинг тавсияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Лекин, кузатишлар шуни кўрсатадики, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг айрим ўқувчиларида бадиий адабиётга оид билимлар етарли даражада эмас. Бунга бир қанча омиллар сабаб бўлмоқда. Улардан энг асосийси таълим мазмунини очиб беришга қаратилган замонавий таълим методларини татбиқлаш ва ўқувчиларнинг билимларини амалиётга қўллай олиш маҳоратини ривожлантириш муаммосидир. Ҳозирги кунда маълумотлар ва билимлар захираси кескин ўсиши натижасида илм ва уни амалиётда қўллай олиш маҳоратини тўғри тақсимлаш зарур.

Чукур билимга асосланган ҳолда маҳоратни ошириб бориш услуги ҳисобланган компетент ёндашув ва компетентликни шакллантириш муаммоси етакчи олимлар И.Зимняя [2], Б.А. Болотов, П.Л.Борисов [1], Т.В. Иванов, Г.Н.Подчалимов, В.В.Сериков, Б.Д.Эльконин, Б.Тўраев [6], Н.А.Муслимов, Б.Каримова[4], Х.Қ.Қаршибоев [7] каби қатор олимларнинг ишларида ўрганилган ва бир қанча тавсиялар тизими ишлаб чиқилган.

Бундай ёндашувда илмга бўлган интилиш сира сусаймайди, аммо катта эътибор ўша олган билимнинг амалиётда оқилона қўллаш олишга, жамиятда самарали фойдалана олишга қаратилади. Юқорида келтирилган педагог олимларнинг ишларини чуқур таҳлил қилган ҳолда, компетентлик шахснинг мураккаб ижтимоий – касбий қобилияти сифатида қабул қилинса, компетенция эса шахсий хусусиятлар ва профессионал тайёргарликни ўзида мужассамлаштиради деб эътироф этиш мумкин.

Компетентлик ўз ичига компетенциялар тизимини қамраб олиб, шахснинг амалий вазиятларда фаол иштирок этиши ва уларнинг рационал ечимини излаб топишда ўзини ўзи такомиллаштириш қобилиятлари билан узвий боғлиқ. Педагог олимларнинг таъкидлашича, компетентлик маълум ҳолат хусусида тўғри мулоҳаза юритишга имкон берадиган билимга эга бўлиш, далил исботли фикр, кишининг муайян соҳада савиясини ифода этиш даражасидир. Компетентлик инсонга муайян масалаларда фикр билдириш, маълум қарорларни ишлаб чиқишда иштирок этиши ёки мустақил равишда қарор қабул қилиши имконини беради. А.Зимняя [2] эса компетентликнинг асосий учта гуруҳини ажратиб кўрсатади:

1. Ўқув билиш компетенцияси. Муайян ижтимоий муҳит билан боғлиқ ҳаётий фаолиятнинг субъекти ҳисобланувчи шахснинг ўзига боғлиқ бўлган компетентлик.

2. Ахборот компетенцияси. Инсон фаолиятининг барча турлари ва шаклларида намоён бўладиган компетентлик бўлиб, унинг топқирлиги дунёқарашининг кенглиги билан боғлиқ равишда тегишли маълумотларни таҳлил қилиш, синтезлаш, абстракциялаш ва замонавий воситалардан оқилона фойдалана олиш жараёнида намоён бўлади.

3. Коммуникатив ва тадқиқотчилик компетенцияси. Инсоннинг ижтимоий муносабатларда фаоллиги, ўзини кўрсата олиши, муаммонинг турли хилдаги ечимларини топа билиши, энг рационал йўللари келтириши ва бошқалар билан ўзаро алоқаларига тааллуқли бўлган компетентлик.

Ушбу терминни адабий таълим мисолида соддарок ифодамоқчи бўлсак, адабиёт фанини таълим босқичлари давомида ўқиш, ўрганиш, маълумотлар базасини синтезлаш орқали шахс сифатида ўз-ўзига сингдириш ҳамда тўпланган билим, кўникма ва малакаларни анализ қилиш орқали амалий ҳаётда қўллаш ёки бошқаларга улаштириш жараёни дея таърифлаймиз. Чунки фақат ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни амалда ўзгалар билан бўлишиш мумкин.

Умумтаълим мактабларида ва ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида адабиёт фанини ўқитишда ўқувчилар эгаллашлари керак бўлган таянч компетенциялар муҳим компетенциялардир.

Булар:

- ✓ коммуникатив компетенция;
- ✓ ахборот билан ишлаш компетенцияси;
- ✓ шахс сифатида ўз-ўзини ривожлан-тириш компетенцияси;
- ✓ ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси;
- ✓ умуммаданий компетенциялар;
- ✓ математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш компетенцияси.

Педагогик фаолият самарадорлиги даража-си “компетенция” ва “компетентлик” тушун-чалари ёрдамида баҳо беришдек амалиёт янада оммалашиб кетди.

Олимларнинг фикрига кўра, “компетенция” шахс мукамал биладиган предмет – соҳа бўлиб, унинг фаолият кўрсатиши учун тайёр эканлиги ўлчови ҳисобланади. “Компетентлик” тушунчасини эса ундан фарқли ўларок, шахснинг йўналитирилган таснифи, битирув-чининг маълум соҳада фаолият кўрсата олиши кўникмаси эканлигини таъкидлайдилар.

Компетенция умумий тузилишининг унсурларидан бири сифатида муаллифлар “табiiй компетенция”ни белгилайдилар. Бу инсонга табиат томонидан берилган, айтиш жоиз бўлса, қобилият эканлигини очиб беради. Педагогикадаги энг муҳим компетентлик – “орттириш, эгаллаш, ўзлаштириш компетентлиги” билим ва маҳорат бўлиб, ўқув жараёнида ҳамда кундалик педагогик фаолият натижасида юзага чиқади [3].

Умумий ўрта ва ўрта махсус таълим тизимида адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълим технологияларидан фойдаланиш, дарс жараёнида ўқувчиларнинг фаол бўлиши, уларнинг зеҳнини ўстириш, атроф оламга нисбатан меҳр ва эътиборни, фанга бўлган қизиқишларини ошириш замон талабларидан биридир.

Компетенциявий таълимни амалга ошириш учун ўтиладиган дарслар ҳам компетент бўлиши кераклигини таъкидлаган олим Б.Н.Турдиев компетент дарснинг мезонларига тўрт даража беради. Даражаларнинг биринчи иккитаси ўқитувчи томонидан дарснинг элементларини режалаштириш ва анализ қилиш кўникмасини қайд этади. Учинчиси, ўқитувчининг ўз режасини қанчалик саводли равишда амалга оширишни билдиради. Энг юқори тўртинчи даражага назария ва амалиётни тўла эгаллаган, дарс жараёнида синфда рўй берган ўзгаришга эътибор қаратган, дарснинг турли компонентларини вазиятга қараб ўзгартирадиган педагог эришади [5].

Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг таянч компетенцияларини шакллантириш бўйича таълим технологияларини танлашда ўқитувчи тақвим-мавзу режада мазкур синф учун белгиланган таянч компетенцияларни белгилаб

олади. Шундан сўнг ўрганилиши зарур бўлган мавзу ва шакллантириладиган компетенцияларни ҳисобга олган ҳолда дарсни ўтиш методини танлайди. Ўтиладиган дарс тури адабиёт мавзулари ва босқичлари доирасидаги узвийлик ва узлуксизлик тамойилига асосланган бўлиши лозим.

Ўқувчилар адабиёт фани доирасида кенг миқёсдаги лойиҳалар, масалан, ижодий, маълум бир табиат ҳодисасини ёки воқеалар ривожини кузатиш, амалий тажрибаларни олиб бориш, турли ҳаётий вазиятларда тадқиқотлар ўткази олиш каби амалий лойиҳаларни бажарадилар. Шу сабабли ўқитувчи томонидан умумий ўрта таълим ва узлуксиз таълим тизимининг асосий бўғини ҳисобланган академик лицей ва касб-хунар коллежларида адабиёт фанини ўқитиш жараёнига ўқувчиларнинг ижодий ташаббуси ва билиш фаолиятини ривожлантирадиган ҳамда адабий таълимни замонавий ишлаб чиқаришнинг илмий асослари билан боғлайдиган таълим методларини жорий этилиши керак.

Адабиёт ўқитишнинг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш, адабий таълимнинг сифат ва самарадорлигига эришиш ҳамда адабиёт фанини ўқитишда компетенциявий ёндашувни амалга оширишда куйидаги омилларни эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир:

- адабиёт дарсларида ўқувчининг ўзлаштириш имконияти билан тақдим этилган билимлар, топшириқлар, вазибаларнинг ҳажми ва қийинчилик даражаси орасидаги зиддиятларни аниқлаш;

- дарсда ўқувчининг вақт бюджети билан боғлиқ муаммоларини аниқлаш ва тавсиялар бериш;

- адабиётга оид назарий тушунчаларни баён қилишда интерфаол методларни қўллаш билан боғлиқ муаммолар ва уларнинг ечимларини аниқлаш;

- ҳар бир дарс машғулотининг технологик харитасини ишлаб чиқиш ва дарс жараёнида қўлланиладиган методларнинг ўринини белгилаб олиш;

- анаънавий таълим ва педагогик технологияларга асосланган дарснинг мақсадлари ва уларни амалга оширишдаги фарқ билан боғлиқ муаммоларни ўз вақтида ҳал қилиб олиш;

- дарсда ўқувчининг мантиқий, бадиий ва амалий тафаккурини ривожлантиришни амалга ошириш;

- ўқувчиларни ҳамкорликда таълим олишларида ўз-ўзини бошқарувини такомиллаштириш;

- ҳар бир машғулотда янги тушунчани баён қилишдан аввал ўтилган мавзуларга оид узвийлик ва узлуксизлиги таъминловчи суҳбатлар ўтказиш.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кун ижтимоий талабларига жавоб берадиган комил инсонни тарбиялашда адабий таълимга компетенциявий ёндашиш ҳамда дарс машғулотларини ушбу ёндашувга хос методлардан фойдаланган ҳолда ташкил этиш кўзланган натижага олиб боради.

Адабиётлар

1. Борисов П.П. Компетентностно деятельностный подход ш., модернизация содержания общего образования. // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2003. -№ 1. С. 58-61.
2. Зимняя А.И. Ключевые компетенцииновая парадигма результата современно образования // Интернет – журнал. “Эйдос” 2006 5-мая. С.43-47.
3. Маманазарова М.К. Мехнат таълими йўналишида ўқувчилар шахсини компетенциявий ёндашув асосида ривожлантириш.// “Амалий фанлар бўйича мактабдан ташқари таълим жараёнида ўқувчилар ижодкорлигининг ҳолати ва уни янада такомиллаштириш йўллари” мавзусидаги илмий-амалий конференцияси материаллари. Самарқанд – 2016.
4. Муслимов Н.А. Каримова Б.М. Касб таълими ўқитувчиларининг амалий компетентлигини шакллантириш технологияси. – Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2012.
5. Турдиев Н.Ш., Акбарова С.Н. Ўқувчиларда компетенцияни шакллантиришга йўналтирилган дарсларни экспертиза қилиш мезонлари тўғрисида. / Тошкент: “Таълим технологиялари”, 2016., 2-сон, 2-5 б.
6. Тўраев Б. “Ахборот компетентлиги” тушунчаси, унинг мазмуни ва таркибий қисмлари / Педагогик таълим. – 2013. - № 6. 32-33 б.
7. Қаршибоев Қ.Х. Олий таълим битирувчисининг компетентлигини аниқлаш мезонлари бўйича айрим мулоҳазалар. / Педагогик таълим. – 2010. - № 1. 29-31 б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқувчи шахсини такомиллаштиришда адабий таълимнинг роли, адабиёт ўқитишда узвийлик ҳамда узлуксизлик тамойилига амал қилиш орқали машғулотларни ташкил этишнинг шарт-шароитлари ёритилган. Шунингдек, ўқувчиларда таянч ва умумпредмет, предмет каби компетенцияларни шакллантиришга адабий таълимнинг сифат ва самарадорлигини ошириш орқали эришиш мумкинлиги асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль литературного образования в развитии личности ученика, раскрываются условия организационных занятий при выполнении непрерывной и постоянной тенденции. А также, обоснованы возможности достижения формирования общепредметных и опорных, предметных компетенций учеников способом повышения качества и эффективности в преподавании литературы.

SUMMARY

The article deals with the main role of literary education in the improvement of pupil's personality, it describes conditions of lessons' organizations by means of using non-stop and continuous tendencies in teaching literature. Moreover, it has been based on possibilities of the formation of competence of the basic and current subject, by means of the improvement of quality and efficiency in teaching literature.

ОҚЫТЫҰДА ТӘЛИМ МАЗМУНЫНЫҢ БӨЛИМЛЕРИ БОЙЫНША ӨЗЛЕСТИРИҰ ДӘРЕЖЕЛЕРИН АНЫҚЛАҰ

З.К.Ильясова – үлкен оқытыұшы

Әжииияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ностандарт тест, ижодий кобилият, билиш, тушуниш, амалиётда қўллаш, тахлил, синтез, хулоса.

Ключевые слова: нестандартные тесты, творческие способности, знания, понимание, применение в практике, анализ, синтез и выводы.

Key words: non-standard tests, creativity, knowledge, understanding, practical application, analysis, synthesis and conclusions.

Жоқары оқыұ орынларында оқытыұшылар тәлим-тәрбия процесинде инновациялық технологиялардан пайдаланыұда тәжирий-белерди ийелеұде, алынған нәтийжелерди анализлеұ, улыұмаластырыұ, талабалардың билим хәм көнликпелердеги бослықларди анықлаұ, оларди сапластырыұ жолларын белгилеұде айырым қыйыншылықларға дусласып атырғаны сыр емес.

Оқыұ курслары бойынша дүзилген тест тапсырмаларының көпшилиги репродуктив дәрежедеги тест тапсырмалары болып, иши дәстүрде көрсетилген билим хәм көнликпелердиң тек билимин анықлаұ имканын береди. Бундай тапсырмалар талабалардың өз бетинше хәм дөретиұшилик көнликпелериниң раўажланыұына аз тәсир етеди [1:65, 2:37].

Бундай тест тапсырмалары талабалардың өзлестирген билимлерин хәм тәлим сыпатын анықлаұда қыйыншылыққа алып келеди.

Соның ушын оқытыұшылар тәлим-тәрбия процесинде талабалардың өзлестирген билим хәм көнликпелерин жетилистириұде хәм бахалаұда репродуктив тест тапсырмалары менен бирге стандарт емес тест тапсырмаларынан пайдаланыұ мақсетке муұапық.

Биз, бул мақалада усындай стандарт емес тест тапсырмаларын дүзиұ алгоритмин көрип шығамыз. Талабалардан бундай тапсырмаларди шешиұ ушын: Блум таксономиясы бойынша билиұ оқыұ мақсетине ерискенлигин тексериұде олар тәрөпинен бир тема бойынша мағлыұмат хәм информацияларди өзлестиргенлик дәрежесин анықлаұ мақсетке муұапық. Талаба пән темасы бойынша

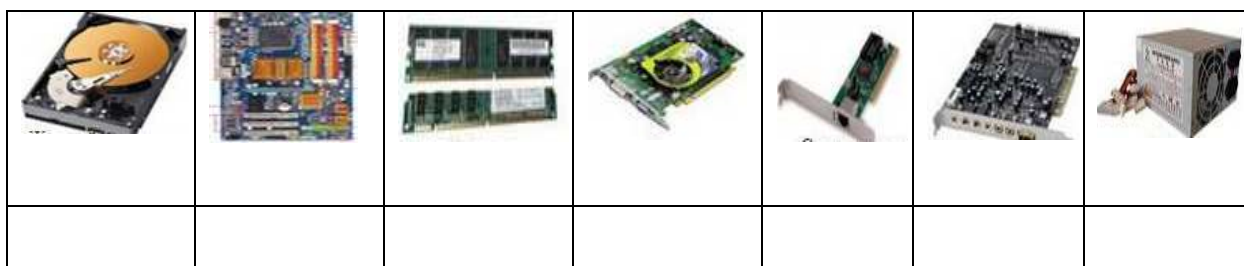
1. Объектлерди анықлаұы;
2. Оларға анықлама берийи;
3. Мағлыұматларди қайта ислеийи;
4. Өз пикирин баян етийи;
5. Процесс, объект ямаса ўақыяның мазмунын түсиндирийи;

6. Булардың өзине тән өзгешеликлерин ажыратып көрсетийи талап етиледи.

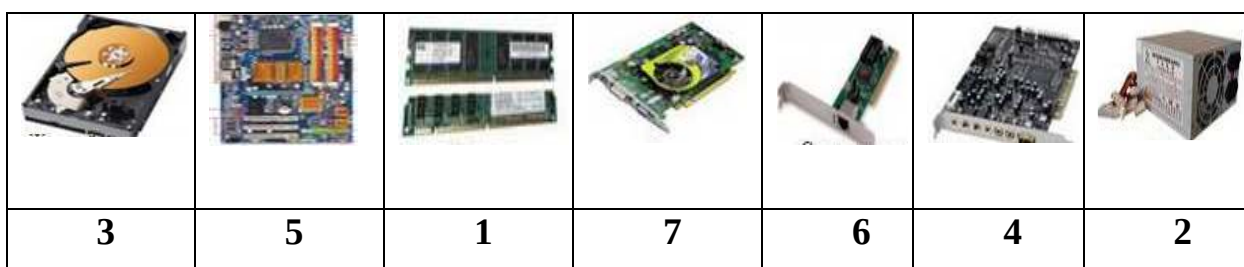
Енди Информатика пәниниң “Информатиканың математикалық тийкарлары” бабы бойынша стандарт емес тест тапсырмаларын дүзийге мысаллар келтиремиз.

1-мысал Системалы блок қурылмаларын анықлаң хәм кестеге хәр бир сўўрет астына сәйкес келиийи санларди жазың:

1 - оператив яд, 2 - азықландырыұ блогы, 3 - қатты диск, 4 - даўыс картасы, 5 - ана плата, 6 - тармақ картасы, 7- видео карта.

Шешилиийи: Сўўретли хәм көп жуўаплы стандарт емес тест жуўабы төмендегише болады.

Оқыұ мақсетлеринде түсиний – бул талабалардың оқыұ мақсетлерине ерисиий ушын, тема бойынша ўйренилип атырған машқалалардың шешимин табыұ, әхмийетин аңлаұ, тийкарғы идеяны ажыратып көрсетий

керек болады. Буның ушын олар тәрөпинен оқыұ материалындағы пикирлерди улыұмаластырыұ, тийкарғы идеяны қайта ислеий, өз пикирин баян етий хәм оны қорғаұ талап етиледи. Буны төмендеги мысалда көрсетемиз.

2-мысал Компьютердің қосымша қурылмаларға сәйкесін кестенің оң тәрәпи менен жуплан.

2 жосыл. Компьютердің қосымша құрылмаларға енгізіліп кететін оқ тереңі менен жуылаң.				
1	Плоттер	А	Мағлыұматларды телефон тармағы арқалы факсимил усылда узатыұшы қурылма.	
2	Сканер	В	Компьютердің арнаұлы бөлими. Ол арқалы компьютерге сыртқы қурылмалар жалғанады.	
3	Порт	С	Қағаздағы мағлыұматты компьютерге киритиұшы қурылма.	
4	Факс	Д	Компьютер басқарыұында графикалық, сұұрет яки диаграммалар сызыұшы қурылма.	
Жуұабы:	1-	2 -	3 -	4 -

Шешилиұы:

Жуұабы:	1-Д	2 -С	3 - В	4 - А

Теория хэм әмелият бирлигинде оқытыұшы оқыұ тапсырмаларын дүзиұде талабалардың өзлестирген теориялық билимлерин жаңа күтилмеген ўақытта қолланыұды нәзерде тутыұ керек. Бул тапсырмаларды орынлаұ ўақытында талабалардан оқыұ материалын қайта ислеұи, сәйкеслендириұи, проектлестириұи, моделлестириұи, қайта айтып бериұи талап етиледи.

3-мысал Төменде берилгенлердің қайсылары дурыс? Жуұаплар кестесине дурыс жуұапқа “Аўа”, кәте жуұапқа “Яқ” сөзлерин жазың.

Шешилиұы:

Сораұ	1	2	3	4	5	6
Жуұап	Аўа	Яқ	Аўа	Яқ	Яқ	Аўа

Анализ оқыұ мақсетине ерисиұ ушын талабалар информацияны яки объектти бөлеклерге ажыратыұы, салыстырыұы, өзине тән айырмашылықларын ажыратып көрсетиұи зәрүр болады. Буны мысалда көрсетемиз.

4-мысал Төмендеги қурылмалардың есаплаұ

1). Санақ системалары позициялық хэм позициялық емес санақ системалары түрлерине бөлинеди.

2). Позициялық санақ системаларына Рим санлары киреди.

3). Санлардың жазылыұ хэм атамаланыұына санақ системалары делинеди.

4). 10 лық санақ системасынан 2лик санақ системасына өтип болмайды.

5). Позициялық санақ системалары хәзирги ўақытта улыұма пайдаланылмайды.

6). Позициялық санақ системасына 2 лик, 10 лық санақ системалары киреди.

техникасы раўажланыұының қайсы дәўирине тийислигин анықлаң.

1. Механикалық машиналарға шекемги дәўир;

2. Электрон есаплаұ машиналар дәўири;

3. Электромеханикалық машиналар дәўири;

4. Механикалық машиналар дәўири.

Шешилиұы:

Жуұап	3	2	1	4

Синтезлеұ оқыұ мақсетинің тийкарғы мазмуны талабалар тәрәпинен курс яки тема мазмунындағы тийкарғы идеяларды бирлестириұ, процесс хэм объектлердің өзине тән қәсийетлерине қарай топарларға ажыратыұ ямаса улыұмаластырыұ хэм реконструкциялаұ саналады.

Шешилиұы:

Қурылмалар	Жуұап
Тийкарғы	3, 6, 10
Қосымша	1, 2, 4, 5, 7, 8, 9

Жуұмақ жасаұ оқыұ мақсетинің тийкарғы мазмуны болып, талабалар тәрәпинен үйренилген пән курсы ямаса тема бойынша тәлим мазмунындағы мағлыұматларға баҳа бериұ, критикалық пикир жүритиұ көнликпелерин қолланып, пикирге қарсы пикир билдириұи, қоллап қуұатлаұы ямаса бийкар етиұи талап етиледи.

6-мысал Төменде берилгенлердің дурыс ямаса кәте екенлигин анықлаң. Жуұаплар

5-мысал Компьютердің тийкарғы хэм қосымша қурылмаларына сәйкес санларды кестенің оң тәрәпине жазың.

1. Тышқанша; 2. Принтер; 3. Монитор; 4. Дисклер; 5. Сканер;

6. Клавиатура; 7. Колонка; 8. Микрофон; 9. Модем; 10. Системалы блок

кестесине дурыс жуұапқа “Аўа”, кәте жуұапқа “Яқ” сөзлерин жазың.

1. А айтым шын мәнисин қабыл етсе, “А $\wedge$ А” айтымының мәнисин анықлаң. Нәтийже: рас болады.

2. А айтым шын болғанда жалған, жалған болғанда болса шын мәнис алатуғын айтым пайда етиұ әмели «логикалық бийкарлаұ әмели» деп аталады.

3. А $\wedge$ В. Бул А конъюнкция В деп оқылады.

4. А хэм В эпийайы айтымлары бир ўақытта шын болғанда ғана шын болатуғын жаңа (курамалы) айтымларды пайда етиў әмели логикалық көбейтў әмели конъюнкция (лат. Conjunctio – ажыратаман) деп аталады.

5. Эпийайы айтымлар үстінде әмеллер орынлап, курамалы айтымлар пайда етиўге болады.

6. Айтымлар эпийайы хэм курамалы көринислерде болады.

Шешилиўи:

Сораў	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Жуўап	яқ	аўа	аўа	аўа	аўа	аўа	аўа	яқ	аўа	яқ

Демек, информатика пәнин оқытыўда талабалардың билим хэм көнликпелерин анықлаўда темаға байланыслы билиў, түсиниў, әмелиятта қолланыў, анализ, синтез, жуўмақ жасаў, сўўретли хэм көп жуўаплы стандарт емес тестлерден пайдаланыў максетке муўапық

7. Айтым – бул шын ямаса жалғанлығы хаққында сөз жүритиў мүмкин болған дерек гәп.

8. Логикалық қосыў дизъюнкция (лат. disjunctio – байланыстыраман) әмели, “А ∨ В” көринисинде жазылады.

9. Эпийайы айтымлар – қандай да бир шәрт яки усыл менен байланыспаған хэм де тек ғана бир жағдайды аңлатыўшы айтымлар болып есапланады.

10. Курамалы айтымлар барлық ўақытта жалған болады.

Әдебиятлар

1. Бекоева М.И. Педагогическая квалиметрия в управлении качеством образования студентов современного вуза. // Nauka-rastudent.ru. 2015. № 06 (18)
2. Толипова Ж.О. Педагогик квалиметрия. Маърузалар матни ва амалий машғулотлар. –Т.: ТДПУ. 2016.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Информатика фанига доир ҳар хил мураккабликдаги ностандарт тест топшириқлари тақдим этилган. Ўқитувчилар дарс жараёнида улардан дарсларга мос дидактик тест материалларини тезкор назорат ишлар учун танлаши мумкин. Мақолада ностандарт тест тузиш ва ечиш алгоритми кўрсатилган. Улар ўз-ўзини назорат қилишга, билимларни оширишга ва ижодий фикрлашга ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

В статье предлагаются всевозможные нестандартные тестовые формы заданий разной степени сложности по курсу Информатики. Преподаватели смогут подобрать по ним необходимый дидактический тестовый материал для индивидуальных заданий и для тестового опроса контрольных работ во время занятий. К заданиям и задачам даны подробные ответы, что позволит учащимся использовать данный материал как для самоконтроля, так и для повышения уровня творческого подхода и систематизации знаний.

SUMMARY

The article deals with all possible non-standard test forms of tasks of different levels of complication in the subject Informatics. The teacher can choose the necessary didactic test materials for individual tasks and for test questionnaire of control works during the lessons. Answers to the tasks are given, which let the learners use the material both: for self-control and for increasing levels of creativeness and systematization of knowledge.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЕКТА ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

М.Каллибекова - ассистент преподаватель

Ташкентский химико-технологический институт Кунградского содового завода

Т.Искендеров – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: лойиха, етарли, етарли эмас, усул, тил, маълумот, инглизча, технология, ўз-ўзига таълим, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш, фаолият.

Ключевые слова: проект, достоинства, недостатки, метод, язык, информация, английский, организация, технология, самообразование, самоконтроль, самооценка, деятельность.

Key words: project, advantages, disadvantages, method, language, information, English, organization, technology, self education, self control, self assessment, activity.

В настоящее время с развитием информационных технологий появилось множество возможностей использовать на практических занятиях телевидение, видео, компьютерные обучающие

программы, и преподаватели с удовольствием это делают [1:8].

Но, увы, видеофильмы и компьютерные программы - это уже готовый продукт, выполненный кем-то другим и вызывающий интерес у учащихся-

ся в силу того, что является представителем серии «неожиданное», несколько более непривычное, чем стоящий у доски преподаватель. Несмотря на всю привлекательность использования современных технологий, учащиеся остаются более или менее пассивными и неактивными. Здесь же преподаватели, работающие по современным учебникам, включают учащихся в проектную деятельность.

Что такое учебный образовательный проект?

Учебный образовательный проект - организованная деятельность учащихся, направленная на решение проблемы, заведомо не имеющей единственно правильного решения.

Проект обязательно ориентирован на получение конкретного результата и включает исследовательский элемент. Проект - это задание, которое даётся, как правило, в конце изучения определённой темы. Его выполнение даёт учащимся возможность почувствовать, что английский язык - это не цель обучения, а средство общения.

В процессе подготовки, создания и представления проекта создаётся реальная ситуация деятельности: учащиеся интервьюируют людей, составляют графики, пишут статьи, рисуют плакаты, издают книги и буклеты, сочиняют стихи.

Проектная деятельность обладает как достоинствами, так и недостатками [2:21].

Достоинства метода проектов:

1. Отсутствие готовых и однозначных решений (моделирование жизненной ситуации);
2. Развитие навыков самообразования и самоконтроля; развитие навыков групповой деятельности;
3. Повышение информационной культуры - развитие навыков поиска, сбора, обработки и представления информации, в том числе и с использованием ИКТ;
4. Создание комфортной среды обучения за счёт того, что каждый ребёнок может проявить себя - если не в английском языке, так в рисовании; повышение мотивации;
5. Развитие самостоятельности и инициативы, творческих способностей, способностей учащихся к самооценке; интеграция различных предметов.

Недостатки метода проектов:

1. Проблема субъективной оценки творческой работы;
2. Переоценка своих возможностей и попадание в стрессовую ситуацию из-за невозможности уложиться в определённые сроки.

Хотя проект имеет некоторые недостатки, проектная деятельность как нельзя лучше вписывается в актуальный в настоящее время так называемый компетентностный подход к обучению, который включает в себя развитие у учащихся трёх компонентов: умение работать с различными источниками информации; умение работать в группе; умение работать самостоятельно [3:18].

Способность работать с информацией развивается через использование различных источников (книги, Интернет, другие люди), учащиеся вынуждены искать и отбирать необходимые сведения, выстраивать логику высказывания, выражать своё мнение, делать оценку, письменно

оформлять информацию, выходить из положения при недостатке языковых средств.

По принципу, проекты рассчитаны на групповую работу. Такая работа особенно эффективна в подростковом возрасте, когда ведущей деятельностью является общение: с одной стороны дети удовлетворяют свою потребность в общении, с другой - развивается второй компонент компетенции - умение работать в группе.

Образовательный проект - это большая работа, поэтому каждый участник самостоятельно разрабатывает свою область (развивается умение работать самостоятельно). Так как эта область является частью целого, и успех группы зависит от каждого участника, каждый из них пытается сделать свою часть работы как можно лучше.

В процессе работы над проектом учащиеся имеют возможность на практике использовать знания и методы, взятые из других областей (истории, географии, музыки, кино, компьютерных технологий, дизайна и т.д.).

При использовании образовательного проекта в процессе изучения английского языка меняется роль преподавателя. Преподаватель выступает в роли консультанта, помощника, наблюдателя, источника информации, координатора. Основной задачей преподавателя становится не передача конкретных знаний, а передача способов работы.

Образовательный проект - это комплексный обучающий метод, который позволяет индивидуализировать учебный процесс, даёт возможность учащемуся проявлять самостоятельность в планировании, организации и контроле своей деятельности.

Метод проектов позволяет учащимся проявить самостоятельность в выборе темы, источников информации, способе её изложения и презентации. Проектная методика позволяет вести индивидуальную работу над темой, которая вызывает наибольший интерес у каждого участника проекта, что, несомненно, влечёт за собой повышенную мотивированную активность учащегося. Он сам выбирает объект исследования, сам для себя решает: ограничиться ли учебником по английскому языку (просто выполнив очередное упражнение), или почитать другую литературу. Однако, зачастую ребята обращаются к дополнительным источникам информации, анализируют, сравнивают, оставляя самое важное и интересное.

Образовательный проект - это дидактическая категория; совокупность приёмов, операций овладения определённой областью практического или теоретического знания, способ организации процесса познания.

Метод проекта - это способ достижения дидактической цели через детальную разработку проблемы. В основе методов проекта лежит развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического и творческого мышления.

Первоначально метод проектов назывался проблемным. Проблемному методу много внимания уделялось и в отечественной дидактике. Од-

нако у нас проблемный метод не связывался с методом проектов.

Действительно образовательный проект предполагает по сути своей использование широкого спектра проблемных, исследовательских, поисковых методов, ориентированных чётко на реальный практический результат, значимый для ученика, с одной стороны, а разработку проблемы целостно с учётом различных факторов и условий её решения и реализации результатов с другой стороны.

Образовательный проект нашёл широкое применение во многих странах мира, так как он позволяет органично интегрировать знания учащихся из разных областей при решении одной проблемы, даёт возможность применить полученные знания на практике.

Метод проектов возник ещё в начале века, когда умы педагогов, философов были направлены на то, чтобы найти способы, пути развития активного самостоятельного мышления ребёнка, чтобы научить его не просто запоминать и воспроизводить знания, которые даёт им школа, а уметь применять эти знания на практике.

Проектная технология нашла широкое применение во многих странах мира, главным образом, потому, что она позволяет органично интегрировать знания учащихся из разных областей вокруг решения одной проблемы, даёт возможность применить полученные знания на практике, генерируя при этом новые идеи.

Только метод проектов может позволить решить эту дидактическую задачу и соответственно превратить занятия по английскому языку в дискуссионный, исследовательский клуб, в котором решаются действительно интересные, практически значимые и доступные для учащихся проблемы с учётом особенностей культуры страны и по возможности на основе межкультурного взаимодействия. На таких занятиях по английскому языку всегда должен присутствовать предмет обсуждения.

Как уже говорилось, в основе образовательного проекта лежит какая-то проблема. Чтобы её решить, учащимся требуется не только знание английского языка, но и владение большим объёмом разнообразных предметных знаний, необходимых и достаточных для решения данной проблемы. Кроме того, учащиеся должны владеть определёнными интеллектуальными, творческими, коммуникативными умениями.

К первым можно отнести умение работать с информацией, с текстом на английском языке

(выделять главную мысль, вести поиск нужной информации в англоязычном тексте), анализировать информацию, делать обобщения, выводы.

Главное - это сформулировать проблему, над которой учащиеся будут работать в процессе работы над темой программы. При обсуждении на занятиях информации по любому проекту преподаватель английского языка, естественно, должен подсказывать нужную лексику. Всё обыгрывается на занятии по английскому языку, в процессе работы над проектом, если его проблема соответствует изучаемой теме.

Таким образом, для грамотного использования образовательного проекта требуется значительная подготовительная работа, которая осуществляется, разумеется, в целостной системе обучения в школе, не только в обучении английскому языку.

Таким образом, основными требованиями к использованию образовательного проекта являются следующие:

1. Наличие значимой в исследовательском, творческом плане проблемы задачи, требующей интегрированного знания, исследовательского поиска для её решения (например, исследование истории возникновения празднования различных праздников в англо-говорящих странах - St.Patrick's Day, Thanksgiving Day, Halloween, Christmas, Mothers' Day, etc; организация путешествий в разные страны, проблемы семьи, проблема свободного времени у молодёжи [4:18].

2. Практическая, теоретическая значимость предполагаемых результатов.

3. Самостоятельная (индивидуальная, парная, групповая) деятельность учащихся на уроке английского языка.

4. Структурирование содержательной части проекта.

5. Использование исследовательских методов: определение проблемы, вытекающих из неё задач исследования, выдвижение гипотезы их решения, обсуждение методов исследования, оформление конечных результатов, анализ полученных данных, подведение итогов, корректировка, выводы.

Выбор тематики проектов в разных ситуациях может быть различным. В курсе английского языка образовательный проект может использоваться в рамках программного материала практически по любой теме, поскольку отбор тематики проводится с учётом практической значимости изучения английского языка.

Литература

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии. -М.: 2006.
2. Полат Е.С. "Типология телекоммуникационных проектов". Наука и школа № 4, 1997.
3. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка. // Иностранные языки в школе. 2000, № 2.
4. Hutchinson T. Project English – 1. –Oxford: 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада инглиз тилини ўрганиш бўйича таълим лойиҳаси кўриб чиқилган, лойиҳанинг ижобий салбий томонлари кўрсатилган. Унда инглиз тилини ўрганиш жараёнида лойиҳали усулдан фойдаланишда ўқитувчининг роли очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использования образовательного проекта в обучении английскому языку, изучаются преимущества и недостатки проектной работы. Рассматривается также роль преподавателя в использовании метода проектов в процессе обучения английскому языку.

The article is devoted to the issues of using the educational project in teaching English, the study of advantages and disadvantages of the project work. The author of the article also studies the role of the teacher in using the method of projects in teaching English.

ОҚЫТЫҰШЫ – ОҚЫҰШЫ – ШАҢАРАҚТЫҢ ӨЗ АРА ҚАРЫМ – ҚАТНАСЫ БОЙЫНША МӘСЛӘХӘТ БЕРІҰ МАШҚАЛАЛАРЫ

З.П.Клычева – психология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ўқитувчи, ўқувчи, оила, муносабат, психологик ривожланиш, боғча ёши, кичик мактаб ёши, ўспиринлик даври, психолог, диагностика, маслахат.

Ключевые слова: учитель, ученик, семья, общение, психологическое развитие, дошкольный возраст, младший школьный возраст, подростковый возраст, психолог, диагностика, консультация.

Key words: teacher, pupil, family, communication, psychological development, small garden year, little school year, youth age, psychologist, diagnostics, consultation.

Хэр қандай мәмлекет келешеги оның қушағында тәлим-тәрбия алып атырған перзентлеримиздиң раўажланыўы менен белгиленеди. Ғәрезсизлик жылларында республикада миллий тәлим хәм тәрбия системасы мәмлекет саясатының тийкарғы бағдары дәрежесине көтерилди. Бунда тийкарғы ўазыйпа сыпатында “тәжирийбелли педагог хәм қәнигелерди бирлестирген ҳалда, оқыў реже хәм дәстүрлерин түптен қайта көрип шығыў зәрүр. Алдымызда жасларға тәрбия беріў, психология хәм басқа да түрли тараўларда кадрларды таярлаў хәм қайта таярлаў бойынша ўазыйпалар турыпты,” - деп көрсетип өткен еди Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёев [1].

Әсиресе, баланың психикалық раўажланыўын, ондағы социаллық хәрекетлердиң қәлиплесип барыўы, олардың өз этирапындағы адамларды сезимталлық эмоциалық дәрежеде тән алыў, оларды қабыллап түсиниўине байланыслы болады. Баладағы бул бурылыс өзгешеликleri оның этирапындағылар менен қарым-қатнасының активлигине, байланысларының унамлы жақсы ямаса унамсыз, жаман болыўына байланыслы хәр түрли сыпатқа, түске ийе болады. Мине, усыған қарап бала менен ата – ана, қатарлары, басқа үлкен адамлар, оқытыўшылары менен өзін қалай сезиниўи, олардың тәсирин өзине синдириўи, үйрениўи ямаса керисинше қарсы болыўы, хәкисине ислеўи, унамсыз минез-қулықлардың себепшиси болады.

Әсиресе, киши мектеп жасында ямаса өспиримлерде өзине қатар-қурбы, жора – жолдас таңлаўда, олар менен унамлы қарым – қатнаста болыўына, олардан жақсы тәреплерди үйренип, тән алып, өзлестирип өзине синдирип барыўында ең алды менен, ата-аналардың шаңарақтағы балаға тәсири, хәрекетleri үлкен орын ийелейди. Бундай тәсирлерден баланың этирапындағылар менен қатнаста: бала менен бала қатнасы, бала хәм үлкенлер, бала хәм ата – ана, бала хәм оқытыўшы машқалалары туўылады, булардың қандай болыўы хәм қандай бағдарда шешилиўине қарай бала психикасындағы өзгерислердиң жақсы жаман тәреплериниң қәлиплесип барыўы менен тиккелей байланыслы. Себеби, бала ол әйтеўир бир жүрген тири жан

ғана емес, ал өсип барған сайын өзін аңлайтуғын, өзін басқалардан айыра алатуғын, салыстырып көре алатуғын, басқалардан алған тәсир түсиниклеринен өз қәлбине түрлише тербелис, толғаныў, кеширмелер пайда ете алатуғын, социалласқан актив тири жан есапланады. Буны хәр бир адам түсиниўи, тән алыўы, ол хәкқында бәрқулла ойланыўы шәрт, бала қәлбине дақ, түсирип алмаўға тырысыўы لازым. Бундай қәтелерге жол қоймаў ушын ең алды менен, баланың сизди шын қәлби менен тән алыўына, оның қәлбинде сизге деген исеними, жыллылық, берилгенлик, хәк нийетлилик, дәртлеслик сезимлерин оята алыўға ерисиўге хәрекет етиў-хәр бир адамның үлкенлердиң ўазыйпасы, парызы. Сиз бенен бала арасындағы бирге татыўлық, хұрмет, садықлық, ең қүдиретли шәрти хәм куралы. Жоқарыда айтылған шәртлердиң шаңарақта, бақшада, мектепте қандай әмелге асырылыўына қарап, балаларда ең алды менен ата – аналарына, үйдеги үлкенлерге, хәтте, кишкене үкелерине, қатар – қурбыларына, оқытыўшыларға деген қатнасы, көзқарасы қәлиплесип, өзгерип барады. Бул мәселелерге ата-аналар мәсләхәтинде, әсиресе олар менен өткерилетуғын сәўбет, педагогикалық ағартыўшылық жумысларында үлкен итибар берилиўи шәрт.

Хәр бир ата – ана сөзсиз өз перзентиниң жаман болғанын тилемейди. Деген менен, балаға меҳрибанлық, оны жанындай жақсы көриў нийетинен, ықлас-хәрекетлеринен гейде хәдден тысқары дәрежеге барып қалғанымызды өзимиз де сезбей қаламыз, бундайда бала қәлбинде унамсыз өзгешеликлер: менменлик, мийримсизлик, өзиниң айтқанынан қайтпас, өжетлик пайда болады, ал бул оның басқаларға да унамсыз қатнас жасыўына алып келеди. Буның да шеги болыўы, аңлап, ойланып ис алып барылыўы ақылға муўапық болады. Керисинше, балаға онша кеўил бөлмеў, оған бийпәрўа қараў, хәмме балаларын да бирдей көрмеў, баланы жекелендирип, өзине исенимсизлик, тартыншақ, кемкеўилликти пайда етеди. Сондай-ақ, қатты қоллылық та шектен тыс болса, жаман ақыбетлерге алып келеди. Шаңарақта үлкенлердиң де, кишилердиң де өз орны, өз хұрмети болсын: үлкенмен деп басым өткизиў,

бәрхәма «мен хақпан, мениң айтқанымнан шықпайсаң» деўге де болмайды, баланың да адам екенин, оның да сизлердиң араңызда орны гиреўилигин тән алыў, мойынлаў, оларды да түсиниўге хәрәкет етиў керек. Бул жоқарыдағы қатнас орнатыўдағы тек ғана баланың өзін түсиниў емес, ал көп нәрселер баланың сизди түсиниўи, ямаса өз ата – анасын түсиниўине де байланысly. Буның ушын хәр бир ата – ана ямаса оқытыўшы бала не ушын, не себептен ата – анасына ямаса сизге бундай қатнаста болыўының себеплерин излестириў, оны аңлаўға хәрәкет етиўи орынлы [2].

Оқытыўшы, оқыўшы, ата – ана қатнастың орнатыўында адамлар арасындағы жас айырмашылық өзгешеликleri, соның менен бир қатарда хәр кимнің өзине тән индивидуал өзгешеликлердиң де тутатуғын орны бар. Бала кишкене бақша ўақтында үлкенлерден көп жағынан ғәрезли, оны абайлап – асырап өсириўге туўры келеди, олар үлкенлерге көбирек еликлейди, үйренеди, айтқан талапларды да үлкенлердиң айтқанына қарап ислеўге хәрәкет етеди, үлкенлер абыройы оның ушын үлги хәм заңлы. Деген менен, оларды тәрбиялаўдың да өз жоллары, өз усыллары бар, олар есапка алынған түрде ис көриледи. Бала жасының өзгериў менен оның психикасы да өзгерип, дүнъя таныўы, өзін аңлаўы, қарым – қатнаста түсиўи де өзгереди.

Киши мектеп жасындағыларда ойлаў, ақыл процессleri кеңейеди, түсиникleri артып, оқыўға барады, олардың алдына бираз қыйын талаплар қойылады. Олар оқыў билим үйрениў, тәртип сақлаў, әдеп – икрам өлшемлерине бойсынады.

Өспирим жасы, ерте жаслық дәўриниң де өз машқалалары бар. Бул дәўир, әсиресе, өспирим жасы «өтиў дәўири» деп аталады, өзиниң үлкейгенлигин сезиниў, сонлықтан өзине «кишкене бала ғой» деп қарамаўды, басқалар менен тең көриўди, оның менен есапласыўды талап етеди. Оларда өзинше хәрәкетке умтылыў, излениў күшли физикалық, жынысый жақтан да өзгерислер болады, билимлерге, билгиси келетуғынлары да кеңейип басқаша түс алады. Үлкенлер менен көпшилиқ келиспеўшилиқ конфликтлер келип шығады. Сонлықтан да, бул дәўир балаларды жетик билиў, олар менен тең қатнас жасаў, олардың исенимин аңлаў, адамгершилигин хұрметлеў арқалы көп нәрселерге ерисе аламыз.

Хәр түрли жастағы балалар хәм оқыўшылар менен оқытыўшы қатнасының жақсы унамлы болып, бир – бирине исеним арқалы бир – бирин тән алыў тек ғана оқыўшының, баланың өзгешеликлерине ғана емес, ал муғаллимниң де жеке психологиялық өзгешеликлериниң қандай болыўына байланысly болады. Оқытыўшы да адам, оның да өзине тән болған жеке өзгешеликleri бар. Оқытыўшының жеке өзгешеликлеринде де баланы өзине тарта алатуғын, бала кеўлин, қалбин түсине алатуғын унамлы хәм унамсыз да өзгешеликлер гезлеседи. Әсиресе, оқытыўшының жеке өзгешеликлериндеги өз кәсибине, өз пәнине болған жетиклиги, сол билимлерди балаға шын кеўлинен, баланы билимли етиўге, сол арқалы

оған өмирде өз орнын табыўға жәрдемлесиў, оған жақсылық, сүйиўшилиқ нийеттен ғана қатанлық, талапшанлық тилейтуғыны балаға түсиникли, баланы өзине тартып отыратуғын шеберлик хәм билимлик, баланы сүйсиндиретуғын адамгершилиқ, мәдениятлылық, мийирбанлық, әдеп–хадаллық белгилери сезилип, көзге тасланып тұрса ғана балалар оған берилгенлик, садықлық, хұрмет пенен қатнас жасайды.

Оқытыўшының жеке өзгешеликлериндеги оның сыртқы көринисинен жүрис–турусынан, басқаларға қатнас жасаў өзгешелигинен, адамларға деген сыйласығынан, мүриўбетлигинен, адамгершилиги, шын сөзлигинен, хақ нийетли кеўлинен, кишипейиллигинен, әдиллигинен, сүйкимли қатнас жасай алыўынан, өзине де, басқаларға да талапшанлығынан, бир сөзлигинен, мийрманшылығынан билинип туратуғын әдеп-икрамлы, мәде-ниятлы, адамлар менен ашық сөйлесе алатуғынынан, адамға деген жақсылығынынан, өз халқын, өз елине берилгенлигинен, жәмийет-шилигинен, пидайылығынан, минез – кулқынан билинип туратуғын жеке өзгешеликлер бала тәрепинен тез тән алынады, сондай болыўға умтылдырады, оған деген берилгенлик бекемленип барады. Оқытыўшылардағы бундай өзгешеликлер балалар ушын үлги болып, балалар бундай оқытыўшыларды шын қалбинен хұрметлейди, олар менен ашылысып сөйлеседи, оннан хеш нәрсени, хақыйқатлықты жасырмайды, бундай оқытыўшылар оқыў-шылар менен тез түсинисе алады, оған қойған талапларын да балаға орынлатыўы аңсат болады. Бала менен ата – аналар арасындағы қатнастың да қайсы бағдарда барыўы, қандай ақыбетлерге алып келиўи де шаңарақтағы алды менен ата – ананың жеке басындағы жекелик, өзіншелік сыпатлардың өзгешеликleri, өзине тән тәрәплери баланың ата – анасы хәм шаңарақтағы басқа ағзалары менен қатнастың қандай болыўына, шаңарақтағы улыўма психологиялық климатқа, шаңарақлық бирлесикке сыйласық–хұрметке өз тәсирин тийдиреди. Сонлықтан, ата–аналардағы өзгешелик-лерди де аңластырыў, билип үйрениўге кеўил бөлиў, баладағы унамлы өзгешеликлердиң әсиресе қарым – қатнастағы унамлылықты ямаса унамсыз хәдийселердиң, конфликт, қарама қарсылықтың, әсиресе өспирим хәм жаслардың шаңарақтағы шетлесип кетиўине, бир – бирин түсинисе алмаўының себепшиси болатуғынын ата – аналарға уқтырыў шәрт. Бул мектеп психологияның консультатив хызметинде баслы орынды тутады. Бунда үлкен шеберлик, педагогикалық такт талап етиледи, әсиресе ата – аналар менен түсинисиў, енисиўге бағдарланған сөйлесиў, сырласыўлар өткерип турыў жүдә әхмийетли.

Шаңарақта балалар менен болған қатнастың шийеленисиўиниң негизги себеплеринен бири балаларды, әсиресе, өспиримликке жетилесе баслағаннан кейин олардағы өзлериндеги үлкейгенлик, есейгенлик сыпатларын сезине баслаўын, енди оларды кишкене бала ғой, хеш нәрсени тусинбейди деп қараўын балалар жүдә аўыр қабыл етеди, хәтте қыйналатуғын дәрежеге жетеди, аўыр кеширмелерге берилетуғынлығын, усының нәтийжесинде, айырым өспиримлер үн-

демес, туйық, үйдегилерден шетлениў, басқа сыр-тан қосылған топарларға, ағымлардың тәсирине берилиў, олардың пикир хәм көз – қарасларын өзлерине сиңдирип, солардай болыўға умтылыў тенденциясы туўылады, мине усы тенденциядан бала ата – анасының қысымынан яки олардың хәдден тыс кишкене баладай көрип ғамқорлық етиўинен арланатуғын болыўы да мүмкин. Сонлықтан шаңарақтағы бундай аўхалдан баланы қутқарыў ушын ата-аналар мәсләхәти оларға үлкен жәрдем береді. Тилекке қарсы, көпшилик ата-аналар баладағы пайда бола баслаған бундай бурылысларды өзлери де сезбей қалады, қәте-кемшиликти өзлеринен де излестирмейди, балама тек «жақсылық» етип атырман, - деген ойда болады, ал ҳақыйқатында бундай деп ойлаў балада ашыў, намыс сезимлерин оятып, өзінше хәрәкет етиўине ийтермелейди, нәтийжеде бала қолдан шығып, сизлерден жатсыраўы да мүмкин.

Мектепте оқытыўшы, класс басшылары баладағы кери өзгерислердин себебин үйрениўи, диагностикалық жумысларды әмелге асырыўы жақсы нәтийже береді. Баладағы өзгерис диагностикасы, ең алды менен, оқытыўшы, класс басшылары солар менен бирликте мектеп психологларының тиккелей хәм биринши гезектеги ўазыйпасы. Диагностика қойыўда мектептеги оқытыў, тәрбия ислерин алып барыўшы, оларды шөлкемлестириўши хәр бир адамның, олардың жеке хәм биргеликте ойласып, талқылаўдан, сын көзден өткерип алып барыўы, бир шешимге келип ис тутыўы арқалы ғана жумыс жүргизиўи жақсы нәтийже береді.

Сонлықтан мектеп психологлары диагностикалық жуўмақ шешимлердин, нәтийжелерин педагоглар жәмәәти менен бирге талқылап, олар менен де белгили дәрежеде жумыс жүргизиўи, сәўбетлер өткериўи, пикирлесип ис көриўи ғана өз нәтийжесин береді.

Әдебиятлар

1. / «Халқ сўзи» 2017,16-январь, № 11.
2. Дубровина И.В. «Школьная психологическая служба». -М.: 1991.
3. Бурменская Г.В., Карабанова О.А., Лидерс А.Т. «Возрастно– психологическое консультирование». 1990. МГУ.
4. Жутикова Н.В. «Учителю о практике психологической помощи». –М.: «Просвещение», 1991.
5. Адизова Т.М., Усманова Э.З. «Психологические трудности в обучении младших школьников». – Ташкент: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқитувчи – ўқувчи - оиланинг ўзаро муносабатига оид маслаҳатнинг долзарб муаммолари, боланинг ёш хуsusиятларига характеристика, ижтимоий ривожланиш ҳолати, болада даврларга қараб етакчи фаолиятнинг ривожланиши, эмоционал ўсиш ва ўзини англашда ушбу учталиқнинг тутган ўрнини аниқлашда диагностик ишларни амалга ошириш йўллари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются актуальные проблемы консультирования по взаимоотношению учитель – ученик – семья по вопросам психологического развития, обучения и воспитания детей. Дается характеристика на возрастные индивидуальные особенности их познавательной деятельности, социальное развитие и воспитание эмоциональных качеств личности. Анализируются вопросы по направлению диагностической работы.

SUMMARY

The article deals with actual issues of consultation on relations of teacher, pupils, family on questions of psychological development, teaching and education of children. It gives the information about characteristics of age individual features of their cognitive activity, social development, education of emotional qualities of the person. Questions of the diagnostic work are also analyzed in the article.

ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ УЧЕБНИКА ПО НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ КАРАКАЛПАКСТАНА ДЛЯ АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЕВ

Э.Кочкарова - магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: дарслик, Қорақалпоғистоннинг энг янги тарихи, умумтаълим мактаблари, академик лицей, коллеж, мустақиллик.

Ключевые слова: учебник, новейшая история Каракалпакстана, общеобразовательные школы, академический лицей, колледж, независимость.

Key words: textbook, the modern history of Karakalpakstan, comprehensive schools, academic lyceum, college, independence.

С момента издания учебника по истории Каракалпакстана для академических лицеев и колледжей под руководством академика С.К.Камалова прошло более десяти лет. Общественная потребность в объективном взгляде на историю Каракалпакстана в период независимости ощущается всё более настоятельно. Естественно, создать учебник по новейшей истории Каракалпакстана- нелегкая задача. Особенность

новейшей истории состоит в том, что она как бы опалена горячим дыханием современности. Современная история находится на перекрестке столкновения различных мнений.

Здесь необходимо учесть следующие моменты:

1. Новейшая история, с одной стороны, является историей обретения независимости и развития государства – Республики Узбекистан. По-

этому точка отсчёта новейшей истории Узбекистана – 1989 год, период последнего десятилетия советской тоталитарной системы, опасных событий для Узбекистана, в основе которых лежали обанкротившаяся административно-командная система, политика игнорирования национальных, экономических, социальных интересов республики, катастрофическое ухудшение социально-экономической и экологической ситуации, уровня жизни людей, в первую очередь из-за монокультуры хлопка [1]. Такой сложный период истории Узбекистана характеризуется появлением на политической арене лидера новой генерации, в лице Ислама Абдуганиевича Каримова, благодаря грамотной, взвешенной политике которого были защищены интересы республики, удалось уберечь страну от политического и экономического коллапса, внутренних и внешних конфликтов.

С другой стороны, новейшая история Узбекистана, как история суверенного государства, совпадает с новым этапом в развитии истории всего человечества, когда мы все входим в новую эпоху, и на наших глазах формируется принципиально новый миро-порядок. И новейшая история Узбекистана, как неотъемлемая часть этой новейшей истории человечества, тесно переплетена с глобальными событиями современности.

2. Необходимо использовать весь ценный материал, который изложен в «Новой истории Каракалпакстана», где третий раздел был посвящен периоду независимости [2]. Здоровый консерватизм, скептицизм и здравый смысл старшего поколения, презентизм молодого поколения помогли создать столь капитальный труд по истории, и были обозначены актуальные проблемы изучения новейшей истории Каракалпакстана.

3. Новейшая история Каракалпакстана — клубок сложнейших проблем, каждая из которых требует своего теоретического и методологического осмысления, адекватного решения целого ряда историко-научных вопросов [3].

4. В общественно-политической жизни устрашающее воздействие на население оказали репрессии 1983-1988 гг., обрушившиеся на Узбекистан и Каракалпакстан. Стремясь остановить устремления, направленные на обретение реального суверенитета, союзное руководство попыталось в рамках назревшей борьбы с коррумпированной номенклатурой создать ажиотаж вокруг фабрикуемого «хлопкового дела». На IV пленуме Каракалпакского обкома партии в июне 1984 г. было «обновлено» более 90% состава руководящих работников обкома партии и 85% руководителей городского и районного звена [4]. По хлопковому комплексу Каракалпакстана было возбуждено 27 дел, по которым было осуждено: в 1986 г. – 10; в 1986 г. – 56; в 1987 г. – 55; в 1988 г. – 24; в 1989 г. – 14, всего 159 человек.

5. Концепция суверенитета Каракалпакстана в составе Узбекистана, хоть и медленно, но пробила себе дорогу и находила признание. По инициативе ряда депутатов Каракалпакстана начал разрабатываться проект Декларации. 1 декабря 1990 года в Нукусе с участием первого Президента Узбекистана И.А.Каримова состоялось совещание актива и интеллигенции республики по

вопросу о государственном суверенитете Каракалпакстана. Первый Президент поддержал идею о государственном суверенитете Каракалпакстана на новой правовой основе. При этом глава государства подчеркнул, что провозглашение Республики Каракалпакстан суверенным, политически и экономически самостоятельным государством должно способствовать дальнейшему развитию социального и экономического благосостояния всего проживающего в ней многонационального населения. Учитывая исторически сложившиеся обстоятельства, тесные экономические и культурные связи, традиционные узы дружбы и братства народов, Каракалпакстан должен оставаться в составе Узбекистана [5].

6. Государственный суверенитет Каракалпакстана утверждён в её Конституции 1993 г., по которой он объявлен суверенной демократической республикой, входящей в состав РУз (ст. I) и согласно которой взаимные отношения РУз и РК в рамках Конституции РУз регулируются договорами и соглашениями, заключёнными РУз и РК.

О суверенности РК утверждается и в статье 3 Конституции, по которой она (РК) самостоятельно решает вопросы своего административно-территориального устройства, определяет систему органов государственной власти и управления, проводит политику, согласованную с политикой РУз. Как суверенная республика РК обладает своей территорией, имеет Конституцию, государственные символы. Территория и границы РК неприкосновенны, не могут быть изменены и неделимы.

Суверенитет РК в составе РУз оправдан историческими многовековыми отношениями добрососедства, экономическими, социальными, культурными связями, перспективами развития, возможностями создания более широких основ и гарантий для защиты прав и свобод граждан РУз.

7. В преамбуле Нукусской декларации (1995) совершён исторический экскурс в прошлое, воздаётся должное усилиям народов центрально-азиатского региона в создании оазисов в пустынях. Отмечается, что Аральский кризис является результатом непродуманной политики по отношению к окружающей среде и использованию природных ресурсов. Усугубление экологической ситуации оказывает прямое и негативное косвенное воздействие на условия жизни 35 миллионов жителей бассейна Аральского моря. Подчёркивается, что созданы региональные органы, разработаны планы конкретных действий. Координация сотрудничества осуществляется Всемирным банком, ПРООН и ЮНЕП.

8. В результате экономического роста обеспечивается финансовая стабильность региона. В 2001 году объём дотации региону составлял 62 процента, с 1 января 2007 года бюджет Каракалпакстана в целом больше не датируется. Это достигнуто благодаря неуклонному росту объёма промышленной продукции, развитию инфраструктуры производства.

Из года в год развиваются внешнеэкономические связи. Если в 2001 году в регионе действовали 28 предприятий с участием иностранных

инвестиций, то в настоящее время их число достигло 48. Объём продукции этих предприятий вырос в два раза, в 2010 году её стоимость составила 58,2 миллиарда сумов.

Результативны и коренные реформы, проводимые в социальной сфере. В 6 вузах Приаралья готовятся специалисты практически для всех сфер. В нынешнем году 91 профессиональный колледж закончат более 29300 человек. В десяти с лишним академических лицеях, 744 общеобразовательных школах обучается около 300 тысяч учащихся. На основе Государственной программы проведён капитальный ремонт 264 общеобразовательных школ, 76 школ построены по современным проектам. Построены 8 академических лицеев, 37 профессиональных колледжей, 139 сельских врачебных пунктов, сданы в эксплуатацию 56 детских спортивных сооружений.

Каракалпакский народ вправе гордиться именами учёных, внесшими достойный вклад в развитие отечественной науки и создавшими свои научные школы: истории — академика С.К.Камалова, философии-академика Дж.Б.Базарбаева, каракалпакской филологии-академиков М.К.Нурмухамедова, А.Д.Даулетова и Х.Х.Хамидова, профессоров К.А.Аимбетова, Н.Д.Давкараева, И.Т.Сагитова, Д.С.Насырова, экологии и биологии — академиков Ч.А.Абдирова, Т.Б.Ешанова, А.Бахиева.

В результате особого внимания, уделяемого в регионе повышению благосостояния населения, в настоящее время 100 % домов обеспечены электроэнергией, 95 % — природным газом, 70,9 % — централизованной подачей питьевой воды.

Результаты независимости можно видеть на каждом шагу. Наше самое большое достижение — неузнаваемо изменившийся облик отдалённых аулов.

Благодаря независимости укрепляются наши национальные ценности, предоставлены широкие возможности для развития культуры, повышения духовности. Развиваются театральное и киноискусство. В настоящее время местным и иностранным туристам, прибывающим в Каракалпакстан, оказываются услуги по семи маршрутам, таким, как «Отзвуки прошлого», «Путешествие на

Арал», «Колодец желаний», «Шёлковое чудо», «Древние крепости Каракалпакстана».

Эти достижения, работа по реализации крупных проектов в социально-экономической сфере ещё более укрепляют уверенность народа в завтрашнем дне, приумножают наши силы и энергию.

В декабре 2013 года Институтом прогнозирования и макроэкономических исследований издана книга «Стратегия социально-экономического развития Республики Каракалпакстан».

Данная стратегия является основным документом определяющим приоритетные долгосрочные цели и задачи по основным направлениям социально-экономического развития региона на долгосрочную перспективу.

В определении долгосрочных целей и задач социально-экономического развития Республики Каракалпакстан особое внимание уделялось источникам и факторам развития, конкурентоспособности и существующим преимуществам данного региона.

В разработке механизмов реализации Стратегии был проведён функциональный анализ деятельности системы местного управления, а также рассматривались вопросы по сотрудничеству органов хакимията с местными органами самоуправления и институтами гражданского общества.

Данная Стратегия, предоставляемая органам местного управления и широкой общественности, является важной основой в определении актуальных и приоритетных задач по перспективному развитию и разработке четких целевых программ по комплексному развитию региона.

Таким образом, важность изучения новейшей истории Каракалпакстана определяется тем, что она направлена на осмысление событий, непосредственно оказывающих влияние на современную жизнь. Какова историческая значимость, в чём сущность этих событий, какова роль тех или иных политических деятелей в этих событиях, каковы были возможные сценарии развития, и, как связаны эти события с современными процессами? — вот некоторые из тех вопросов, на которые должен дать ответ учебник по новейшей истории Каракалпакстана.

Литература

1. Институт истории изучает новейшую историю Узбекистана. 21. 05. 2013. // www.uzdaily.uz
2. Каракалпакстанның жаңа тарийхы. Каракалпакстан XIX эсирдин екинши ярымынан XXI эсирге шеккем. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003, 556-б.
3. Кошанов Б.А. Актуальные вопросы изучения новейшей истории Узбекистана и Каракалпакстана. // «Қарақалпақистоннинг энг янги тарихининг долзарб муаммолари» мавзусидаги республика илмий анжумани материаллари. — Нукус: ҚДУ, 2014. — С.5-6.
4. Сарыбаев М.К. Политика хлопковой монокультуры советской власти в Каракалпакстане и её последствия (1917-1990 гг.). — Ташкент: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана им. А.Навои, 2008. — С.160.
5. Состоялось совещание. // Советская Каракалпакия. 1990, 4 декабря.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада академик лицейлар учун Қорақалпоғистоннинг энг янги тарихи дарслигини тайёрлаш масаласи айтилади. Мустақиллик йилларида ҳаётнинг барча соҳаларидаги: иқтисодий, ташқи иқтисодий алоқалар, ижтимоий алоқалардаги, фан ва маданият тармоқларидаги ривожланиш таҳлил этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы подготовки учебника по новейшей истории Каракалпакстана для академических лицеев. Проводится анализ развития всех сфер жизни за годы независимости: экономики, внешнеэкономических связей, в социальной сфере, науки и культуры.

SUMMARY

The article contains the study of issues of the preparation of a textbook on the modern history of Karakalpakstan for academic lyceums. There was given the analysis of the development of all spheres of life for the years of Independence: economy, foreign economic connections, in social sphere, science and culture.

СПОРТ ТАРАҰЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГТИҢ АЙЫРЫМ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

П.У.Қалжанов – үлкен оқытыушы

С.М.Тойлибаев – ассистент оқытыушы

Д.Б.Қеңесбаева – 1-курс талаба

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: маркетинг, фойда, ҳомий, спорт маркетинги, ишкибозлар, спорт соҳасидаги тадбир-корлик, соғлом турмуш тарзи, спорт фаолияти.

Ключевые слова: маркетинг, прибыль, спонсор, спортивный маркетинг, болельщики, спортивный бизнес, здоровый образ жизни, спортивная деятельность.

Key words: marketing, profit, sponsor, sport marketing, fans, sports business, healthy lifestyle, sport activities.

Жылдан жылға дүнья халқының күнделикли өмир тәризине физикалық активлилик ҳәм спорт пенен тураклы шуғылланыў дәрежеси артып келмекте – орынларда спорт шөлкемлериниң артыўы, спорт сарайлары, спорт ғалаба қураллары санының артыўы жүз бермекте. Күнделикли спорт тараўындағы жүз берип атырған өзгерис ҳәм жаңалықларды есапқа алған ҳалда, спорттың ҳәм экономиканың байланысы артып киятырғанлығын көриўимизге болады. Хәзирги күнге келип көпшилик мәмлекетлерде спорт кийимлеринен күнделикли пайдаланыў, спорт ҳәм дене тәрбиясы шынығыўларын тураклы орынлаў адамлардың арасында «мода» яки күнделикли турмыс тәризине айланды [1]. Тутыныўшылардың пайда болған мүтәжликлерине базар тийисли тәризде жуўап реакциясын қайтарады, яғный спорт тараўындағы өндирис кәрханалары ҳәм фирмалар жаңадан-жаңа дизайндеги спорт кийимлерин, арзан баҳадағы спорт аяқ кийимлерин жаратыўға, ислеп шығарылған өнимин жоқары дәрежеде сыпатлы, қарыйдарларды өз өнимине елде қызықтырыўдың жаңа усулларын ойлап табыўға умтылады. Үлкен спорт тараўындағы спортшылар, спорт клублары, тренерлер ҳәм спорт қәнигелери тәрәпинен спорт товарларына қойылатуғын талаптар күшейип келмекте.

Дүнья жүзлик заманагөй спорт базары тараўында спорт товарларын өндирип шығарыўшы кәрханалар арасында үлкен бәсеки пайда болды. Изертленип атырған теманың актуальлығын өндириўшилердиң арасындағы бәсекиси нәтийжесинде еркин базарға жоқары сыпатлы ҳәм тутыныўшылар ушын «арзан» баҳадағы товарлар өндирилиўин атап өтиўге болады [2].

Спорт тараўындағы маркетинг өзгешеликleri. Маркетинг (инглизше сөзден «market» – базар) деп, қандай да өнимди өндирип, тутыныўшыға жеткерийдиң комплексли системасына айтылады. Бул системаның искерлиги базардың көп жыллар даўамында изертлениўи нәтийжесинде, анық тутыныўшылар топарына жеткерилип, өндирилген өним арқалы пайда алыў болып табылады.

Маркетингтиң тийкарғы тараўлары төмендегише:

- өнимниң сыпатын асырыў, көптүрлилигин жаратып бериў;
- тутыныўшылардың ис-хәрекетлерин, бәсекилерди ҳәм бәсекилесийди үйрениў;
- өнимниң баҳасын шығарыў;
- өндирилген өнимге тутыныўшылардың мүтәжлигин тәмийинлеў ушын ис-илажлардан пайдаланыў;
- өнимди жақсы сатылыўын тәмийинлеў ушын рекламадан пайдаланыў;
- өним ушын жоқары дәрежедеги техникалық сервис хызметин ҳәм усынылып атырған сервислик хызметиниң көптүрлилигин тәмийинлеў.

Спорт тараўындағы маркетинг, улыўма маркетингтиң тийкарғы бөлеги болып, оның өзине тән арнаўлы тәрәплери ҳәм өзгешеликleri бар [3]. Спорт тараўындағы маркетингтиң ишине ышқыпазлар, қарыйдарлар, бир спорт командасынан екинши спорт командасына спортшыны сатып алыў ҳәм сатыў, массалық спорт, спорт тараўындағы исбилерменлик, саламат өмир тәризи ҳәм басқалар.

Спорт тараўында маркетинг илим сыпатында ХХ әсирдиң орталарында қәлиплесип баслады. Сол ўақытлары көпшилик спорт өнимлерин ислеп шығаратуғын кәрханалар ҳәм қәнигелескен спорт шөлкемleri ышқыпазлар ҳәм спорт өнимин тутыныўшылар – бизнестиң шешиўши, фундамента́л компонентлеринен екенин түсинип, бунда тутыныўшылардың итибарын тартыў ушын маркетингтиң әҳмийети жоқары екенин айқын факт деп билген. Маркетинг пенен маркетинг технологиялары дене мәденияты ҳәм спорт тараўында толығы менен қолланылатуғынлығы мәлим.

Бунда маркетинг шахстың улыўма ҳәм физикалық мәдениятынан басланып ҳәм усы еки мәденияттың қәлиплесий менен тамамланады.

Буннан тысқары, базарды изертлеўде маркетинг хызметиниң қатарына адамлардың социаллық мүтәжлик факторларын есапқа алыў доминантлық (жоқары) дәрежеде туратуғын тапсырмаларынан бири есапланады. Физикалық тәр-

бия хэм спорт тараўындағы өнімлериниң тутыныўшылары тийкарынан жас өспиримлер, хэм студент жаслар курайды. Бирақ, жасы үлкенлер хэм майып адамлар бул өнімлерден улыўма пайдаланбайды десек алжасқан боламыз, демек спорт тараўындағы өнімлерден дүнья халқының бәр-шеси пайдаланады.

Физикалық тәрбия хэм спорт социаллық-мәдени тараўға кирип, улыўмаинсанылық миллий потенциалдың қайта тиклениў максетинде әмелге асырылады. Сол себепли, физикалық тәрбия хэм спорт тараўындағы маркетингтиң тек ғана коммерциялық емес, бәлким социаллық хактери де сәўлеленеди.

Хәзирги ўақытта социаллық-мәдений маркетингтиң физикалық тәрбия хэм спорт тараўында – идеялар, спорт түрлері, атақлы спортшылар, белгили спорт шөлкемлері, спорт командалары хэм тренерлер, территориялар хэм аймақлар (ири халықаралық спорт жарысларын өткеріў мөканлары мысалында) маркетинги деген түсиниклер күнделикли турмысқа кеннен ендирилип келмекте. Соныда айтып өтиў керек, маркетинг дене тәрбия хэм спорт тараўында басқарыў хэм шөлкемлестириўдиң теориялық хэм әмелий түсиниги сыпатында пайдаланыў хэм максетке муўапық болады [4].

Үлкен спорт тараўында финанслық мұтәжлик бәрхә жоқары дәрежеде болады, себеби үлкен спорт тараўында дөретиўшилиқ нәтийжелик көрсеткиши финанслық қәўендерликке тиккелей байланыслы болады. Солай етип, спорт жәмәәтлериниң хэм спортшылардың режелестирген спорт дәстүрлерин әмелге асырыўда инвестициялық хэм финанслық қоллап-қуўатлаў спорт

тараўындағы маркетингтиң тийкаргы машқалаларынан болып есапланады. Әне, усы машқалаларды шешиўдиң эффектив усылы сыпатында физикалық тәрбия хэм массалық спорт искерлиги тараўында маркетинг стратегиясын ендириў болып табылады.

Соның менен бирге, маркетингтиң физикалық тәрбия хэм спорт тараўына ендирилиўинде бир канша жағымсыз тәрәплери бар:

- маркетинг спортты финанслық пайда алыўға бағдарлап, спортты коммерциялық шоу - дәстүрине айландырады;

- маркетинг спортың қәнигелесиўин хэм коммерцияласыўына алып келип, спорттың гуманистлик идеалын пәсейтеди;

- маркетинг спорттың ғәрезсиз, еркин искерлик алып барыўына араласып, бунда бизнесменлер хэм қәўендерлер (жақыннан жәрдем беріўшилер) спортшылардың хэм спорт шөлкемлериниң ишки искерлигине араласып баслайды хэм нәтийжеде, спорт пенен пайда алыў араласып «таза» спорт көрсеткишлеринде өзгерислерге алып келиўи мүмкин.

Солай етип, спорт тараўында маркетингтиң тийкаргы ўазыйпасы - бул спортқа қызығыўшылар санын арттырыў хэм усының нәтийжесинде спорт базарының мүмкиншиликлерин кенейтиў болып табылады. Ал, спорт товарларын өндириўши кәрханалар хэм спорт тараўында хызмет көрсетиўши кәрханалардың тийкаргы максети етип, улыўма «спорт» түсинигин асырап қалып, социаллық максетлерди коммерциялық тек ғана «пайда арттырыў» максети менен алжастырмаған халда жұмыс алып барыўы лазым.

Әдебиятлар

1. Жестяников Л.В. Современная концепция маркетинга услуг в сфере физической культуры и спорта. 2000.
2. Черепанов В.А. Проблемы менеджмента в сфере физической культуры и спорта: Хрестоматия. Учебное пособие для вузов. 1998.
3. Вакалов Л.Г. Маркетинг в физической культуре и спорте: Учебное пособие для институтов физ. культуры/ Л. Г. Вакалова, Е. П. Гетман; Кубанская государственная академия физической культуры. – Краснодар: 2003.
4. Переверзин И.И., Кутепов М.Е., Завадская Д.Л. Менеджмент и экономика физической культуры и спорта. 2003.

РЕЗЮМЕ

Бугунги кунга келиб маркетинг умумий спорт ва жисмоний тарбия сохаси ривожланишининг бир қисми бўлиб қолди. Маркетинг ва спортнинг уйғун фаолияти натижасида спортчи ва спорт клубларининг ривожланиши амалга оширилади.

РЕЗЮМЕ

Маркетинг на сегодняшний день является важной дополняющей частью в развитии физкультуры и спорта в целом. Взаимосвязь маркетинга и спорта даёт больше возможностей для развития как для отдельного спортсмена, так и для спортивных клубов в целом.

SUMMARY

Marketing today is an important complementary part of the development of physical culture and sport in general. Relationship of marketing and sports gives more opportunities for the development of both an individual athlete and sport clubs in general.

УМУМКАСБИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ЛОЙИХАЛАШ МЕТОДИНИ АДАБТАЦИЯЛАШ

Д.Н.Маматов – катта ўқитувчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: лойиха, лойиҳалаш, лойиҳалаш методи, педагогик лойиҳалаштириш.**Ключевые слова:** проект, проектирование, методы проектирования, педагогическое проектирование.**Key words:** project, projecting designing, methods of projecting, pedagogical projecting.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 28 майдаги “Малакали педагогик кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-1761-сонли қарорида таълим жараёнига замонавий педагогик ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш устувор йўналиш сифатида эътироф этилди.

Анъанавий таълимда талабалар фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар уларнинг эгаллаётган билимларини ўзлари қидириб топишларига, мустақил ўрганиб таҳлил қилишларига, шулар юзасидан индивидуал хулосаларчиқаришга ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда шахснинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади ва бошқарувчилик, йўналтирувчилик функциясини бажаради. Жумладан, лойиҳалаш методи ўқув жараёнига кенг татбиқ этилмоқда.

“Лойиҳалаш” термини педагогикага техника соҳасидан кириб келган бўлиб, режа тузиш маъносини англатади [1:180]. Педагогик жараёни лойиҳалаштириш зарурияти таълим мазмунининг мураккаблигига боғлиқ бўлади.

Таълимда лойиҳалаштириш ўқитувчи томонидан талабанинг муаммони излаш, уни ҳал этиш бўйича фаолиятини режалаштириш ва ташкил этишдан бошлаб оммавий баҳолаш учун уни ҳал этиш усулини (интеллектуал ёки моддий маҳсулотни) тақдим этишгача мустақил ҳаракат қилишини таъминловчи махсус (лаборатория шароитларида) ташкил этилган мақсадли ўқув фаолиятидир [2:67-70].

Лойиҳалаш методи саноат ва турли муассасалар, реал жамият муаммолари ўртасидаги интерфаол жараёнга қаратилган. Бу жараёнда таълимни турмуш, табиат, ишлаб чиқариш билан боғлаш имконияти мавжуд. Лойиҳа методи реал ҳаёт муаммосини ҳал этиш мақсадида режали ўқув машқи сифатида қўлланилиши мумкин. У ўқитувчи раҳбарлиги остида мақсадга йўналтирилган фаол таълим олувчилар учун мўлжалланган. Шунингдек, лойиҳалаш методи талабаларнинг ҳаёт фаолияти ва дарс жараёнидаги алоқадорлик таъминланганидагина қўлланилиши мумкин. Бу қизиқиш ҳиссини яратади ва таълим олувчи учун зарурий мотивацияни таъминлайди [3:48-54]. Жамоада ишни режалаштириш ва бажариш билан боғлиқ бўлган иш лойиҳаси бевосита тажриба ўрнини боса олади.

Лойиҳалар қуйидагича берилиши мумкин. Бунда:

– қурилма ёки механизмни режалаштириш ва тайёрлашни ўз ичига оладиган лойиҳалар;

– ишлаб чиқиш жараёнини такомиллаштиришни кўзда тутиш учун мўлжалланган. Замонавий методлар ва уларни татбиқ қилиш орқали такомиллашган технологияни қабул қилиш – юқори натижага эришиш ва меҳнат самарадорлигини оширишга қаратилган;

– янгича ёндашув, услуб ёки асбоб-ускуналарни тадқиқ қилиш. Бундай лойиҳалар маҳаллий материаллар, қолаверса, баъзи маҳаллий муаммоларни ҳал этади;

– режа, дизайн ва ишчи чизмаси ва сметаларини тайёрлаш;

– материалларни ишлаб чиқариш жараёнидаги салбий ўзгаришларни олдини олиш;

– баъзи лойиҳалар бошланишидан якунланишигача бўлган барча жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда замонавий қурилма прототипини ишлаб чиқаришга қаратилади.

Лойиҳа ҳар доим реал ҳаётнинг вазиятга қаратилган бўлиши, жамиятнинг баъзи эҳтиёжларини қондириши ва унинг қабул қилинишида талабалар иштирок этиши зарур.

Лойиҳа танланиши атрофдаги соҳалар ва уларга бўлган эҳтиёжлардан келиб чиқиб, ўқитувчи олдиндан тушунарли бўлган зарурий материалларга эга бўлиши ва талабаларни шу маълумотлар билан таъминлаши – талабалар лойиҳаларни эркин танлаш ҳуқуқига эга бўлишини белгилайди. Бу ўқитувчига олдиндан сарфланадиган материалларга буюртма беришга имкон бермайди ва барча вазифалар бажарилишини кафолатламайди. Аксинча, таълим олишда талабаларни масъулиятга ундайди ва уларга ўз эҳтиёжлари ва ўқув мақсадларига эришишини кафолатлайдиган лойиҳаларни танлашга имкон беради. Талаба ўқитувчи раҳбарлигида лойиҳани режалаштириши ва бажарилишига жавоб беради. Тўғри танланган лойиҳа – билим ва кўникмаларга таянган ҳолда иш кўришга, айниқса, қўйилган мақсадга эришиш ҳамда натижани амалга татбиқ қила олишга имкон беради. Натижада, лойиҳа билимлар, интеллектуал қобилиятлар ва кўникмаларнинг татбиқ қилинишини ўз ичига олиши, тушунарли, зарурий материаллар нархи ва вақт нуқтаи назаридан тўғри тақсимланган, талабанинг билим даражаси, қобилиятига ва лаёқатига мос бўлиши, уларнинг имкон даражасидан юқори бўлмаслигини таъминлайди.

Лойиҳани танлаш босқичлари: 1) муаммонинг қўйилиши; 2) муаммони ечишга қаратилган мақсад ва вазифаларни белгиланиши; 3) муқобил қарорларнинг таклиф қилиниши; 4) энг яхши қарорнинг сараланиши; 5) сарф-ҳаражатларни ҳисобга олган ҳолда батафсил лойиҳалаштиришни бажариш; 6) таркибий

қисмларни тайёрлаш ва йиғиш; 7) дастлабки қабул қилинган вазифанинг ечимини топиш учун тест ўтказиш ва баҳолаш; 8) лойиҳа ҳисоботини тайёрлаш.

Лойиҳанинг режалаштирилишида талаба ўқув мақсадларига янада кенг жавоб берадиган лойиҳани танлаганидан кейин, лойиҳа режасини тайёрлайди. Бу режа куйидагиларни ўз ичига олади:

- лойиҳанинг тасвири ёки эскизи;
- фойдаланиш мумкин бўлган ахборот манбалари;
- лойиҳани бажариш учун зарурий бўлган ускуна, материал ва сарф-харажатлар, шу билан бирга харажатлар сметаси;
- лойиҳани бажариш технологик харитаси;
- лойиҳани баҳолаш мезонлари.

Ўқитувчи вазифаси.

Ўқитувчи ва талабалар муносабатлари синфдаги оддий ўқитиш жараёнидан фарқли равишда янада яқинроқ ва норасмий бўлиши, ўқитувчи талабаларнинг имкониятларига кўра лойиҳани эркин танлашга ёрдам беради. Ўқитувчидан бутун лойиҳа давомида раҳбар сифатида иш кўриши ва талабаларнинг лойиҳани бажаришга тўғри йўналтириши, мустақил фикрлашга ундаши талаб этилади.

Бу метод меҳнат ютуқларини кўллаб-қувватлайди. Талабаларнинг мустақиллик, масъулиятни сезиш ҳисси ва ижодкорлик

қобилиятини ривожлантиради ва амалий вазифаларни ҳал этишда қатъиятликни шакллантиради. Таълимга нисбатан масъулиятлик ҳиссини оширади. Талабалар муаммоларни модификацияланган ёки моделлаштирилган вазиятларда ҳал этиш ва амалга татбиқ қилиш кўникмасига эга бўлади. Маълумотни АРМ, интернет тармоғи, курсдошлари, ўқитувчилари ва ишлаб чиқаришдан олишга ундайди. Лойиҳалаш турли вазиятларда талабаларга тўғри йўл кўрсатади, керакли ижтимоий тажрибага эга бўлишга имкон беради. Ҳамкорликдаги фаолият ва гуруҳдаги ўзаро ҳаракат илгари сурилади. Бу вақт, пул ва материалларни қадрлашга ўргатади ва шахснинг ижтимоий ривожланишига ёрдам беради. Лойиҳа устида ишлаш жараёнида талабалар тўпланган тажриба ҳақида ҳулоса қилиш ва ҳисоботлар ёзишга ўрганади. Улар ўз навбатида билим, кўникма ва малакасини шакллантиради ва ҳаётдаги кейинги ижодий ва илмий ишларига рағбат ҳиссини уйғотади.

Лойиҳалаштириш методини таълимда қўллаш бўлажак ўқитувчиларнинг таълим жараёнини тўғри ташкил этишга, талабалар тафаккурини ривожлантиришга, дарс жараёнида эришиладиган натижаларни олдиндан била олишга хизмат қилади. Бунинг натижасида ўқитиш сифати ва самарадорлиги ошади, талабаларнинг касбий компетенлиги шаклланади.

Адабиётлар

1. Голиш Л.В., Файзуллаев Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш: Инновацион таълим технология серияси. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2011. 180-б.
2. Исянов Р.Г., Маматов Д. Малака ошириш курслари тингловчиларида педагогик лойиҳалаштириш технологиясидан фойдаланишни шакллантириш. Касбий таълим: муаммолар ва ечимлар. Республика илмий амалий семинарининг маъруза материаллари ва тезислари. –Тошкент: 2011, 67-70-б.
3. Маматов Д. Особенности педагогического проектирования и реализация электронной информационно-образовательной среды в процессе подготовки будущих учителей профессионального образования. // Технологии в образовании. – Воронеж: 2011, №4, 48-54-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолияти ва унинг амалга ошириш босқичлари, профессионал ўқитиш жараёнида маслаҳатлардан фойдаланиш, лойиҳалаш методининг тавсифлари кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается характеристике метода проектирования, даются рекомендации по его использованию в процессе профессионального образования, описываются этапы реализации и совместная деятельность учителя и ученика.

SUMMARY

The article deals with the characteristics of a method of designing, recommendations of its using in the process of professional education, the stages of its realization and mutual activity of both the teacher and student.

TEN EFFECTIVE TIPS WHICH BRING TO EFFECTIVE ASSESSMENT IN TEACHING ADULTS

K.S.Muradkasimova – a teacher

The Uzbekistan State World Languages University, Tashkent

Таянч сўзлар: тил куникмалари интеграцияси, аутентик материаллар, асисмент, асисментнинг альтернатив турлари.

Ключевые слова: интеграция языковых навыков, передаваемые навыки, аутентичный материал, асessment, альтернативные виды асessmentа.

Key words: integrating language skills, transferable skills, authentic materials, assessment, alternative assessment.

Teaching is hard job, which requires too much effort and knowledge. However, there are some differences in teaching children and adults. Teaching adult learners requires more professional and advanced teaching skills to provide quality education rather than teaching children. Thus, it is very essential here to understand adult's needs. If teaching reflects adults' needs, then final outcome will be successful. Possible solution is to ask learners what they need, and by analyzing, filtering the results reflect them to teaching process. This helps to overcome their fear, as they are busy individuals, who have too many things on their minds. These entire things make it difficult to concentrate, motivate and make them active learners. In this article, we are going to discuss some effective ways of motivating and engaging adult learners to active learning.

1. Adults are more practical, so they need information that can be applicable to their profession and they prefer to get some practical knowledge that will help to improve their transferable skills which can be used in real life situation. Thus, when teaching adults it is important to accommodate their needs and career goals. Empower them to work on their goals, and transfer tasks to their needs. However, do not forget to chunk the information. Chunking helps to remember information better, small bits are easier for adults to cover.

2. New concepts, approaches, methods are welcome to apply in teaching adults, so they should feel need to explore something new. As adult learners are not so much open-minded as children, they are usually resistant to changes. Their experiences, and already shaped background leads to rigidity, which is enemy of learning.

3. Research has shown that adult learning is most effective when it is relevant and meaningful. The best way is active learning, more integrating knowledge and skills. Place adult learners in situations which require authentic use of language in order to communicate. Aging effects learning, thus, adults tend to learn less rapidly with age. So, slower learning, and more integrating.

4. If we feel that our materials are not exciting, how will we motivate them? Get them involve into the real life situation. The best suggestion will be to use their personal experience as recourse. Adults have great experience, so encourage them to share and discuss their life experiences with each other. By doing this we create learning community, and make them interact. Come up with different situations or case studies, some tasks that are problematic. Encourage learners to look for and find solutions. Adults do not always remember the material. Thus, we link it with their experience, because they have

seen and done more and involve them in process; we bring them into active learning.

5. Adults decide whether they need learning or not. No one force them. It comes from their needs, in order to improve job skills or achieve professional growth. Their learning is voluntary. It is motivation that stands behind adult learning. In order to keep this motivation, do not give everything your course is going to be about. Keep some interesting points until time is right. No one reads a book if they know what will happen!

6. We know that children are very curious and eager to explore new things; adult learners also sometimes prefer construct knowledge in a way that is meaningful for them. For these reason, we have to implement all sorts of styles in teaching process. Research has shown that 83% of learning occurs visually. So, using videos, pictures, graphs, and different resources that can create perfect environment where adults are more likely to get inspired and find something that makes them to learn more.

7. Using humor. Humor will work great if you have some demotivated learners on your course. When it is fun, they will listen to the material carefully, to enjoy. You will never lose with using humor.

8. Adults have several different responsibilities: family, friends, and work. These multi-level responsibilities may cause some difficulties for adult to make room for learning. Because it is really hard for them to prioritize. We have to take this into consideration and design as flexible program as possible. Also, accommodate busy schedules. Emphasize on the practical knowledge. It is important to design a course that provides immediate relevancy and learning materials that can be put into practice. Adult learners appreciate more practical knowledge, rather than extraneous facts and theories.

9. Keep in mind that adult learners have high expectations. They always want to be taught things that will be useful in their work. This is why it's important to create a course that will maximize their advantages, meet their individual needs and address all the learning challenges.

10. Do not forget that social media websites are powerful tool for collaboration, commenting and sharing. You can facilitate group discussions and communities. People will quickly start exchanging knowledge, and will also have fun, social media is fun!

So, talking about assessment: research has shown that adult learning is most effective when it is relevant and meaningful, and adult learners do better in courses where instructors use authentic situations which can be transferred to modern day experiences,

so that learners may have a great chance to integrate skills, like critical thinking, thought provoking, leadership and others to lead the course for maximum learner engagement and motivation. The best solution here is to use alternative assessment, which uses activities that reveal what learners can do with language, emphasizing their strengths instead of their weaknesses. Alternative assessment instruments are not only designed and structured differently from traditional tests, but are also graded or scored differently. Because alternative assessment is performance based, it helps instructors emphasize that the point of language learning is communication for meaningful purposes. Alternative assessment methods work well in learner-centered classrooms because they are

based on the idea that students can evaluate their own learning and learn from the evaluation process. These methods give learners opportunities to reflect on both their linguistic development and their learning processes (what helps them learn and what might help them learn better). Alternative assessment thus gives instructors a way to connect assessment with review of learning strategies.

In conclusion, assessment is one of the main parts in teaching and learning process. Good assessment brings to good learning, which has positive wash back on learners. If the course objectives are aligned with assessment, then the results are going to be positive.

Reference

1. Chickering A.W., & Gamson Z.F. (1987). Seven Principles For Good Practice In Undergraduate Education. *AAHE Bulletin*, 3-7.
2. Spalding D. (2013) *How to teach adults*. Retrieved from <http://www.howtoteachadults.com/wp-content/uploads/2013/01/How-to-Teach-Adults-by-Dan-Spalding.pdf>
3. Huerta-Macias, A. (1995). Alternative assessment: Responses to commonly asked questions. "TESOL Journal," 5, 8-10.
4. Hamayan, E.V. (1995). Approaches to alternative assessment. "Annual Review of Applied Linguistics," 15, 212-226.

РЕЗИЮМЕ

Ушбу мақолада билим олувчи катта ёшларда билим олувчиларни ўқитиш жараёнида юзага келиши мумкин бўлган баъзи зиддиятлар кўриб чиқилган. Бундан ташқари билим олувчиларнинг эҳтиёжларини назарда тутиш муҳимлиги таъкидлаб ўтилган. Шунингдек, мақолада тил ўрганиш жараёнига билим олувчиларни қизиқтириш ва тўғри баҳолашнинг бир канча эффектив турлари тавфсия этилган.

РЕЗИЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы, которые могут возникнуть при обучении взрослых учащихся. При обучении иностранным языкам важным является понимание нужд взрослых. Автор статьи предлагает несколько эффективных способов мотивации и оценивания взрослых учащихся для достижения активного изучения языка.

SUMMARY

The given article considers some problems that can occur in teaching adult learners. Moreover, it focuses on importance of understanding the needs of adults. The author of the article it suggests several effective ways of motivating and assessing adult learners to achieve active learning.

ТОЙ – ТӘРБИЯ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

А.Пазылов - педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тўй, тўйнинг хиллари, бахши, жиров, артист, тўйда хизмат қилиш, нама олиш, бош нама (нағма), шовқин, эшитиш органлари, бий, халқ назари, децибель.

Ключевые слова: свадьба, виды свадеб, бахсы, жырау, артист, обслуживание на свадьбе, заказы мелодии, слуховые органы, децибель, сход граждан, бий, взгляд народа.

Key words: wedding, kinds of wedding, narrator, jiraw, actor, to serve in the wedding, song competition, order of melody, organs of hearing, decibel, neighbourhood, authority, people's points of view.

Бүгинги күнде түске жакын ямаса кешки пайытларда ресторан яки кафениң жанынан өтсеңиз, ол жерлерде тойлардың басланып кеткенлигиниң гүўасы боласыз. Бул көринислер сизди еркисиз түрде куўанышқа бөлейди.

Хақыйкатында да, тек ғана халқы тоқшылықта жасап атырған уллы Өзбекстандай елге тойлар сөзсиз жарасады. Соның ушын да жасы үлкенлер, мейли ол үйде ямаса той-мерекелерде отырса да, өзлериниң пәтия-тилеклеринде «Илайым тойға жеткерсин», «Үйиңизде той бола берсин», «Тойға келгеймиз» деп өзлериниң ақ пәтияларын шын ықласы менен береді.

Халқымызда «Тойдың болғанынан, боладысы қызық» деген даналық гәплер бар. Себеби, ким

болыўына карамастан тойға барыўды хәўес етеди. «Тойдың сыртында болғаннан, ишинде болғанын» өзлеринше мақул деп есаплайды. Анығырақ етип айтқанда «Той десе – куў бас жумалайды».

Бизиң пикиримизше, той бул тәрбия қуралы ўазыйпасын да атқарады. Себеби, тойға тек ғана үлкен жастағылар емес, ал кишкене балалар да қатнасады. Олар тойға келип-кетиўшилердин өзлерин ушлап тутыўларын көреді, мийманлардың биреў-биреўи менен болған сәўбетлерине де кулақ түреді. Әсиресе, тойды саўыўға келген артистлер болса, кишкенелеримизди өзлерине «сыйқырлап» таслайды. Кишкенелеримизде үлкенлерге

еликлеп, «келестирип» ойын ойнаўға талапланады.

Деген менен, гейпара жасы үлкенлер той басланғаннан кейин, анығырағы бир-еки «алып жибер»ден кейин, усы тойда өзлеринен ибрат алыўы мүмкин болған кишкенелердиң де қатнасып атырғанлығын умыта баслайды. Өзлеринше дурыс хәзиллесип атырман деген ойға берилип, аўзынан шыққан сөзлерге итибар бере алмай қалады. Әсиресе, ондай адамлар ансамбль менен бирге келген ойыншының алдында өзлерин пүткиллей жоғалтады. Дәрхал қалтасына қол жуўыртады. Оған ақша береді. Буны көрип турған оның ақлығы жанында болса, «Ата ақшаны мен берейин» деп өтиниш етеді. Ол ақлығынан да ақша аямайды. Ал, тойды саўыўға келген ойыншылармыз болса, өзлерине ақша услап, узатылып турған қоллардан шаққанлық пенен пулды алыўдан шаршамайды.

Халқымыздың психологиясына нәзер аўдарсаңыз, олар дәстүрлерди жақсылаўға ат салысады. Дәстүрди курамаластырады. Ең соңында өзлериниң курамаластырып ерискен жаңа дәстүрлериниң «жетискенликлеринен» қутылыўдың жолларын да излестиреди.

Өткен әсиримизде тойларға жыраў хәм бақсылар да шақырылатуғын болған. Бирақ, олар тойхана менен келискен ақшасын ғана алып кетип турды. Түнде жыраўдан алдын бақсылар халыққа өз өнерлерин көрсетип, аламан жыйналаман дегенше халық қосықларынан айтып, тыңлаўшылардың кулақларының қурышларын қандырған. Ол ўақытларда халық жыйналып болғаннан соң «нама алыспақ» деген дәстүрге ерк берилер еди. Усындай нама алыспақлардың кейни үлкен дәмбеге айналып кеткен ўақытлар да турмысымызда ушырасты. Әсиресе, «бас нама»ға талас хәр бир тойда күшейип турды. Бас намалар ол ўақыттың ақшасы менен бес жүз сомнан мың сомға шекем де барғанларын көзлеримиз көрди. Шымбай районындағы «Бахытлы» совхозында болған бир тойда студентлер шығарыспақ қылып бас наманы алды. Олар той бериўшиниң туўысқанларынан да, туўысқан дайыларынан да, жезделеринен де, жийенлеринен де, аўылындағы жора-жолдасларынан да өтип кетти. Бирақ, студентлерге бас наманы берип жибергени ушын той басқарыўшыға той бериўши тәрептің туўған-туўысқанлары өкпелеп қалды...

Ол ўақытларда да аталарына, әке-шешелерине ерип келген кишкенелер де бақсы-жыраў тыңлаўға қатнасып турар еди. Бирақ, олар адамлар жыйналаман дегенше айтылып турған халық қосықларын, ақыл-нәсият қосықларын тыңлап отырып, буйығып уйқылап қалатуғын еди.

Ўақыттың өтиўи менен тойдың курамаласқан усы дәстүри қатардан өз-өзинен шығып қалды. Себеби, көпшилик тойға келиўшилерди «бас нама» отырғызып кететуғын халатлары көбирек ушырайтуғын болды. Енди оның орнын әсте-әсте ансамбльлер ийелей басады. Соңғы ўақытларда ансамбльлердиң жетилискенлиги соншелли, «дискетлердиң» қосық айтатуғын халатларына шекем барып жетти. Әсиресе, усы

ансамбльлердиң даўысты күшейткишлерин қосып қойып, адамлардың биреў-биреўи менен сөйлесиўине де имканият бермейтуғынлығы әстепленерли жағдайларға алып келип атыр. Ресторан ямаса кафелерде болса, ансамбльлердиң шаўқымынан қулағың питип қала жазлайды. Соның ушын да, айырым адамлар ресторан, кафелерде берилип атырған тойларға барғаны менен, жумысын ямаса басқа баратуғын жери бар екенлигин сылтаўлап сырттан кететуғын әдетти шығарды.

Ал, ресторан ямаса кафениң ишине киргенле-ри болса тезирек биринши аўқаттың келиўин асығыслық пенен күтип отыратуғын, ал биринши аўқат келсе, оннан шала-пала аўыз тийип, кеткенше асығатуғын болып қалды. Хәзир қайсы ресторан яки кафелерде берилген тойларды қарасаңыз да биринши аўқаттан кейин той қатнасыўшыларының кемінде төрттен үш бөлегиниң «жумыслары шығып» кетип қалғанлығының гүўасы боласыз.

Бундай көринислердиң тийкаргы себеплери неде екен-? деген сораў кимди болса да ойландырары турған гәп. Бизиң пикиримизше, буның еки түрли себеби бар: бириншиси, хәдден тыс шаўқым болса, екіншиси, қасына келип, пул бергенше «бөксеси менен қағып» туратуғын ойыншылардың жағымсыз хәрәкетлеринде өз сәўлелениўин табады.

Өзлеримиздиң де, гейде дәстүрдиң бузылып атырғанына көз жумып қарап отыра беретуғын да әдетлеримиз жоқ емес. Мәселен, жақында ресторанда өткерилген усындай тойлардың биринде абырайлы мәденият тараўының хызметкерлеринен бири, жанына келип, пул дәмә етип турған ойыншыға қалтасынан шығарып еки муң сум берди. Ойыншы «қанаатланып» кеткеннен кейин, биз бенен болған сәўбетиниң арасында «усы нәрсениң надурис екенлигин биле тура, этирапымыздағылардан уялғанымыздан пул беремиз» деген өзиниң үзил-кесил шешимин билдирди. Бизиң пикиримизше ол, ойыншыны шақырып алып, әсте-ақырын қулағына «Бул әдетинди қой, уят болады» деп сыбырлап айтқаны мақулырақ болар еди.

Хәдден тыс шаўқым – бул денсаўлыққа да зыян екенлигин медицина хызметкерлери жүдә жақсы биледи. Мағлыўматларға қарағанда, адамның қулағы саў болғанда 10-15 децибель (dB) деги даўысларды есита алады. Тийкарында, сыбырлап айтқанда 20 dB, сааттың шықылдысында 30 dB, гүрриңлескенде 30-35 dB, қатты бақырғанда 60 dB ли шаўқым таралады екен. Ал, плеер ямаса уялы телефонның научнигинде 120 dB ге шекем бәлентликтеги даўыс пайда болады. 90 dB ден бәлент болған шаўқым еситиўдиң нерв клеткаларына унамсыз тәсир жасайды.

Еситиўдиң нерв клеткалары отыз мың болып, уялы телефондағы 90 dB ден бәлент хаўазларда усы нерв клеткаларының жети ярым мыңы исинип кеткен адамлар дәслеп өзлериниң жақсы еситпей атырғанлықтарын өзлериндеги аўырыўдың салдарынан деп есаплайды екен. Негизинде болса, ондағы аўырыўлар даўысты қабыллаўға онша унамсыз тәсир жасамайды деген де болжаўлар бар. Ал, ресторан яки кафелер-

деги шаўқым 250-300 dB ге шекем жетип барады. Демек, тез-тез ресторан яки кафелердеги шаўқымлы тойларға барып турсақ, қараптан-қарап турып «сатып алған аўырыўымыздың» қурбанына айланамыз. Анығырақ етип айтқанда, еситиўдин нерв клеткаларының он бес мыңнан асламының исинип кетиўине өзлеримиз себепши боламыз.

Жақыннан берли тойға студенттиң группалас досларының елиў мың сумнан жазылыў дәстүри пайда болып киятыр. Қызық. Студенттиң ата-анасы тойға он, жигирма мың сумнан жазылады. Ал, олардики не мәслик хәм ақшаны әкешешесинен сорағанда қандай сылтаў айтады екен? деп те ойланасаң. Бизиң пикиримизше, бул жерде қудайға жазған муғаллимди сылтаўлайтуғын болса керек... Бірақ, бул дәстүр де қатардан тез шығады деген үмиттеміз.

Мениңше, өткерилип атырған тойларда миллий дәстүрлеримизден орынлы түрде пайдаланып барыў оғада үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе. Себеби, той хабарын еситкен адам мүмкиншилиги болған шелли тойға келиўге хәрекет жасайды. Әсиресе, хаяллар болса тойда «реклама ушын жаңадан сатып алынған көйлеклерин» тезирек халыққа көрсетиўге асығады. Тойда адамлар биреў-биреўи менен ушырасады. Басқалар менен сөйлесип маўқын басқысы келеди. Демек, той беріў орны адамлардың ушырасыў хәм тойға қатнасыўшы жасларды тәрбиялаў орны да болып есапланады.

Тойда хызмет етиў - оғада әдиўли хәм тәрбиялық тәсири де күшли ўазыйпа. Сонлықтан да

халқымыз өсип киятырған жас әўладты әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаў исинде тойға хызмет еттириў усылларынан да пайдаланады. Хәмме тойда мешит-кәўимде жасаўшы жас жигитлер тойға хызмет етиў ушын шақыртылады. Олардың ишинен басшысын сайлайды. Қалғанлары сол басшының айтқаны менен жүреді. Келген қонақларды қонақ жайларына алып барады. Тойдың палаўын тасыйды. Қулласы, тойды басқарып турған бийдің оң қолына айналады. Себеп пенен өзлери де той басқарыў ислерине әсте-әсте үйрене баслайды.

Тойлардың барлығында да той беріўши шаңарақ барқулла халықтың нәзеринде болады. Той беріўши хәм ол жердегі қоңсы-қобалардың адамлар менен болған мүнәсибетлерине баха бериледи. Қонық кирген үйлердегі тәртип-интизам, келинлердің хызмети, чай демлеў, аўқат асыў усыллары, дәстүрхан безеў шеберлиги, ең баслысы хожалықтың үлкенинен кишкенесине шекем әдеп-икрамлылыққа тәрбияланғанлық дәрежесине баха бериледи.

Жуўмақлап айтқанда, өткерилип атырған хәр бир тойда тек артистлер емес, ал басқа да қатнасыўшылар өз өнерлерин көрсетсе, биреў қосық айтса, биреў саз шертсе, биреў гүреске шықса, улыўма халқымыздың миллий дәстүрлери кеңнен пайдаланылса, тойдың мазмұны бурынғыға салыстырғанда анағұрлым дәрежеде байытылады. Оның тәрбиялық тәрәпи де күшли болып, өсип киятырған жас әўладты хәр тәрәплеме тәрбиялаў ислерине де сөзсиз унамлы тәсир жасалады.

РЕЗЮМЕ

Мақола халқимизнинг миллий анъаналаридан бири бўлган тўй маросимларини ўтказиш масалаларига бағишланган. Тўйда қатталарнинг ўзларини тута олишлари, кичикларга намуна бўлишлари, шовқин-суронли тўйларнинг зарарли оқибатлари, тўйда хизмат қилишнинг тарбиявий жиҳатлари каби масалалар қиёсий ҳолда таҳлил қилиниб, муаллиф бу бўйича ўзининг шахсий фикрлари билан ўртоқлашади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам проведения одной из национальных традиций нашего народа – свадьбы. Сравнительно рассматриваются поведение взрослых на свадьбе в качестве примера людям молодого возраста, высказывается мнение автора по вопросу о вредных последствиях пышных свадеб, воспитательном значении обслуживания на свадьбах.

SUMMARY

The article is dedicated to the description of one of the main national customs of our people- weddings. In the article the author tells his opinion about upbringing points of national weddings, where grown-ups with their manners of behaviour show the model to young generation, about negative sides of luxurious weddings and the importance of service at wedding parties

ШАҢАРАҚ - СУИЦИДАЛ ХӘРЕКЕТЛЕРДИ САПЛАСТЫРЫҰ ФАКТОРЫ СЫПАТЫНДА

Э.Сүлетбаева - аға оқытушы

Қарақалпақстан Республикасы ХБХҚТ хәм ОҚАИ

Таянч сўзлар: оила, ота-она, психологик кризис, ўсмирлар, девиант хулқ, суицидал харақатлар, психик ҳолатлар, самимий муносабат, қўллаб-қувватлаш, стресс.

Ключевые слова: семья, родители, психологический кризис, подростки, девиантное поведение, суицидальное поведение, психическое состояние, доверительное отношение, поддержка, стресс.

Key words: family, parents, psychological crisis, teenagers, deviant behavior, suicidal behavior, psychiatric state condition, confidential attitude(relation), support, stress.

Шаңарақ инсан тәрбиясы хәм оның қәлиплесиўинде айрықша социаллық-психологиялық әхмийетке ийе болған жәмийеттиң буўыны. Себеби инсанның ең таза

хәм пәкизе сезимлери, дәслепки турмыслық түсиниклери биринши гезекте шаңарақта қәлиплеседи. Баланың минез-қулқын, тәбияты хәм дүньяға көзқарасын белгилейтуғын руўхый

өлшемлер – жақсылық хәм адамгершилик, жоқары пазыйлет, мехир – мириўбет, ар-намыс хәм әндийше сыяклы мукаддес түсиниклердин негизи шаңарақ шараятында кәлиплесиўи тәбийий [1].

Шаңарақлық тәрбия мәселесинде кәтеге жол коймаў ушын ең дәслең хәр бир үйдеги руўхый ықлымды өз ара хұрмет, әдеп-иқрамлылық, инсаный мүнәсибетлер тийкарына курыў оғада орынлы. Айырым ўақытлары ата-аналар өз перзентлери менен өз-ара қарым-қатнаста болыў ўақтында шегараланыўларға алып келеди. Сол себептен ата-аналар «Сиз өз перзентинизди бүгин не қызықтыратуғынын, бүгин қандай жұмыслар менен бәнт болғанлығын билесиз бе, ертеңги күнги режелери ҳаққында қызықтыңыз ба? Оқыўдағы өзлестириўлери қандай жағдайда? деген сораўларымызға толық жуўап бере алмайды.

Шаңарақта ата-аналардың зиянлы әдетлери үйренілгенде толық шаңарақлардың қалада жасайтуғынларының 12,4%ти, толық емес шаңарақлардың 32%ти шаңарақта ишиўшилиқ затларды ҳәдден зыят көп қабыллаған. Жоқарыдағы барлық унамсыз факторлар нәтийжеси шаңарақта унамсыз психологиялық қатнасықлар хәм көплеген келиспеўшилиқлердин келип шығыўы менен характерленеди.

Толық емес шаңарақлардағы ата-аналар менен сәўбетлесиўлер шөлкемлестирилгенде ата-аналар перзентлери тәрпинен әмелге асырылған «суицидаль» урынысларының себеплерин «еситпеген» сыяклы қабыл етеди [5]. Әлбетте, келиспеўшилиқлер ең бахытлы шаңарақларда да болып турады. Бирақ, олардың айырмашылығы соннан ибарат, айырым шаңарақларда жасы үлкенлер өз наразылықларын «конструктив» түрде билдирип, бир-бирин түсиниўге хәрекет етсе хәм жарасыўға умтылса, басқалары бир-бирин кемситиў арқалы мүнәсибетлерин бузады, бунда шаңарақтағы тынышлық, эмоционал жақынлық жоғалады. Айырым ўақытлары ата-аналар өзлериниң келиспеўшилиқлерине, ал айырым ўақытлары хәтте жәнжеллерине перзентлерин де қосып алады хәм соның нәтийжесинде ең жаман жағдайларда өспиримлерде руўхый жәбирлениў жағдайлары келип шығыўына, нерв системасының бузылыўларына, эмоционал кескинлик, өзін айыплаўы хәм ақырғы шара сыпатында өз жанына қастыянлық етиўге алып келеди [2].

Перзентлер өз жанына қастыянлық етиўлериниң алдын алыўда ата-аналар олардың психологиялық өзгешеликлеринен хабардар болыўлары кереклигин және бир мәрте атап өтпекшимиз. Өспиримлик дәўир әпиўайы жас дәўири емес, бул жастағы дәўир қарама-қарсылықларға толы болғанлығы себепли олардың ис-хәрекетлери ата-аналарға көп тәшўишлер пайда етеди. Ашыўшақлық, шаңарақ хәм жәмийеттеги агрессивлиги, сезимлердин турақлы болмаўы, ата-ананың артықша ғамхорлығына қарсылық көрсетиўи, уялшақлық хәмде өзи менен жақынларына мүмкиншилигинен артық талаптар қойыўы әтираптағыларды қәўетерге салады. Соның ушын, өспиримлердин хәрекетлерин түсиниў ушын

олардың келип шығыў себеплерин түсиниў керек. Ата-аналар перзентлериниң усы басқышта қарама-қарсы дәўирди басынан кеширип атырғанлығын түсиниўлери зәрүр.

Сондай-ақ, өтиў дәўири деп аталыўының себеби сонда, бунда өспирим өзін шахс сыпатында шаңарақтың, топардың жәмийеттин тең хуқыклы ағзасы сыпатында аңлай баслайды. Ол өзін тек ғана жәмийетлик мүнәсибетлерде ғана емес, ал өзиниң келешектеги, үлкейгенлигиндеги режелерин дүзиўди баслайды. Әлбетте, бул режелер еле жетилискен, анық емес. Бирақ өспирим ушын олар жүдә үлкен әхмийетке ийе. Фантазия (арзыўлар) әлеминде жасап атырған өспирим режелерин үлкенлердин билип қалмаўы ушын хәрекет етеди. Бундай жағдайда үлкенлер өзлерин қалай тутарды? Әдетте турмыслық тәжирийбеге ийе ата-аналар, устаз-оқытыўшылар, қала берсе өспирим ушын әхмийетли болған басқа да үлкенлер өспиримлик дәўирин есапқа алмастан, өз пикирлерин оларға өткизбекши болады. Нәтийжеде жасы үлкенлер хәм жаслар мүнәсибетлери ортасында тең салмақлылық бузылады хәм олар бир-биринен узақласып кетеди [3]. Жасы үлкенлер өз перзентлери менен теңдей өзгериўлери керек. Сонда олар менен жақсы мүнәсибет сақланып қалады, балалар оларды хұрмет етеди хәм олардың пикирлери әхмийетли екенлигин аңлап жетеди. Балалар түскинлик хәм стресс халатына түсип қалғанда әйне ата-аналары оларға мәсләхәт берип, кеўлин алыўын қәлейди. Жаслар хәм ата-аналар арасында орнатылған өз ара жақсы мүнәсибетлер аўыр жағдай хәм түскинликке түскен өспиримлерге жақсы қорғаныў болып хызмет етеди [6].

Ата-аналар хәм перзентлериниң өз ара мүнәсибетлерин жақсылаў жоллары:

Шаңарақта физикалық хәм руўхый халаттың қәуипсизлиги хәм турақлылығын тәмийинлеў. Тилекке қарсы балаларды тәрбиялаўда гейде шегарадан шығып кетемиз. Перзентлеримиз үлкейип қалғанына қарамастан оның орнына қарарлар қабыл етемиз, хәр бир қәдемин қатаң қадағалаймыз, пикирин есапқа алмаймыз.

Балаларға көбирек ўақыт ажыратыў. Өз ара мүнәсибетлер арқалы тәсир көрсетиў хәм перзентке көбирек ўақыт ажыратыў керек. Биз болса не қыламыз? Әдетке айланған гәпимиз: «Жақсы оқып, кейин институтларға кирип кетиң», «Келешекте бизлерди бағасыз, бар үмитимиз сизлерден», «Сизлер жүзимизди жерге қаратпаңдар», «Ел-журт алдында маскара боламыз» хәм т.б. Мүмкин жұмыстың изинен куып, оларға ўақыт ажырата алмай атырған шығарсыз? Орташа есаппа көрилгенде ата-ана баласы менен тәрбиялық жұмысларды алып барыў, оның жұмысларынан хабардар болыў ушын күнине кеминде 20 минут ўақыт ажыратыў керек. Бирақ, бизиң ажыратқан ўақтымыз көбирек дәстурхан әтирапында, аўқатланыў ўақтындағы гәплер менен шегараланып қалмаған ба екен?

Балаларға дыққат-тибарлы болыў. Өспиримлер ата-аналары оларды тыңламастан, көбирек нәсият беретугынлығын айтады.

Баланың сорауына үстиртин жууап берместен, оның қалбинде нелер бар екенлиги хақында билип алыуға хәрекет етиу керек. Психологлар буны жақсы биледи, себеби, сөзи басқа иси басқа болмауы керек. Ким биледи, хәзир сиз бенен күлип сөйлесип турып, иштей менен аўқатланып атырған балаңыз түскинлик жағдайында да болуы мүмкин.

Қоллап-қууатлау. Балаңызға хәр дайым, «не болды?», «не қылып атырсаң?», «неге ондай?», «неге бундай?» дей берсеңиз бул көбирек сорауға уқсап қалады. Балалар ата-аналары оларды тыңлауға хәм дурыс қарар қабыл етиуге таяр болғанында ғана өз машқалалары менен ортақла-сатуғынлығын умытпау керек.

Сезимлерди қоллап-қууатлау. Көпшилик өспиримлер өз сезимлерин сыр тутуға урынады яки басқара алмастан «партлап» кетеди. Ата-аналар бул жағдайда «жүреги тар», «ынжық» деп баха береді. Негизинде олардан табыслары, қууанышлары, бахытлы жағдайлары, хаўлығыўлары хақында сораўлары керек. Соннан кейин ғана олар сизге өзлерин қыйнап атырған тәшўишлерин де айтып бере алады.

Өз ўақтында стресс халатларының алдын алыу. Күшли хаўлығыў сезими әдетте инсанда қандай да бир әхмийетли ўақыядан алдын ямаса кейин пайда болады. Мысалы, әхмийетли имтихан тапсырыўда, ата-анасы ажырасып атырғанда, оқыўдан қуўылғанда, сүйиклиси таслап кеткенде хәм басқа да соған уқсас халатларда пайда болады. Бундай жағдайларда жақынлары баланы түсиниўге хәрекет етиу керек. Өз ўақтында оған сүйениш болып, жәрдем қолын созыу оның терең

түскинлик жағдайынан хәм өз жанына қастыянлық етиўден асырап қалыуы мүмкин. Өспиримлер бундай кеўилсизликлерди көбирек жеке қайғы сыпатында қабыл етеди хәм кешир-мелерин әшкар етпейди. Бундай пайытта ата-аналары оларды түсиниўин жүдә қәлейди. Бир-бирин түсиниў хәм исеним менен алып барылған сәўбет балаға бир қанша сүйениш болады [4].

Мектепте қызыма англис тили оқытыўшысы бирден «3» баҳасын қойыпты. Себеби – сөйлеуи онша жақсы емес екен. «Неге» 4 жылдан берли өзи «5» қоятуғын еди? дейтуғын адам жоқ (тийқарғы себебин мен билемен – ол муғаллим айтқан қолланбаны сатып алыўдан бас тартқан). Жумыстан келсем, үйде «уўайым», «қызыңыз» «3» баҳасын алыпты. (9 жыл оқып, улыўма «3» баҳасын алмаған, сондай-ақ 2 жылдан бери англис тилинен репетиторға барады). Ха – ха – халап күлип жибердим. Түскинликке түсип қалған қызыма енди үлкен болып қалғанын, турмыста бундай әдалатсызлық болып тура-туғынлығын жақсы аңлап алыу кереклигин, адам буган хәр дайым таяр турып, нормал түрде қабыл етиу кереклигин жатығы менен түсиндирип қойдым. «Қызым, сен англис тилин «5» баҳасына билетуғыныңды мен, анаң, репетиторың хәм өзиң билсең болды, дедим. Тамам – ўәссалам!». Бир конфликтли мәселе иешилди.

Күшли руўхый азапларды басынан өткерип атырған өспиримлерге оның ушын әхмийетли болған инсанлар тәрәпинен өз ўақтында көрсетилген психологиялық жәрдем 90 процент халатта жағдайдың унамлы тәрәпке өзгериўине алып келеди!

Әдебиятлар

1. Ислам Каримов. Жоқары мәнәўият – жеңилмес күш. –Ташкент: «Маънавият» 2008.
2. Асадов Ю., Р. Мусурманов «Ўсмирлар девиант хатти – ҳаракатининг ижтимоий – психологик хусусиятлари. –Тошкент: 2011, 16-23-б.
3. Власовских Р.В., Хальфин Р.А. Опыт применения многопрофильного подхода при работе с подростками, совершившими суицидальные действия. Журн. мед. критических состояний. 2005, № 5, 9-26.
4. Игошкина С. Как предупредить попытку самоубийства. // Воспитание школьников. 2002, №1 –С. 31-37
5. Нечипоренко В.В. Некоторые аспекты суицидального поведения у акцентуированных личностей в юношеском возрасте. Саморазрушающее поведение у подростков. Сб.науч. трудов. -Л.: 1991, -С. 36-40.
6. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. А.А. Осипова. – Ростов: «Феникс», 2005, - С. 382-302.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада оиладаги ота-она ва ўспирин ўртасидаги салбий муносабатлар суицидал ҳолатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлиши, ўспиринлар орасида суицидал ҳаракатларнинг олдини олишда ота-оналарнинг ўз болаларига кўпроқ вақт ажратиши, диққат-этиборлироқ бўлиши, қўллаб-қувватлаш ва стресс ҳолатларнинг ўз вақтида олдини олиши ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются плохие отношения в семье между родителями и подростками, которые могут быть причиной возникновения среди подростков суицидальных явлений, а так же приводится информация о предотвращении суицидальных поведениях среди подростков. Родители должны проводить больше времени со своими детьми, быть внимательными, и поддерживать и предотвращать состояние стресса вовремя.

SUMMARY

The article deals with the bad relations in families between parents and teenagers which can be the reasons of origin of suicidal state among teenagers and also there is given information about prevention of suicidal behavior among teenagers. Parents must spend more time with their children and be attentive, they should support and prevent the state of stress in time.

ИНФОРМАЦИЯ ҚӘУІПСИЗЛИГИ ПӘНИН АРАЛЫҚТАН ОҚЫТЫҰ УШЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛЛАР ЖАРАТЫҰ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.И.Турениязова - *физика-математика илимлериниң кандидаты*

Н.Н.Каналиева – *магистрант*

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: масофали ўқитиш, дидактик талаблар, электрон таълим ресурслари, гипертекст, ахборот хавфсизлиги.

Ключевые слова: дистанционное образование, дидактические требования, электронные образовательные ресурсы, гипертекст, информационная безопасность.

Key words: distance learning, didactical requirements, electronic educational resources, hypertext, information security.

Хәзирги ўақытта информация жүдә қымбат ресурсқа айланды. Буны компьютерлер ушын программалық кураллар жаратыў тараўында даңқы шыққан, дүньяның ең бай адамы деген атақты онлаған жылдан бери услап турған Microsoft корпорациясының президенти Билл Гейтс жақсы түсинген хәм “Ким информацияға ийе болса, сол дүньяны басқарады” – деген.

Информация сондай әҳмийетли хәм қымбат ресурс екен, оны компьютер дисклеринде сақлаўда, қайта ислеўде хәм тармақ арқалы узатыўда жоқ болып кетиўден, бузылыўдан, өзгертилиўден қорғаў керек. Сол себепли мектеп информатика курсынан баслап оқыўшыларға информация қәуіпсизлиги ҳаққында түсиник берип барылады. Бул пәнде мектептен баслап, академиялық лицей хәм кәсип-өнер колледжлер, жоқары оқыў орынларына дейин информацияға қәуіп түрлери: компьютер вируслары хәм хакерлердиң хұжимлери, тәбийий хәм инсан тәрәпинен келетуғын қәуіплер, хәм соның менен бирге қәуіпсизликти тәмийинлеўдиң хәр түрли шаралары үйретиледи. Әдетте бул тема барлық жастағы тәлим алыўшыларда жүдә үлкен қызығыўшылық пайда етеди хәм олардың усы тема бойынша билим алыў хәм өзиниң билимлерин көрсетиў искерлигин активлестиреди. Бул қызығыўшылықты пән оқытыўшысы услап турыўы хәм хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлап турыўы зәрүр. Буның ушын ол жоқары нәтийжели педагогикалық технологиялардан хәм сыпатлы тәлим ресурсларынан пайдаланыўы керек. Сондағана тәрбиялап атырған шәкиртлери билимли болып шығады.

Билим - бул улыўмаластырылған, жыллар даўамында жыйналған информациялар топламы болып табылады, информация сөзиниң өзи болса латыншадан «түсиндириў» деп аўдарылады. Информация инсанлар бир-бирине аўызша, жазба яки сигналлар жәрдемінде узататуғын мағлыўматлардан ибарат. Билимлер информациялардан ибарат екен, демек, билим бериўшиниң ўазыйпасы – билимлерди өзлестириў дәрежеси жоқары болыўы ушын билим алыўшылардың физиоло-гиялық хәм психологиялық өзгешеликлерин есапқа алған ҳалда информацияны жеткерип бериўдиң ең эффектив жолларын таңлаў шәрт.

Аралықтан оқытыў (АО) - бул билим (информация) бериўдиң, сыртқы оқытыўдың жаңа формасы болып, бунда талаба өзине қолай ўақытта хәм жерде, жумыстан ажыралмаған

ҳалда билим алыўы мумкин. АО жаңа информациялық - коммуникациялық технологиялардан пайдаланған ҳалда, белгили стандартлар хәм нызам-қағыйдалар тийкарында тәлим алыўшыға оқыў шараятларын хәм оқытыўшы менен байланыс жолларын тәмийинлеп берип, оқыўшыдан көбирек өз бетинше шуғылланыўды талап ететуғын система болып табылады. Бундай тәлимниң хәзирги ўақытта зәрүрлиги хәм абзаллықлары бир қанша: жоқары оқыў орынларында оқыўды қәлеўшилер саны күннен күнге асып баратырғанлығы, ал талабаларды қабыллаў нормасының шекленгенлиги, АО салыстырмалы түрде арзанлығы, имканиятлары шекленген инсанлардың билим алыў хуқықы әмелге асырылыўы, дүньяның рейтингти жоқары оқыў орынларында оқыў имканияты, кәсиплик қайта таярлаў курсларында оқыў арқалы таза кәсиплерди ийелеў хәм жумыс табыў, өмир даўамында билим алыў имканияты хәм т.б.

Аралықтан оқытыўдың және бир абзаллық тәрәпи онда оқыў мүддетин оқыўшының өзи белгилейди, бунда студент қәлеген ўақтында оқыўды баслайды, материалларды оқытыўшы бақлаўында өзлестиреди. Өзлестириў оқыўшының тапсырмаларды, тестлерди орынлаўына қарап анықланады. Оқыўшы берилген программаны қанша тез өзлестирсе, сонша тез оқыўын тамамлайды хәм сертификат алады, ал программаны өзлестире алмаса, оған өз бетинше ислеп, оқыўды даўам етиўге имканият бериледи [1].

Аралықтан оқытыў тәлим алыўшылардың пикирлеў, жағдайды анализ етиў хәм баҳалаў, машқалаларды шешиў, жуўмақ шығарыў хәм сол тийкарында прогноз қылыў қәбилетлерин раўажландырыў ўазыйпасын атқарыўы ушын оқытыўдың бул түрине де аудиториялық (күндизги) оқыўға қойылатуғын барлық дидактикалық талаптар қойылыўы керек.

АО курслары илимийлик, оқыў материалының избе-из хәм системалы, көргизбели берилиўи, беккемлеў, теорияның әмелият пенен байланысы, үйрениўге ерисиўди тәмийинлеў принциплерине қатаң әмел қылыўы керек [2]. Оған материалдың еситиў хәм көриў арқалы эмоциялық ядка тәсир етиў формасында, сүүретлер хәм диаграммалар, мультимедиа хәм видео жәрдемінде, қызығарлы хәм пайдаланыўда аңсат, өзлестириўге қолайлы түрде берилиўи, оқытыўшы менен кери байланыс орнатып, мәсләхәтлер берип турыў, өзлестириў дәрежесин тынымсыз бақлап барыў, өзин өзи тексерип

турыў механизмин жаратыў аркалы ерисиледи. Бундай курслардың нәтийжелилиги материалдың билим алыўшының индивидуал интеллектуаллық, физиологиялық хәм психологиялық жағдайына адаптация етилгенлигине тиккелей байланыслы болады.

Электрон үйретиўши орталықлар гипертекст тийкарында болып, элементлери, түсиниклери яки бөлимлери мазмуны бойынша гипербағытлар жәрдемінде бир бири менен байланыстырылған формада бериледи хәм олардың мәнисин ашып, толығырақ мағлыўмат алыўды тәмийинлейди. Гипербағытлар бойынша сызықлы хәм тармакланыўшы навигация түсиниклери терең, ассоциатив байланыста үйрениў имканиятын береді.

Аралықтан оқытыў ушын жаратылатуғын хәр бир элементке қойылатуғын дидактикалық талаптарды айтып отейик. Текстли оқыў информация – толық, хәттеки артықша информациядан ибарат болыўы керек, себеби талаба бул жерден пән бойынша қәлеген мағлыўматты табыўы керек. Тестлер – хәр бир тема бойынша дүзилген болып, коррект сораўлардан хәм жуўаптардан ибарат болыўы

хәм де оқыў материалын пухта өзлестириўге жәрдем бериўи керек. Тест талабаның билими, көнликпелери хәм укыпшылықлары ҳаққында объектив мағлыўмат берип барыўы шәрт. Мәселелер топламы – хәр бир тема бойынша дәретиўшилиқ пенен дүзилген мәселелер, теориялық билимлерди пайдаланыў көнликпелерин раўажландырыўға, материалды бекемлеўге жәрдем бериўи лазым. Соның менен бирге дәретиўшилиқ орталығы, вербал болмаған кураллар, автор орталығы оқыў материалларын методикалық тәрептен қолайлы, белгили избе-изликте хәм траекторияда, көргизбели түрде, конкрет оқыў орны, конкрет талабаға масластырылған ҳалда, автордың таңлап алған стратегиясы бойынша оқыў материалларын қосыў имканиятын бериўи талап етиледи.

Информация қәуипсизлиги пәни бойынша жаратылған электрон тәлим ресурслары аралықтан оқыў курсларында бир модул сыпатында пайдаланыўға болатуғын педагогикалық дидактикалық курал болып, оқыў курсы толқ камтып алған, материаллары түсиникли, көргизбели хәм өзлестириўге қолайлы комплекс болып табылады [3].

Әдебиятлар

1. Бегимқулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти: пед. фан. докт. ... дисс. автореферати. – Тошкент: 2007, 38-б.
2. Жураев Р.Х., Тайлаков Н.И., Расулова Г.А. Узлуксиз таълим тизими учун электрон ўқув қўлланмалари яратишга оид илмий-методик талаблар. // Узлуксиз таълим. – Тошкент: 2005. № 2.
3. Tureniyazova A.I. Kompyuter tarmaqlari'nda informaciya qa'wipsizligi mashqalasi'ni'n' aktualli'g'i'. «Муғаллим хәм ўзликсиз тәлим» илимий-методикалық журнал. – Нукус: 2013, №6, 10-12- б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада масофали ўқитиш талабаларнинг мустақил ишлаш шакли сифатида, «Ахборот хавфсизлиги» фани бўйича электрон таълим ресурсларига қўйиладиган дидактик талаблар ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы организации дистанционного образования как самостоятельной работы студентов и дидактические требования к электронным образовательным ресурсам по предмету «Безопасность информации».

SUMMARY

In the article the author considers the issues of distance learning as a form of organization of self-study, independent work of students and didactical requirements to the electronic educational resources in the subject "Information security".

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАР МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕЗОНЛАРИ ВА КЎРСАТКИЧЛАРИ

У.Утанов - мустақил изланувчи

Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: мезон, педагогик мезон, маънавий мезон, тарихийлик, мантикийлик, ижтимоийлашувлик, психологик, коммуникатив, маънавий таҳлил, маънавий эҳтиёж, кўрсаткич.

Ключевые слова: критерий, педагогические критерии, духовные критерии, историчность, логичность, обобщение, психологический, коммуникативный, духовный анализ, духовная потребность, показатель.

Key words: criteria, pedagogical criterias, spiritual criterias, historical method, logicality, generalization, psychological, communicative, spiritual analysis, spiritual need, indicator.

Мезон – муайян бир назария, таълимот, фан, дунёқараш ёки назарий дастурнинг асоси; инсоннинг эътиқоди, воқеликка бўлган муносабати ва хулқ-атвор меъёрларини белгилаб беради. Фалсафада мезон – бошланғич нукта, бошқарувчи ғоя, хулқ-атвор, ўзини тутишининг асоси сифатида қаралади. Мантикий маънода мезон марказий тушунча бўлиб, абстракция

сифатида олинган ҳодисанинг барча соҳаларига татбиқ қилинувчи, умумлаштирувчи ва тарқатувчи тизимнинг асосидир.

Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавиятини шакллантириш энг аввало, мазкур жараён самарадорлигини кафолатловчи мезонларни аниқлаштириб олишни талаб этади. Бунинг учун эса, маънавиятни шакллантирадиган

умумфалсафий мезонларни ўрганиш ва таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

“Маънавий: асосий тушунчалар изохли луғати”да “маънавиятни шакллантирадиган мезонлар”га қуйидагича таъриф берилди: “Маънавиятни шакллантирадиган мезонлар – инсон онгига таъсир кўрсатадиган, унинг дунёқараши, тафаккур тарзини муаян йўналишга соладиган, ўзгартирадиган, жамият, миллатга хос маънавий, маданий ва моддий асослар, анъаналар, қадриятлар, мерос, турмуш тарзи, ғоялар ва қарашлар умумлашмаси” [1].

Маънавиятни шакллантирадиган мезонларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин:

1) миллат, халқ, давлатчилик, маданият, меъморий ёдгорликлар ва бошқа шу қабиларни қамраб олувчи тарихни, минг йиллар давомида ривожланиб келаётган қишлоқ ва сув хўжалиги билан боғлиқ аграр маданий анъаналарни, географик шарт-шароитга алоқадор тарихий муҳитни ифодаловчи моддий мерос;

2) халқимизга хос бир неча минг йиллик диний эътиқод, таълим-тарбия, шунингдек, барча илм-фан соҳалари ва улар ривожига муҳим ўрин тутган мутафаккирлар ва уларнинг асарлари, халқ ижодини қамраб олувчи маданий мерос;

3) халқимизга хос анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, байрамлар, турмуш тарзи билан боғлиқ бошқа маданий омиллар;

4) халқ қадриятлари, тафаккур тарзи, мафкураси, халққа хос маънавий хусусиятлар, ғоялар, руҳият ва ўзаро ижтимоий қонуниятлар;

5) ҳозирги жамиятимизда бевосита амалий фаолият юритаётган, инсон тарбиясида катта таъсирга эга, умуман маънавий дунёқараш шаклланишида бош роль ўйнайдиган таълим-тарбия масканлари, ОАВ, кутубхона, театр, санъат саройлари ва шу қаби бошқа маънавий таълим воситаларини ўз ичига олади.

Юқорида баён этилганлар маънавиятни шакллантириш-нинг умумий мезонлари сирасига кириб, тадқиқотимиз объектдан келиб чиққан ҳолда, биз педагогик мезонлар масаласини ҳам ўрганишга ҳаракат қилдик. Жумладан, таълим фалсафасига доир адабиётларда педагогик категория сифатида мезоннинг қуйидаги хусусиятларини кўрсатиб ўтади: бошқарувчи талаблар; тарбиявий жараённинг қонуниятлари ҳамда зиддиятлари; эътиқод сифатида намоён бўлувчи ички бошқарувчи ғоя; маълум доирадаги ҳодиса ва жараёнларга нисбатан татбиқ этилиши; мезонлар гуруҳида ўзаро таъсирлашиш ва бир-бирини тўлдириш. Шундай қилиб, педагогик мезонлар – “педагог борлигининг доминанти, педагогик таъсир мавжудлигини таъминловчи фаолиятнинг мазмуни ва моҳиятини белгилаб берувчи қоидадир” [2].

Н.Муслимов олиб борилган тадқиқотлар ғояларига таяниб, ўқитувчининг касбий шаклланиш йўли ва йўналишини белгилаб берувчи методологик ғоя ва қарашларни ажратиб олишга имкон берувчи қуйидаги мезонларни ажратиб кўрсатади:

1. Тарихийлик – предметни унинг ривожланиб бориш жараёнида ўрганиш. “Ҳар қандай ижти-

мой фан объектни яхлит ва мажмуавий тарзда ўрганишни тарихий мезон асосида қарайди. Шунга кўра, тадқиқотчи объектнинг мавжуд ҳолати ҳамда истиқболдаги ролини баҳолайди.

2. Мантикийлик – ўрганилаётган объектни алоҳида, уни ўраб турган муҳитдан ажратиб олинган ҳолда эмас, балки айнан яхлит тизим сифатида қарашни кўзда тутати. Акс ҳолда, ушбу объектни ўрганиш натижалари тадқиқот маҳсули эмас, балки фақат маълум натижаларни қайд этишдан иборат бўлиб қолади.

3. Диалектик мезон – шахснинг ижтимоий муносабатларнинг фаол субъекти эканлиги тўғрисидаги етакчи фалсафий ғоялар янгида талқин қилиниши натижасида тадқиқотлар мазмуни ҳам вақт ўтиши билан ўзгариб боради. Бу маънода диалектик мезон тарбиянинг етакчи мезони сифатида ўз даврининг устувор ижтимоий-маданий ғояларига йўналтирилади. Ғоялар мақсад, мазмун, метод ва тарбия натижаларига айлана бориб, педагогик жараённинг методологик асосини белгилаб боради.

4. Ўқитувчининг шахсий ва касбий ривожланиши ўз имкониятларини рўёбга чиқариш жараёни, ижодкорлик эса касбий фаолиятини лойиҳалашга бўлган объектив эҳтиёж сифатида қаралади. Ўқитувчининг касбий тайёргарлик жараёнини индивидуал лойиҳалаш ғоялари касбий-педагогик таълимнинг объектив етакчи мезони бўлиб қолмоқда [3].

Н.М.Эгамбердиева ижтимоийлаштириш билан боғлиқ-ликда тўрт – ижтимоийлашув мослашувчанлик, психологик мослашувчанлик, коммуникатив мослашувчанлик ва касбий етуклик мезонларини ажратиб кўрсатган. Мазкур мезонлар қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади:

1. Ижтимоийлашув мослашувчанлик: 1) ўқитувчининг ижтимоий мақоми, ижтимоий роли ва ижтимоий функциялари ҳақидаги тасаввурлари; 2) ўз ижтимоий вазифасини англаши; 3) ўқув, педагогик ва ижтимоий фаолиятнинг хилма-хил турларида иштирок этиши; 4) ижтимоий талабларни бажариш; 5) касбий-ролли хулқ-атворга эғалиги; 6) шахсий ва касбий ўз-ўзини англаши.

2. Психологик мослашувчанлик: 1) ижтимоий талаб ва ҳаракатларнинг бирлиги; 2) мотив, қадрият, эҳтиёж ва бошқаларнинг касбий зарурияти ҳамда уларнинг ривожланиши.

3. Коммуникатив мослашувчанлик: 1) инсонлар билан мулоқотни йўлга қўйиш ва сақлаб тура олиш қўникмаси; 2) эмпатия ва қайғура олиш қобилияти; 3) меҳнат жамоасида ижобий ахлоқий-психологик муҳитни йўлга қўйишга интилиши; 4) ҳамкасблар билан инсонпарварлик, демократик ўзаро муносабатларни йўлга қўйиши.

4. Касбий етуклик: 1) педагогик касби ва фаолиятига ижобий муносабат; 2) педагогик касбига қадриятли муносабат; 3) танланган касбдан қониқиш ҳисси; 4) касбий-ахлоқий сифатларнинг мавжудлиги; 5) педагогик рефлексиянинг намоён бўлиши; 6) ўз-ўзини бошқара олиш; 7) касбий билим олишга

интилувчанлик; касбий муҳитни мувафаккиятли эгаллаш; 8) бор кучини сарф этишга тайёрлик; 9) савияси ва маънавий эҳтиёжларининг кенглиги; 10) педагогик мулоқотчанлик; 11) ижодий ёндашувчанлик; 12) касбий-педагогик кўникмаларни узлуксиз такомил-лаштиришга тайёрлик [4].

Олий таълим тизимида талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш билан боғлиқликда амалга оширилган қатор тадқиқотларда ҳам бўлажак ўқитувчи шахси маънавиятини шакллантириш билан боғлиқ айрим мезонлар ажаратиб ўрганилган. Жумладан, М.Куროнов бўлажак ўқитувчининг миллий тарбиячи сифатидаги шахсий ва касбий сифатларининг қуйидаги намунавий мажмуасини таклиф этган:

I. Шахсий сифатлар: маънавий етуқлик; миллий-мафкуравий онглилик; миллий одобилик; фаросат; нозик дидлик; ўз касбига садоқат; виждонийлик; ташаббускорлик; болажонлик; талабчанлик; адолатпарварлик; педагогик одоб; тадбиркорлик; қатъийлик; маънавий поклик ва бошқалар.

II. Билимлар: ўз фанининг миллий-тарбиявий имконият-ларини сезиш; Ўзбекистон ҳукумати, Президентининг ички ва ташқи сиёсатидан мукамал хабардорлик; миллий тарбиянинг назарий ва услубий асосларини чуқур билиш; ўзбек маданиятини чуқур, атрофлича билиш; миллатнинг тараққиёт қонунларини билиш ва бошқалар.

III. Кўникмалар:

III. 1. Конструктив кўникмалар: миллий тарбиявий ишларни режалаштириш малакалари; ҳар бола шахсининг педагогик ташхисини амалга ошира олиш; бир миллатли ва кўп миллатли талабалар жамоасида ҳар бир талабани миллий тарбиялашнинг хусусий дастурини тузиб, амалга ошира билиш ва бошқалар.

III. 2. Ташкилотчиликка доир кўникмалар: талабаларнинг ижтимоий-миллий фаолликларини рағбатлантириш ва ривожлантириш; талабаларга миллий-тарбиявий мақсадларда топшириқлар бериш ва уларнинг бошқарилишини назорат қилиш, ёрдам бериш ва бошқалар.

III. 3. Коммуникатив кўникмалар: талабалар орасида шахслараро, гуруҳлараро, миллатлараро муносабатларни бошқариш; ҳар бир талаба қалбига йўл топиб, ўзига мойиллик уйғота олиш; жамоага, талабага кўрсатилиши керак бўлган тарбиявий таъсирнинг қандай натижа беришини олдиндан кўра билиш ва бошқалар [5].

Г.И.Махмутова томонидан амалга оширилган тадқиқотда эса, талабаларни педагогика туркум фанлари асосида маънавий шакллантиришда қуйидаги мезонлар асос қилиб олинган:

1. Ватан равнақи йўлида хизмат қилишнинг олий инсоний бурч эканлигини англаш, ватанпарварлик туйғусига эга бўлиш.

2. Юрт тинчлиги, Ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлида фаолият кўрсатиш.

3. Комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик – тушунчалари моҳияти борасида муайян тушунчага эга бўлиш.

4. Байналминаллик туйғусига эга бўлиш; ўзга миллат ва элатларнинг ҳақ ва эркинликларини ҳурмат қилиш.

5. Динлараро бағрикенглик (толерантлик), ўзга миллат ва элатлар, шунингдек, кишиларнинг виждон эркинлигига нисбатан ҳурмат кўрсатиш.

6. Инсоний фазилатлар (билимлилик, инсонпарварлик, камтарлик, ахлоқ-одоб, меҳнатсеварлик ва ҳ.к.) ни намоён қилиш [6].

Педагогика фанлари доктори Д.Рўзиева томонидан амалга оширилган тадқиқот ишида эса, талабаларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси билан боғлиқ муҳим фазилат миллий ифтихор туйғусини шакллантириш мезонлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилган:

1. Талабалар томонидан миллий ифтихор тушунчасининг луғавий маъноси ва мантикий моҳиятининг чуқур англаганлиги.

2. Талабаларда миллий ифтихор туйғусига эга бўлиш эҳтиёжи ва хоҳишининг юзага келганлиги.

3. Талабалар томонидан Ватан равнақи, юрт обод-лиги ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қиладиган ижтимоий-фойдали фаолиятнинг амалга оширилиши.

4. Талабаларнинг бу соҳада алоҳида фаоллик кўрсата олишлари [7].

Педагогика фанлари доктори Ш.Т.Халилова ахлоқий маданият негизини ташкил этувчи қуйидаги маънавий-ахлоқий фазилатлар мажмуини ишлаб чиққан:

I. “Демократик жамият фуқароси ахлоқий тарбияси” блоки бўйича:

1) фаол фуқаролик позициясига эга бўлган;

2) ватанпарвар;

3) демократик кадриятлар ва озодликка йўналган;

4) ҳуқуқий билимдон;

5) Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган мажбуриятларни бажарадиган шахс.

II. “Ўз касбининг малакали мутахассиси” блоки бўйича:

1) касбий онглилик;

2) ўз касбига нисбатан чуқур қизиқиш ва муҳаббат;

3) касбий маҳорат ва салоҳиятли;

4) касбий қизиқиш ва масъулиятни ҳис қилиш;

5) ўз фаолиятида касбий вазифаларни самарали бажаришни ривожлантириш.

III. “Юқори маданиятли шахс” блоки бўйича:

1) ахлоқий сифатлар (ҳалоллик, масъулиятлилик, хушмуомалалик, камтарлик) нинг юқори даражада бўлиши;

2) юксак миллий ва умуминсоний кадриятларни тушунган ҳолда ахлоқий маданиятли бўлиш;

3) гуманистик қарашлар, эътиқод ва дунёқарашга эга бўлишга қаратилган.

IV. “Глобаллашув жараёнида зиёли шахс” блоки бўйича:

1) хулқ-атвор ва мулоқотда юксак маданиятлилик;

2) юқори даражада ташаббускор бўлиш;

3) эстетик ва бадиий маданиятга эга бўлиш;

4) ишда мунтазамлилик ва танқидий фикрлашга эга бўлиш;

5) илғор қарашлар ва фикрга эга бўлиш;

6) бошқа миллат ва эътикод эгаларига нисбатан толерантлик (бағрикенглик) ва хурматда бўлиш;

7) миллий зиёлиларнинг энг яхши хусусиятлари ва анъаналарини сақлай билиш малакалари ривожлантирилади.

V. “Ижодкор шахс” блоки бўйича:

1) методологик, илмий-тадқиқот маданияти;

2) ижодий, илмий-тадқиқот малакалари ва қобилиятлари ривожланган;

3) ўз танлаган касбида ҳам индивидуал, ҳам жамоавий ижодий фаолиятда қобилиятлили;

4) ўз билимларини назарий ва амалий вазибаларни бажаришда қўллай олиш малакалари шаклланган.

VI. “Рақобатбардош шахс” блоки бўйича:

1) меҳнатсеварлик;

2) доимий равишда ўз касбий маҳоратини ошириш;

3) коммуникатив ва етакчилик сифатлари шаклланган;

4) ташаббускорлик;

5) масъулият ва жавобгарлик;

6) бошлаган ишни ниҳоясига етказиш;

7) ишни юқори сифатли бажариш малакалари ривожланган.

VII. “Юксак маданият эгаси” блоки бўйича:

1) ахлоқий маданиятли;

2) эстетик маданиятли;

3) хулқ-атвор ва мулоқот маданияти;

4) методологик ва интеллектуал маданиятли;

5) ахборот маданиятли;

6) касбий фаолият маданиятли;

7) фуқаролик маданияти;

8) экологик маданият;

9) валеологик маданиятли (ёки саломатлик маданиятини чуқур эгаллаган) [8].

Р.Ярматов эса, ўзининг “Бўлажак ўқитувчи шахсини тарбиялаш ва ривожлантириш” номли илмий-тадқиқот ишида бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий ривожланишларининг умумий мезонлари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтади:

1) бўлажак ўқитувчи шахсининг мотивацион йўналганлиги;

2) маънавиятга доир назарий билимларни ўзлаштирган-лик даражаси;

3) маънавий маданиятнинг ривожланиш тарихига доир билимларга эгалик;

4) маънавий ривожланганлигини амалиётда намоён эта олиш;

5) ўз-ўзини маънавий такомиллаштириш истиқболларини кўра олиш [9].

Юқорида баён этилган бўлажак ўқитувчиларни шахсий ва касбий шакллантириш билан боғлиқ катор мезонларга таянган ҳолда, тадқиқотимиз доирасида технологик ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг маънавиятини шакллантириш мезонлари ва кўрсаткичлар аниқланди.

Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавиятини шакллантириш мезонларини аниқлаш қуйидаги технологик ёндашувга асосланиши лозимлиги ҳақидаги хулосага келинди:

1. Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавиятнинг мазмун-моҳиятини билиш ва тушуниш даражаси (I даража) – маънавият билан боғлиқликда ўрганилган материални хотирада сақлаб қолиш, қайта айтиб бера олиш, моҳиятини идрок этиш ва тушунганини намойиш этиш, қўйилган масалани бир шаклдан бошқа шаклга кўчириш.

2. Маънавият билан боғлиқликда ўрганилган мате-риалларни амалий фаолиятда қўллай олиш даражаси (II даража) – ўрганилган умумий тушунча, назария, қоида ва услубларни хусусий, муаммоли вазиятлар, мисол ва масалаларга татбиқ эта билиш, амалда самарали қўллай олиш.

3. Анализ (таҳлил) ва синтез (умумлаштириш) даражаси (III даража) – берилган муаммони ҳал қилиш учун зарур маълумотларни турли хил манбалардан топиш, тартибга солиш, таҳлил қилиш, ўрганилган яхлит материални алоҳида-алоҳида бўлақлар, таркибий қисмларга ажрата олиш ва улар орасидаги ўзаро алоқадорлик, боғлиқлик, ўзаро муносабатларни аниқлаш асосида таҳлил этиш, алоҳида тушунча ва ғояларни умумлаштириб, яхлит хулоса чиқара олиш.

4. Баҳолай олиш даражаси (IV даража) – муаммоли вазиятни маълум ички ёки ташқи мезонлар ёрдамида баҳолаш ва таққослаш, улар асосида иқтисодий мазмунга эга қарорларни қабул қилиш, танқидий фикрлаш кўникмасига эга бўлиш.

Мазкур технологик босқичларга асосланиб, бўлажак ўқитувчиларнинг маънавиятини шакллантиришнинг қуйидаги мезон ва кўрсаткичлари мажмуи юзага келтирилди (1.2.1-расм):

№	Бўлажак ўқитувчилар маънавиятини шакллантириш мезонлари	Бўлажак ўқитувчилар маънавиятини шакллантириш мезонларига мос кўрсаткичлар
1.	Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавият тушунчаси мазмун-моҳиятини илишлари ва тушуна олишлари даражасини елгиловчи мезонлар	1) маънавият билан боғлиқ тушунчаларнинг мазмун ва моҳиятини англай олиш; 2) маънавият қонунлари, унинг индивидуал шакллари ва миллий асосларини билиш; 3) миллий ғоя, мафкура ва маънавият, маънавият ва моддийлик, маънавият ва дин, маънавият ва иқтисод, маънавият ва маърифат, маънавият ва сиёсат, умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавиятимизнинг уйғунлигини тушуниш; 4) миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари ва маънавий меросимиздан хабардор бўлиш.
2.	Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавият билан	1) касбий фаолияти билан боғлиқликда маънавий етукликни намоён эта олиш; 2) ўзининг педагогик фаолиятида маънавий меросдан самарали

	боғлиқликда ўрганилган материалларни амалий фаолиятда қўллай олиш даражасини белгиловчи мезонлар	фойдалана олиш; 3) маънавий иллатларга қарши тура олиш ва курашиш; 4) маънавий тарғибот ва ташвиқот ишларида фаол иштирок этиш; 5) маънавий-маърифий ишларда жонбозлик ва маънавий жасорат кўрсата олиш.
3.	Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий ҳаётни анализ (таҳлил) ва синтез (умумлаштириш) қила олиш даражасини белгиловчи мезонлар:	1) “маънавият” ва “маънавиятсизлик”нинг фарқини ажрата олиш; 2) маънавий-ахлоқий фазилатларни таснифлаш; 3) мустақиллик маънавиятининг асосий йўналишлари ва ўзига хосликларини белгилай олиш; 4) шахс ва миллат маънавий камолотининг уйғунлигини тавсифлаш; 5) шахс маънавияти ва миллий маънавиятнинг ўзаро нисбатини умумлаштира олиш.
4.	IV. Бўлажак ўқитувчиларнинг шахс маънавий эҳтиёжларини баҳолай олиш даражасини белгиловчи мезонлар	1) касбий фаолияти билан боғлиқликда маънавий етукликни намоён эта олиш; 2) ўзининг педагогик фаолиятида маънавий меросдан самарали фойдалана олиш; 3) маънавий иллатларга қарши тура олиш ва курашиш; 4) маънавий тарғибот ва ташвиқот ишларида фаол иштирок этиш; 5) маънавий-маърифий ишларда жонбозлик ва маънавий жасорат кўрсата олиш.

1.2.1.-расм. Бўлажак ўқитувчилар маънавиятини шакллантириш мезонлари ва кўрсаткичлари

Адабиётлар

1. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. // Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. –Т.: «Ғафур Ғулом», 2010, 346-б.
2. Гершунский Б.С. Философия образования XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). –М.: «Совершенство», 1998, -С. 80.
3. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари: Педагогика фанлари доктори. ... дисс. –Т.: 2007, 31-32-б.
4. Эгамбердиева Н.М. Маданий-инсонпарварлик ёндашув асосида ўқувчиларни шахсий ҳамда касбий ижтимоийлаштириш назарияси ва амалиёти: Педагогика фанлари доктори. ... дисс. –Т.: 2010, 28-29-б.
5. Куронов М. Ўзбекистон умумий ўрта таълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари: Педагогика фанлари доктори. ... дисс. –Т.: 1998.
6. Махмутова Г.И. Олий педагогик таълим тизимида ўқувчиларни маънавий шакллантиришнинг ижтимоий педагогик хусусиятлари: Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. –Т.: 2004.
7. Рўзиева Д.И. Олий таълим муассасалари талабаларида миллий ифтихор туйғусини шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари: Педагогика фанлари доктори ... дисс. –Т.: 2007.
8. Халилова Ш.Т. Жаҳон тилларини ўрганиш жараёнида талабаларда ахлоқий маданиятни шакллантиришнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари доктори. ... дисс. –Т.: 2008, 253-б.
9. Ярмагов Р. Бўлажак ўқитувчи шахсини тарбиялаш ва ривожлантириш. –Т.: «Fan va texnologiya», 2009, 18-20-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада маънавият масалалари таҳлил этилган бўлиб, унда бўлажак ўқитувчилар маънавиятини шакллантириш мезонлари ва кўрсаткичлари ҳақида фикр юритилади. Бундан ташқари мақолада бўлажак ўқитувчилар маънавиятини шакллантириш мезонлари ва кўрсаткичларини ишлаб чиқишда ушбу соҳада олиб борилган тадқиқот ишлари илмий жиҳатдан таҳлил этилган

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается вопросам духовного воспитания, в ней речь идёт о критериях и показателях формирования духовности у будущего учителя. В работе делается также обзор научных исследований по данному вопросу.

SUMMARY

The article deals with the issues of spiritual education, the criterias and indicators of forming spirituality in future teachers. The article also contains the review of scientific research works on the issue under discussion.

**BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KASBIY IJTIMOYILASHTIRISHNING
METODOLOGIK MASALALARI**

S.R.Zohidova - katta ilmiy xodim-izlanuvchi
Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: kasbiy ijtimoiylashtirish, mezon, tarixiylik, mantiqiylik, dialektik mezon.

Ключевые слова: профессиональная социализация, критерий, исторические критерии, логические критерии, диалектические критерии.

Key words: professional socialization, criteria, historical criteria, logical criteria, dialectical criteria.

Ijtimoiylashuv – insonning barcha yosh bosqichlaridagi uning tabiiy, maqsadli yo'naltirilgan hayot sharoitlari bilan o'zaro muvofiqlikda sodir bo'ladigan, madaniyatni egallashi va qayta tatbiq etishi jarayonidagi rivojlanishi va o'z-o'zini o'zgartirib borishidir. Mazkur jarayonda pedagogning eng asosiy vazifasi – insonning mustaqil fikrli, jamiyatdagi o'z o'rnini va shaxsiy orzu-intilishlari yo'nalishini anglaydigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashga qodir shaxs bo'lib etishishiga erishishdan iboratdir. Ushbu holatda, pedagogik faoliyat esa muhim bunyodkor ijtimoiy vazifani bajaradi: bu jarayonda nafaqat yaxlitlikda shaxs shakllanadi, balki mamlakatning kelajagi aniqlanadi, uning madaniy va ishlab chiqarish salohiyati ta'minlanadi. Pedagogik faoliyatning kelajakni oldindan ko'ra olish bilan bog'liqlikdagi tavsifi uning maqsadlarining ko'p qirraliligini, faqat bugungi kun uchun shaxs va jamiyat ehtiyojlarini qondirishnigina emas, balki kelajak uchun yo'naltirilganligini, yosh mutaxassislarni ijtimoiy hayot va kasbiy faoliyatga moslashuvinigina emas, ularning faoliyat sohasini innovatsiyalanib borishini ham aniqlab beradi.

Ijtimoiylashuvda asosiy mezonlar tadqiqot predmetiga tadbiquan singdirishishi lozim bo'lgan nazariy asoslar pedagogik amaliyot metodologiyasini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Mezon – muayyan bir nazariya, ta'limot, fan, dunyoqarash yoki nazariy dasturning asosi; insonning e'tiqodi, voqelikka bo'lgan munosabati va xulq-atvor me'yorlarini belgilab beradi. Falsafada mezon – boshlang'ich nuqta, boshqaruvchi g'oya, xulq-atvor, o'zini tutishning asosi sifatida qaraladi. Mantiqiy ma'noda mezon markaziy tushuncha bo'lib, abstraksiya sifatida olingan hodisaning barcha sohalariga tatbiq qilinuvchi, umumlashtiruvchi va tarqatuvchi tizimning asosidir.

N.M.Boritko pedagogik kategoriya sifatida mezonning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatib o'tadi: boshqaruvchi talablar; tarbiyaviy jarayonning qonuniyatlari hamda ziddiyatlari; e'tiqod sifatida namoyon bo'luvchi ichki boshqaruvchi g'oya; ma'lum doiradagi hodisa va jarayonlarga nisbatan tatbiq etilish; mezonlar guruhida o'zaro ta'sirlashish va bir-birini to'ldirish. Shunday qilib, pedagogik mezonlar – «pedagog borlig'ining dominant, pedagogik ta'sir mavjudligini ta'minlovchi faoliyatning mazmuni va mohiyatini belgilab beruvchi qoidasidir».

Olib borilgan tadqiqotlar g'oyalariga tayanib, o'qituvchining kasbiy ijtimoiylashuv yo'li va yo'nalishini belgilab beruvchi metodologik g'oya va qarashlarni ajratib olishga imkon beruvchi mezonlarini belgilab olish maqsadga muvofiq deb

topildi. Bu o'rinda N.S.Pryajnikov o'zaro bog'liqlikda bo'lgan mezonlar tizimida metodologik, tashkiliy-boshqaruvchilik, aniq amaliy va etik xususiyatlarga ega g'oya va qarashlarni belgilab olish g'oyasini ilgari suradi.

Metodologik g'oya va qarashlarni aniqlovchi mezonlari quyidagilardan iboratdir:

Tarixiylik – predmetni uning rivojlanib borish jarayonida o'rganish. Mazkur mezon so'z yuritilayotgan tadqiqot asosida yotuvchi dialektik metodning muhim talabi hisoblanadi. V.I.Juravlyov ta'kidlaganidek «Har qanday ijtimoiy fan ob'ektni yaxlit va majmuaviy tarzda o'rganishni tarixiy mezoni asosida qaraydi. Shunga ko'ra, tadqiqotchi ob'ektning mavjud holati hamda istiqboldagi rolini baholaydi».

Mantiqiylik - o'rganilayotgan obyektning alohida, uni o'rab turgan muhitdan ajratib olingan holda emas, balki aynan (mazkur tadqiqot obyektini misolida bo'lgani kabi) yaxlit tizim sifatida qarashni ko'zda tutadi. Aks holda, ushbu ob'ektning o'rganish natijalari tadqiqot mahsuli emas, balki faqat ma'lum natijalarni qayd etishdan iborat bo'lib qoladi.

Dialektik mezon - shaxsning ijtimoiy munosabatlarning faol sub'ekti ekanligi to'g'risidagi etakchi falsafiy g'oyalar yangicha talqin qilish natijasida tadqiqotlar mazmuni ham vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. Bu ma'noda dialektik mezon tarbiyaning etakchi mezoni sifatida o'z davrining ustuvor ijtimoiy-madaniy g'oyalariga yo'naltiriladi. Foyalar maqsad, mazmun, metod va tarbiya natijalariga aylana borib, pedagogik jarayonning metodologik asosini belgilab beradi.

O'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishi o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish jarayoni, ijodkorlik esa kasbiy faoliyatini loyihalashga bo'lgan ob'ektiv ehtiyoj sifatida qaraladi. O'qituvchining kasbiy tayyorgarlik jarayonini individual loyihalash g'oyalari kasbiy-pedagogik ta'limning ob'ektiv etakchi mezoni bo'lib qolmoqda.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy ijtimoiylashtirishning tashkiliy-metodik mezonlari sifatida quyidagilar e'tirof etiladi:

Pedagogik ta'lim mazmunining shaxsga yo'naltirilganligi. Mazkur mezonning amalga oshirilishi bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonini quyidagi yo'nalishda o'zgartirishni ko'zda tutadi: o'qituvchining bir butun shaxs sifatida rivojlanishi, o'qituvchi ongini kasbiy faoliyati yo'nalishida qayta yo'naltirilishi hamda o'qituvchining kasbiy faoliyatiga tadbiqu etishi lozim bo'lgan ideal va qadriyatlarni o'zlashtirishi.

Pedagogik ta'lim mazmunining kasbiy faoliyatga yo'naltirilganligi. Ushbu mezon birinchidan, o'qituvchining shakllanish jarayonini loyihalashning integral tavsifida ekanligini ta'kidlaydi; ikkinchidan,

uni loyihalashning aniq shakllarini belgilaydi; uchinchidan, o'qituvchining ijodiy kuch-quvvatini ishga solish yo'llarini hamda vositalarini ko'rsatib beradi, bu bilan uni pedagogika fani va amaliyot bosib o'tgan yo'lni qayta takrorlamaslikka olib keladi.

Kasbiy faoliyatning pedagogik akslanish (refleksiya) mezon. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy ijtimoiylashuv jarayonida mazkur mezonning amalga oshirilishi o'qituvchida o'zini shaxs sifatida doimiy takomillashtirib borishga bo'lgan ehtiyojni tarbiyalaydi. Buning uchun u kasbiy fikrlash, refleksiv sifatlarni rivojlantiradi, aniq kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun maqsadga muvofiq bo'lgan shakl va metodlarni shakllantiradi. Bu o'rinda asosiysi – kasbiy faoliyat, ya'ni maqsad, faoliyatni amalga oshirish sharoitlari to'g'risida tushunchalar, harakat dasturi, faoliyat natijalarini baholash mezonlari, faoliyat natijalarini baholashni ratsional yo'lga qo'yish holatlarining aniqlanishidir. Mazkur mezon o'qituvchi harakatlarining tavsifini hamda usullarini belgilab beradi. Buning uchun o'qituvchining pedagogik madaniyat timsoli sifatidagi kasbiy faoliyat modeli uning kasbiy xulqi uchun namuna bo'lib qoladi. Bularning hammasi o'qituvchining kasbiy takomillashuvga intiluvchanligini oshiruvchi shaxsning ma'naviy-axloqiy qarashlarini faollashtiradi.

Falsafiy kategoriya sifatida «shakllanish» dunyoqarash bilan bog'lanadi: uning asosida har qanday buyum, voqea-hodisaga qarama-qarshiliklar birligining namoyon bo'lishi sifatida qarash yotadi; u yaralish va rivojlanishni oddiy miqdoriy o'zgarish sifatida qabul qiluvchi metafizik tasavvurlar bilan mos kelmaydi. SHaxs tushunchasining muayyan-tarixiy namoyon bo'lishining falsafiy talqini va ijtimoiy-iqtisodiy bog'lanishlaridan kelib chiqqan holda pedagogika va psixologiya uning shakllanishini jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqlikda qaraydi.

Tahlillarimizdan ma'lum bo'ldiki, «shakllanish» kategoriyasi ko'proq tarbiya muammolariga bag'ishlangan pedagogik tadqiqotlarda uchraydi (Y.K.Vasilev va boshqalar). Biroq, odatda u turli ma'noda talqin qilinadi. Aksariyat holatlarda shaxs rivojlanishi quyidagi tushunchalar bilan ifodalanadi: a) turli vaziyat va sharoitlarda namoyon bo'luvchi, shaxsning ichki qarashlarini belgilab beruvchi etakchi motivlar tizimi; b) jamiyatda mavjud bo'lishning o'ziga xosligini belgilab beruvchi shaxs o'zagi, asosi; v) tashqi ta'sirlarning ichki shartlar bilan qo'shilib umumiy yo'naltirilganlikni kasb etuvchi, tashqi va ichki sharoitlar birligining ifodasi; g) motivlar, qiziqishlar, ehtiyojlar, intilishlar, g'oyalar, e'tiqodlar.

Bir qator ishlarda shaxsni kasbiy ijtimoiylashtirish didaktik muammo sifatida qaraladi.

Ijtimoiylashuv insonning madaniyat, kommunikatsiya ta'siri ostida shakllanish jarayoni, bir-birlari bilan muloqotda bo'lishlarini ifodalasa, ijtimoiylashtirish tushunchasi esa, jamiyatning muvafaqqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, sotsial norma va qadriyatlarini o'zlashtirish jarayonidir [1].

Ijtimoiy-falsafiy, psixologik va pedagogik tadqiqotlar jarayonida shaxs ijtimoiylashuviga xos

bo'lgan quyidagi holatlar aniqlangan:

1) shaxsning ijtimoiylashuvda ayrim davrlarning va bir davrdan ikkinchi davrga o'tish jarayonida ro'y beruvchi ijtimoiy omillar (mega omillar, makro omillar, mezo omillar, mikro omillar), voqeliklar hamda ularning ta'siri etakchi o'rin tutadi (J.Piaje, A.V.Mudrik);

2) bolaning kamol topishi, shaxs bo'lib shakllanishida ijtimoiy, xususan, ota-onalar va bola o'rtasidagi munosabatlar, ularning o'zaro hissiy birligi muhim ahamiyatga ega (Z.Freyd);

3) shaxs muayyan sxemalar hamda kognitiv tuzilmalar yordamida boshqariladi; shu sababli uning ana shu sxema va kognitiv tuzilmalarga moslashuvi ijtimoiylashuv mohiyatini anglatadi (J.Piaje);

4) shaxs ijtimoiy ta'sirlar yordamida ilmiy bilimlar hamda kishilik madaniyati unsurlarini o'zlashtiradi, ularning negizida esa u aqliy jihatdan kamol topadi va axloqiy sifatlarga ega bo'ladi – mazkur holat shaxs ijtimoiylashuvining ustuvor jihati hisoblanadi (T.Persons, R.Beyla);

5) shaxsning ijtimoiylashuvi turli ijtimoiy tuzumlar, jamiyat rivojining muayyan davrlarida bir xil kechmaydi; har bir davri shaxsning ijtimoiylashuvda o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'ladi (R.Benedikt, M.Mid);

6) ijtimoiylashuv bolalikkagina xos xususiyat bo'lmay, shaxs hayotining barcha davrlarini qamrab oladi (Z.Freyd, T.Persons, R.S.Nemov) [2].

Bizning tadqiqotimiz doirasida mazkur tushunchaning mohiyati A.V.Mudrik tomonidan berilgan ta'rifga ko'proq mos keladi: "Ijtimoiylashuv – madaniyatni o'zlashtirish va qabul qilish jarayonida insonning rivojlanishi hamda o'z-o'zini o'zgartirib borishidir" [3].

Ma'lumki, ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatdagi qadriyatlarni qabul qilishi va zaruriy darajada ijtimoiy, fuqaroviy va shaxsiy etuklikka erishishi asosida jamiyatga kirib borishidir [4].

Shaxsning ijtimoiylashuvi esa, inson o'zini jamiyatda shaxs sifatida anglab borishi jarayonidir. Bu tarbiya, ta'lim, o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida yuzaga kelib, inson qachonki, o'z maqsadlarini mustaqil aniqlay olsa va ularga erishish yo'llarini belgilay olganida, o'z qadr-qimmatini anglab etganida, jamiyatdagi o'z o'rniga ishonch hosil qilgan taqdirda amalga oshadi. Boshqacha aytganda, shaxsning ijtimoiylashuvi – ta'lim-tarbiya ta'sirida inson psixologik funksiyalarining takomillashuvi, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar, xulq-atvor me'yor va qoidalarining o'zlashtirilishi, dunyoqarashining boyish jarayoni va natijasi.

Ijtimoiylashuvning mufassal tavsifini va uning pedagogik faoliyatdagi o'rnini A.M.Stolyarenko quyidagicha keltirib o'tadi: "...Ijtimoiylashuv jarayoni o'zining sifat xususiyatlariga, tarkibiga, qonuniyatlariga, omillariga, shart-sharoitlariga, boshqarilishiga va ijtimoiylashgan insonda namoyon bo'lishiga (uning xususiyatlari, sifatlari, o'ziga xosliklari) ko'ra murakkabdir". Ana shu sababli u o'zida turli fanlar tomonidan ko'rib chiqiladigan ijtimoiylashuvning xilma-xil – madaniy, axloqiy, xuquqiy, mehnat, psixologik ko'rinishlarini aks ettiradi. Pedagogika haqida gap ketganda esa, bu sohadagi ijtimoiylashuv jarayoni pedagogikaning predmeti, sohasi va ehtiyojlarining o'ziga xosligini

hisobga olib, pedagogik ijtimoiylashuv turi sifatida alohida e'tibor bilan qarab o'tiladi. Bu insonning dunyoga kelgan vaqtidan boshlab ijtimoiy belgilangan va muhim pedagogik yangidan shakllanuvchi tajribalarni – tarbiyalanganlik, ta'lim olganlik, ma'lumotlilik va rivojlanganlik hamda ularning kelgusidagi butun umri mobaynida muttasil o'zgarib borishi (mukammallashuvi) jarayoni va yuzaga kelish natijasidir.

Bu holda shaxsga nisbatan sust ravishda yondashuv kuzatilmaydi, balki u ijtimoiy munosabatlarning va pedagogik tizimning sub'ekti sifatida, tajriba egallashda faollik va mustaqillikni namoyon qiluvchi hamda o'z-o'zini shakllantiruvchi, shu bilan birga o'z hayot yo'li uchun javobgarlikni his etuvchi sub'ekt sifatida qaraladi. Pedagogikaning vazifasi – insonga fikrlovchi shaxs, o'z davlatining va jahonning fuqarosi bo'lib etishishiga, jamiyatda o'z o'rnini va xulq-atvorini, o'z istak-maqсадlarini yo'nalishini anglaydigan, pedagoglar va jamiyatdagi pedagogik tizim bilan birgalikda umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashga yo'nalgan shaxs bo'lishiga yordam berishdir" [5].

Iqtidorli o'quvchilarning ijtimoiylashuvida quyidagi bosqichlarni hisobga olish alohida ahamiyat kasb etadi:

1. Boshlang'ich jamoalashuv yoki moslashuv bosqichi. Bunda o'quvchi tomonidan ijtimoiy tajriba o'zlashtiriladi, moslashtiriladi va qabul qilinadi.

2. Individuallashuv bosqichi. Bunda o'quvchilarni o'z ustida mustaqil ishlashlari va mustaqil firlarini ruyobga chiqarishda o'zining mustaqil fikrini bildirish istagi, jamoat xulq normalariga nisbatan ijobiy hamda tanqidiy fikrlash paydo bo'ladi.

3. Integratsion bosqich. O'quvchi jamiyatda o'zi o'rnini topish, jamiyat hayotiga kirishish, atrofdagilarga ijobiy tomondan tanilish, faoliyatda o'zini ijobiy tarafdin ko'rsatish harakatiga tushadi, ya'ni shaxs sifatida o'zini tanitish istagi birinchi o'ringa chiqadi.

SHu o'rinda ta'kidlash lozimki, agar shaxsning ijodiy izlanishi, intellektual salohiyatini ko'tarish harakatlari biror ijtimoiy guruh yoki jamiyat tomonidan qabul qilinsa, integratsion bosqich muvoffaqiyatli o'tadi. Mabodo buning aksi bo'lsa, quyidagi holatlar kelib chiqadi:

- o'quvchida norozichilik kayfiyati paydo bo'lib, tushkunlik holatiga tushadi;
- o'zi harakatlarini tahlil qilib, o'zini o'zgartirishga harakat qiladi;
- o'quvchi o'zida tashkilotchilik, etakchilik, o'zini ko'rsatish kabi hislatlarni jilovlab, mavjud muhitga moslashish harakatiga tushadi.

1. Ijtimoiy faoliyat bosqichi. Bu bosqich inson balog'atga etgan davrdan boshlab, hayotining oxirigacha davom etadi. SHaxsning o'zini-o'zi tarbiyalash jarayoni, ya'ni o'zining intellektual salohiyatini tashqi va ichki omillar ta'sirida shakllantirib boradi. Bunda mehnat jamoasidagi ijtimoiy-psixologik muhit katta ahamiyatga ega.

«Kasbiy ijtimoiylashuv» tushunchasiga berilgan ta'rif va tavsiflarni umumlashtirib, uni quyidagicha talqin etish mumkin:

Kasbiy ijtimoiylashuv - shaxs kamolotining muhim jihatlaridan biri bo'lib, shaxsning faqatgina mehnat va kasbiy faoliyatni tanlash bilan bog'liq

ehtiyoj va qiziqishlarini ifodalaydi (umumiy rivojlanish barcha ehtiyojlar majmuasini, uning borliqqa, atrofdagilarga, o'ziga nisbatan munosabatlari tizimini ifoda etadi).

Kasbiy ijtimoiylashuv – mehnat faoliyati yoki kasb sohasining aniq turini tanlash bilan bog'liq, aniq va ongli ravishda qabul qilinadigan qarorning ifodalanishi bo'lib, o'quvchilar bilan amalga oshiriladigan maqsadga yo'naltirilgan ishlar bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, kasbiy ijtimoiylashuvni o'quvchida pedagogik faoliyatga bo'lgan ehtiyojni rivojlantiruvchi, unga nisbatan mas'uliyatli hamda ijodiy yondashuvni, ijtimoiy qadriyatlar motivatsiyasini tarbiyalovchi hamda shaxsga qaratilgan yo'nalish kasb etuvchi jarayonlar alohida tarkibiy qismlarining o'zaro integratsiyasi sifatida qarash mumkin.

«Kasbiy ijtimoiylashuv» deganda o'qituvchining o'zgarib boruvchi ta'lim muhitida to'g'ri yo'nalish olishiga ko'maklashuvchi qiyofa, qadriyatlarning aksi va pedagogik borliqdagi qiyofalar tizimi tushuniladi. Biroq, qiyofa-ko'rinish-haqiqat modelining shakllanishi o'z-o'zidan dolzarblik kasb etmaydi.

Biz ko'z o'ngimizda namoyon bo'layotgan olamda to'g'ri yo'nalish topishimiz uchun unda mavjud bo'lgan qiyofa - model - belgilar bilan ish yurita olishimiz lozim.

Shaxsiy hamda kasbiy rivojlanishning mohiyati – borliqning soddalashgan, kichraytirilgan aksini yaratish, ya'ni undagi lavhalarni yuzaga keltirish – yaratish - shakllantirish - hosil qilishdan iborat. Borliqdagi qiyofalarni mos ravishda qo'llay olish uchun biz o'zimizda ushbu lavhalardan hayotning to'laqonli aksini yarata olishimiz lozim.

Kasbiy ijtimoiylashuv jarayonining maqsadi - uni qiyofa -modellardan qayta tiklay olishdan iborat.

Shunday qilib, kasbiy ijtimoiylashuv tushunchasi o'qituvchi tomonidan o'z hayotiy va kasbiy yo'nalishining aqliy-vositaviy ta'minotini shakllantirishni ifodalaydi, degan to'xtamga kelindi va ana shu asosida «kasbiy ijtimoiylashuv» tushunchasining statik modeliga ega bo'lindi.

P.A.Rudik «Shaxsning psixologik xususiyatlari inson faoliyatida qo'yadigan maqsadlarida, ushbu maqsadga erishish usullarida, faoliyat jarayonida aloqada bo'luvchi boshqa insonlar bilan munosabatida o'z ifodasini topadi. Bu kabi barcha xususiyatlar tasodifiy emas. Ular shaxsning mehnatda qaror topishini ifodalaydi, shuningdek ma'lum darajada turg'un xarakterga ega bo'lgan, insonning faoliyatiga maqsadga yo'naltirilganlik baxsh etuvchi intilishlari, qiziqishlari hamda dunyoqarashida o'z aksini topadi» deb ta'kidlaydi.

A.V.Suvorovning fikriga ko'ra, shaxsning shakllanishida inson faolligiga munosabatini belgilab beruvchi mayllar tizimining tarkib topishi namoyon bo'ladi.

Pedagogik hodisa sifatida kasbiy ijtimoiylashuv tushunchasi yoshlar kasbiy tarkib topishining qismi sifatida A.P.Belyaeva, E.A.Klimov, A.P.Seyteshev va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan va pedagogik amaliyotda o'z tadbirini topgan.

Bim-Bad B.M. va Petrovskiylarning fikriga ko'ra, kasbiy ijtimoiylashuvning pedagogik mantiqi «keng

ijtimoiy motivlar, bilish faoliyati hamda ijodkorlik qobiliyatlariga qiziqishning aniqlanishi va bosqichma-bosqich rivojlantirib borilishi, shuningdek, yoshlarga nisbatan tabaqalashtirilgan yondashuvning joriy etilishi» bilan belgilanadi.

D.N.Arziqulov tomonidan olib borilgan tadqiqot ishida kasbiy ijtimoiylashuv jarayonini tahlil qilib, «kasbiy qiziqish», «kasbiy yo'naltirilganlik» kabi tushunchalarni aniqlab bergan. Muallifning fikriga ko'ra, yoshlarning kasbiy ijtimoiylashtirishga samarali yordam berish maqsadida ushbu jarayonning ob'ektiv qonuniyatlarini bilish va o'rganish talab etiladi.

Keyingi yillarda, yuqorida qayd etilgan tadqiqotlardan tashqari L.M.Mitina, O.V.Kuzmenkova, E.I.Rogovlarning izlanishlari ham yuqori ahamiyat kasb etdi.

L.M.Mitina va O.V.Kuzmenkovalar o'z ishlarida o'zlari tomonidan yaratilgan o'qituvchining kasbiy rivojlanish konsepsiyasini turli jihatlarini tushuntiradilar.

Ular o'qituvchining kasbiy rivojlanishi kasbiy ahamiyatli shaxs sifatleri va qobiliyatlari, kasbiy bilim va ko'nikmalarining o'sishi, shakllanishi, integratsiyasi hamda pedagogik mehnatda o'z amaliy tadbiqini topishi kerak ekanligini e'tirof etadi, biroq asosiy omil sifatida – kasbiy faoliyatida o'z imkoniyatlarini ijodiy namoyon qilishiga olib

keluvchi shaxsning o'z ichki hislarini yangicha qura olishi, yashash tarzi hamda o'z ichki dunyosini faol tarzda o'zgartira olishi qaraladi.

Ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, kasbiy ijtimoiylashuv quyidagi usullarda aks ettirilishi mumkin:

– jarayon sxemasi asosida (davrlar, bosqichlar, darajalarning vaqt bo'yicha ketma-ketligi ko'rinishida);

– faoliyat tuzilmasi tarzida (vosita va usullar majmuasi ko'rinishida, bu o'rinda o'zaro ta'sirlashuv vaqt bo'yicha emas, qo'yilgan maqsadga ko'ra talqin qilinadi).

Shaxsning kasbiy ahamiyatli sifatlarining shakllanishi individ tomonidan o'z moyilliklarini anglab etguniga qadar amalga oshadi. Ta'lim olish, rivojlanishga bevosita ta'sir ko'rsatadi va rivojlanishning erishilgan darajasi ta'lim olish jarayonlarining kechishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Alohida bilim va ko'nikmalarining egallanishi insonda tasavvurni, dunyoqarashni, e'tiqodni shakllantiradi. Inson bulardan o'zining keyingi hayotida foydalanib o'z hayotiy o'rnini, bo'lajak kasbi to'g'risidagi tasavvurlari hamda qadriyatlarga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Ushbu hodisalar kasbiy ijtimoiylashuvning pedagogik yo'naltirilganligini belgilab beradi.

Adabiyotlar

1. Falsafa: qomusiy lug'at (Tuzuvchi va mas'ul muharrir Q.Nazarov). – T.: «Sharq», 2004, 173-174-b.
2. Сластёнин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика. В 2 ч. – М.: ВЛАДОС, 2003, Ч.1. – С. 8-9.
3. Мудрик А.В. Основы социальной педагогики. – М.: АСАДЕМА, 2006. – С.7.
4. Занина Л.В., Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003, 43-6.
5. Столяренко А.М. Общая педагогика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – С.25.

REZYUME

Mazkur ilmiy maqolada bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy ijtimoiylashtirishning nazariy-metodologik masalalari, ijtimoiylashuv, ijtimoiylashuvdagi asosiy mezonlar, metodologik g'oya va qarashlarni aniqlovchi mezonlar, kasbiy ijtimoiylashuv, kasbiy ijtimoiylashtirishning tashkiliy-metodik mezonlari haqida fikr yuritilgan.

РЕЗИОМЕ

В научной статье рассматриваются методологические и теоретические вопросы профессиональной социализации будущих учителей, социализация, основные критерии социализации, критерии для определения методологических идей и взглядов, профессиональная социализация, организационные и методологические критерии профессиональной социализации.

SUMMARY

The article deals with the methodological and theoretical issues of professional socialization of future teachers, socialization, the main criteria of socialization, criteria for determining methodological ideas, professional socialization, organizational and methodological criteria for professional socialization.

M A Z M U N Í

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Informatika

Ибрагимов Б.А. Мультиэлементный инструментальный нейтронно-активационный анализ почв и других объектов по средне и долгоживущим радионуклидам	3
Исмаилов К.А., Исмаилов Б.К., Жалелов М.А. Влияние барических обработок на свойства структур Al - SiO ₂ -n-Si<Ni>	5
Yavidov B., Abdujamilov A., Jumoboyeva O., Safarboyeva F. Uzluksiz makroskopik tizimlarga oid fizika masalalarini yechish II. jismlarning inersiya momentlarini hisoblash.....	7

Ximya. Biologiya. Ekologiya

Казахбаев Б. Саўын сыйырлардың сүтине тәсир көрсетиўши сыртқы факторлар....	11
Оразымбетова Г.Ж., Ерекеева А.С., Абдисаттарова Э.А., Рахимов Г.К., Нурымбетов Б.Ч. Влияние дистиллерной жидкости на физико-механические свойства портландцемента	13

JÁMIYITLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Ekonomika

Торебаев О., Қаражанов Б., Алиева Г. Шаңарақ бизнесин раўажландырыў - халықтың бәнтлигин тәмийинлеў хәм пәраўанлығын жетилистириўдиң гиреўи сыпатында	16

Milliy gárezsizlik ideyaları

Айрапетова А.Г. Религиозность и религиозная социализация	18
Утамбетова А., Шавкатова М. Мәнаўий мийрас – жәмийет тиреги	21

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Бабаниязова Н.П. Особенности вспомогательных глаголов в английском и каракалпакском языках	24
Байниязова С.Т., Байниязов А.Т. Немис хәм қарақалпақ тиллеринде буйрық мейилдиң (императив) жасалыўындағы уқсаслықлар хәм өзгешеликлер	25
Эназаров Т.Дж., Есемуратов А.Е., Бердиева Б.Т. Этнотопонимлерди үйрениў мәселесине	27

Ádebiyattanıw

Алламуратова А.Ж., Алламуратова Г.Ж. Мифологема пути в романе И.Бунина «Жизнь Арсеньева»	30
Алламбергенова К., Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының генезисине тийкар болған сюжетлик мотивлер типологиясы хәм оның сырт ел алымлары тәрепинен үйренилиўи мәселелери	31
Бекбергенова М.Д. Әмет Шамуратовтың прозасында образлар типологиясы	36
Дабылов П.А. Лирикалық поэмаларда сюжет хәм композицияның лирикалық қахарман образын жасаўдағы әхмийети (К.Рахмановтың «Сен ҳаққында қосық», Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмалары мысалында)	39
Досымбетова А.А. Т.Қайыпбергеновтың «О дүньядағы атама хатлар» эссесиниң жанрлық өзгешелиги хәм композициясы	41
Қалбаева Г.С. Қарақалпақ халық әпсаналарында ат культы мотиви	43
Ктайбекова З.К. Қарақалпақ гүрриңлериниң изертлениў тарийхынан	45
Мамбетов Қ. И.Юсуповтың «Мәмелек ой» поэмасында сүўретлеў усылы хәм жанрлық сыпат	48

Матякупов С. Эркин Воҳидов шеъритада инсон маънавий оламининг бадиий ифодаси	50
Нуржанов М. 1980-жыллардағы қарақалпақ поэмасында қахарман образының жасалыуы өзгешелиги (К.Каримов дәретіушилиги мысалында)	52
Тоқымбетова Г.А. «Айдос бий» дәстанларында тарийхий уақыялардың хәм тарийхий тулғалардың сәулелениуи	54
Төрткүлбаева Т. Қазақ-қарақалпақ фольклоры менен әдебияты байланысларының айырым өзгешеликleri	56
Юнусзода З.Ю. Возеҳ саёҳатномасида маърифатпарварлик ғоялари талқини	59
PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA	
Аймухаммедова Т. Улыўма орта билим бериў мектеплери хәм кәсип–өнер колледжлеринде оқыўшыларды кәсипке бағдарлаўда үзликсизликти тәмийинлеў мәселелери	62
Бекимбетова А.А. Халқ педагогикасида ёшларга дехқончилик хақида тушунчалар бериш ва об –хавони аниқлашга ўргатиш тажрибалари	64
Jaksimova U.J. Qaraqalpaq tili (mámleketlik til) sabaǵında mashqalalı tálimnen paydalanıwdıń bazı bir máseleleri	67
Елмуратов Р.Х., Асенов Н.Ж. Обзор методических подходов в обучении иностранному языку	69
Ешмуратов Р.А., Сапарниязов И.А. Биология фанларини ўқитишда ностандарт тест топшириқларидан фойдаланиш масалалари	72
Эшонкулова Н.А. Кон саноати ишчи ходимларида соғлом турмуш тарзини қарор топтиришнинг дифференциал хусусиятлари	75
Файзуллаева Г.Ш. Адабиёт ўқитишнинг узвийлик ва узлуксизлигини таъминлаш – ўқувчи компетенцияларини шакллантириш омили	78
Ильясова З.К. Оқытыўда тәлим мазмунының бөлимлери бойынша өзлестириў дәрежелерин анықлаў	81
Каллибекова М., Искендеров Т. Использование образовательного проекта при изучении английского языка	83
Клычева З.П. Оқытыўшы – оқыўшы – шаңарақтың өз ара қарым-қатнасы бойынша мәсләхәт бериў машқалалары	86
Кочкарова Э. Вопросы подготовки учебника по новейшей истории Каракалпакстана для академических лицеев	88
Қалжанов П.У., Тойлибаев С.М., Қеңесбаева Д.Б. Спорт тараўындағы маркетингтің айырым өзгешеликleri	91
Маматов Д.Н. Умумқасбий фанларни ўқитишда лойихалаш методини адаптациялаш.....	93
Muradkasimova K.S. Ten effective tips which bring to effective assessment in teaching adults	95
Пазылов А. Той – тәрбия қуралы сыпатында	96
Сулётбаева Э. Шаңарақ - суицидiал хәрекетлерди сапластырыў факторы сыпатында.....	98
Турениязова А.И., Каналиева Н.Н. Информация қәўипсизлиги пәнин аралықтан оқытыў ушын дидактикалық материаллар жаратыў мәселелери	101
Утанов У. Бўлажак ўқитувчилар маънавиятини шакллантириш мезонлари ва кўрсаткичлари	102
Zohidova S.R. Bo`lajak o`qituvchilarni kasbiy ijtimoiylashtirishning metodologik masalalari	107